
BELGÜ

Güz 2019

BELGÜ

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ İNSANİ BİLİMLER VE EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 3 / Sayı: 4 / GÜZ 2019 - YILDA BİR YAYINLANIR.

Ardahan Üniversitesi

İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı

Adına Sahibi : Prof. Dr. Şakir AYDOĞAN

Editör Kurulu

Berkay DİNÇER

Sümeyye AKÇA

Oğuz ARAS

Kapak Resmi

Hirato NAMBA

ISSN: 2149-5491

Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nin resmi yayın organıdır. Yayın dili Türkçe ve kabul gören Batı dilleridir. Yılda bir kez basılan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergide yayımlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.

Yazışma Adresi: Ardahan Üniversitesi Yenisey Kampüsü
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi - Çamlıçatak Mevki
75000 Merkez, Ardahan - Türkiye.

Tel: 0478 211 75 26

Fax: 0478 211 75 27

e-posta: ibef@ardahan.edu.tr / belgu@ardahan.edu.tr

web: <http://dergipark.gov.tr/belgu>

BU SAYININ HAKEM KURULU

Meral AVCI (Prof., İstanbul Üniversitesi)

Afina BARMANBAY (Dr., Kafkas Üniversitesi)

Mustafa EKMEKÇİ (Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi)

Abdullah ELCAN (Dr., Ardahan Üniversitesi)

Çağrı ERYILMAZ (Doç. Dr., Sinop Üniversitesi)

Cengiz GÜRBIYIK (Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Niyazi İPEK (Öğretim Görevlisi, Ardahan Üniversitesi)

Arif KALA (Dr., Munzur Üniversitesi)

Günay KARAAĞAÇ (Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi)

Kutay ÜSTÜN (Dr., Ardahan Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Türkiye - Nahçıvan İlişkilerinde Ulaşım Sektörünün Rolü The Role of Transportation Sector in The Relations of Turkey - Nakhchivan Əliyev ŞAHİN YUSİF.....	7
Anadolu-Türk Halı ve Düz Dokumalarında Lâle Motifi Tulip Motif in Anatolian-Turkish Carpets and Flat Weavings Bekir DENİZ.....	17
Kuraklığı Önlemek ya da Çare Olmak Üzere Düzenlenen Ritüeller: Kars ve Ardahan Örnekleri Rituals Held for Preventing or Being a Remedy for Drought Examples of Kars and Ardahan Berivan VARGÜN.....	47
Ardahan'ın Tarım ve Hayvancılık Alanında Unutulma Sürecine Girmiş ve Kullanım Alanı Daralmış Söz Varlıkları Agriculture and Stockbreeding Vocabulary of Ardahan Sinking into Oblivion and with Limited Area of Use Erhan AKSAKAL.....	65
Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler Some Geographical Observations in Çıldır and Aktaş Lakes Oğuz ŞİMŞEK.....	103
Ardahan Mekân İmgesi Ekseninde Gürcistanlı Âşığın Halk Hikâyesi The Image of Ardahan in The Context of The Narrative of A Folk Poet From Georgia Şureddin MEMMEDLİ.....	129

EDİTÖRLERDEN

İlk sayısı 2015 yılında yayımlanan Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi dergisi Belgü, üçüncü sayısından sonra yayın hayatına bir süre ara vermek zorunda kaldı. Geçtiğimiz yıl derginin yeniden yayımlanmasına karar verildi. Bundan sonra Belgü yılda bir sayı olarak çıkmaya devam edecek.

Belgü'nün bu sayısı, teknolojik gelişmelere de uygun olarak, DergiPark kullanılarak oluşturuldu. Eski sayılardaki tüm makaleler de açık erişim felsefesine uygun olarak DergiPark'ta yayımlanmaktadır. Bu sayının makale gönderme ve hakemlik süreçlerinin tamamı da DergiPark üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde Belgü'nün daha fazla ilgiliye kolayca ulaşmasını, hakemlik ve editörlük süreçlerinin daha anlaşılabilir ve açık olmasını hedefliyoruz. Dergiye <http://dergipark.gov.tr/belgu> adresinden erişebilirsiniz.

Belgü'nün bu sayısında altı makale yer almaktadır. Bunlardan dördü doğrudan Ardahan ile ilgili çalışmalardır. Türkiye'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan Ardahan her açıdan araştırılmaya ve incelenmeye değer bir bölgedir. Bu sayıdaki çalışmalar da Ardahan'ın zenginliğini ortaya koymaktadır. Belgü sosyal bilimlerin her alanıyla ilgili, herhangi bir coğrafi sınırı olmayan bir dergi olsa da bu sayıdaki makalelerin de gösterdiği gibi özellikle Kafkasyadaki araştırmaların Belgü açısından önemi büyüktür.

Belgü'ye makalelerini gönderen ve bu makalelerin hakemliğini üstlenen, derginin yeniden yayımlanması için emek harcayan herkese teşekkürlerimizle.

Berkay Dinçer
Sümeyye Akça
Oğuz Aras

TÜRKİYE-NAHÇIVAN İLİŞKİLERİNDE ULAŞIM SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

THE ROLE OF TRANSPORTATION SECTOR IN THE RELATIONS OF
TURKEY-NAKHCHIVAN

Əliyev ŞAHİN YUSİF*

Öz

Makalede, Türkiye ve Nahçıvan arasındaki ilişkilerde ulaştırma sektörünün rolü ve bunun ekonomi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu ilişkilerin gelişiminde Sederek-Dilucu Köprüsünü özellikle ele almak önemlidir. Bu köprünün açılışında Haydar Aliyev'in önemli bir rolü olmuştur. Bu dönemden sonra ekonomik ilişkiler giderek artan bir çizgide gelişmiştir. Bu ilişkilerde boru hattı, hava ve karayolu taşımacılığı önemli yer tutmuştur. Araştırmalar sonucunda, Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin artarak gelişmekte olduğu görülmektedir ve bu durum Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin buldukları jeopolitik konumun gelecekteki stratejik planlaması üzerinde olumlu bir etki yaratacaktır. Bu ilişkilere Bakü-Tiflis-Kars Demiryoluna katarsak çok önemli faaliyetlerin görüleceğine şahit olacağız. Hatta Kars'tan Nahçıvan'a yapılacak demiryolu, her iki bölge halkının sosyal refahının yükselişine imkân verecektir.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Türkiye, İlişki, Ulaşım, Ekonomi.

* Naxçıvan Dövlət Universitetinin Dissertantı, Beynəlxalq Emekdaşlıq və İnkişaf Bölümü
E-mail: zamanliemil@yahoo.com

Abstract

In the article the role of transport sector in Turkey - Nakhchivan relations and its impact on economy have been investigated. It would be better to note the bridge of Sadarak - Diluju, especially in the development of these relations. Great leader Heydar Aliyev had an important contribution to the opening ceremony of this bridge. After this period, the economic relations developed in a rising line gradually. Pipelines, air and highway transports took a significant place in these relations. As a result of researches, it became known that in the future Turkey-Azerbaijan economic relations develop in a rising line and this will have a positive impact on strategic shaping in geopolitical place where the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey are located. If we add here Baku - Tbilisi - Kars railway, we will witness the implementation of very important work. Even the railway which will be made from Kars to Nakhchivan will trigger the upsurge of social welfare of both local people.

Keywords: Nakhchivan, Turkey, Relation, Transportation, Economy

Giriş

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şunları söylemiştir:

“Türkiye-Azerbaycan ilişkileri en yüksek zirvededir. Bu büyük değerdir, büyük nimettir. Biz bu değeri korumalı ve kuvvetlendirmeliyiz. Bizim dilimiz de, tarihimiz de, köklerimiz de birdir. Bizim siyasetimizin temelinde halklarımızın iradesi bulunmaktadır”.

Nahçıvan’ın Batı ile Doğuyu birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu üzerindeki konumu, onu her zaman fetihlerin, güçlü devletlerin siyasi ilgilerinin kesiştiği ve çatıştığı adrese çevirmiştir. Zorla siyasileştirilmiş Nahçıvan meselesi, ancak 1921 yılında imzalanmış iki iki uluslararası belgeyle (Moskova ve Kars Antlaşmalarında) son şeklini almıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de, 1918-1921 yıllarında Nahçıvan’ın yabancı düşmanlara karşı korunmasına büyük uzak görüşlülük örneği göstermiştir. *“Nahçıvan Türk dünyasına açılan kapıdır”*, söyleyen büyük lider, kendi ülkesinin zor durumda olduğu bir zamanda bile, Ermeni taşnakların saldırısına karşılık savaşa destek için Kazım Karabekir Paşa liderliğinde Nahçıvan’a büyük bir ordu göndermiştir.

Haydar Aliyev, bağımsız Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilere her zaman öncelik vermiş, bu ilişkileri *“bir milletin iki devleti”* seviyesine yükseltmiş ve şöyle demiştir: *“Türkiye ve Azerbaycan halklarının tarihi birliği ve sarsılmaz dostluğu bizim en büyük varlığımızdır”.*

Azerbaycan devletinin bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olan Türkiye ile ikili ekonomik ilişkiler sağlam bir yasal zemin üzerine kurulmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin esası Haydar Aliyev’in Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanlığı görevi yaptığı dönemde atılmıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı olarak

24 Mart 1992 tarihinde Türkiye'ye ilk resmi ziyareti sırasında "Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında işbirliği protokolü" imzalanmıştır. Bu seferin sonuçları özerk cumhuriyet için başarılı olmuş, Türkiye hükümeti, Ermenistan'ın Nahçıvan'a saldırısına karşı çıkararak Kars Anlaşması gereği Türkiye Cumhuriyeti, Nahçıvan'ın muhtariyyetinin güvencesi olduğuna dair beyanat bildirmiştir. Ayrıca, 18 Kasım 1991'de Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma Bakanlığı, Demiryolları, Liman ve Havaalanı İnşaatları Genel Müdürlüğün başkanlığındaki bir heyet, Nahçıvan'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında, Türk heyeti ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti hükümeti arasında Aras Nehri üzerindeki bir köprünün inşası ve uygun bir kontrol noktasının kurulması konusunda anlaşma sağlanmıştır. Böylece, 28 Mayıs 1992'de, Sederek-Dilucu Köprüsü devreye girmiştir. Aynı gün, ekonomik kriz yaşayan bölgede bayram havası yaşanmaktaydı. Özerk cumhuriyetin sosyal-ekonomik hayatında önemli bir aşama olan, iki kardeş halkın uzun yıllardır kavuşmak arzusunu yerine getiren "Ümit" köprüsünün hizmete girmesi büyük coşku ile karşılandı. Köprünün açılış töreninde,

"bugün burada cereyan eden olay tek bir köprünün açılışı değildir. Meydana gelen önemli olay 70 yıl birbirleriyle gurbette, hesretde kalmış kardeşlerimizin yeniden kavuşmasıdır, bu coşkunluğudur anlayabilmek gerekir. Bu, bir birlik, milli coşkunluğudur"

diyen Demirel, ilave ederek;

"Kardeşlik, dostluk bundan sonar daha da sık olacaktır. Türkiye ile Azerbaycan buna bağlı olarak Nahçıvan arasındaki ilişkiler büyüyecek ve insanlar birbirlerine daha yakın olacak"

diye hitap etti. Haziran 2008'den bu itibaren Sederek-Dilucu Sınır Kontrol İstasyonu günün 24 saati hizmet vermektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de özerk cumhuriyete ziyareti çerçevesinde yaptığı görüşmelerin birinde bu durumu özel vurgulayarak şunları söylemiştir:

"Nahçıvan'ın gelişmesinde, özellikle 1990'lı yılların başlarında yaşanan kriz durumundan çıkmasında, Türkiye ile olan ilişkiler, köprünün inşa edilmesi ve genel olarak Türkiye'den alınan destek çok önemli bir rol oynamıştır. Türkiye ile oluşturulan ekonomik ilişkiler kardeş devletin özerk cumhuriyete mali yardımı bölgenin sosyo-ekonomik durumuna olumlu etkisini göstermiştir"

(Azerbaycan Gazetesi, 2010). Tarihi "İpek Yolu" nun restorasyonu, TASİS ve TRACECA programlarının hayata geçirilmesi için ülkenin ulaşım sistemi çok büyük öneme sahiptir. Belirtmek gerekir ki Azerbaycan ile Avrasya ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkiler gittikçe gelişmektedir. Bu ülkeler arasında Türkiye'nin özel bir yere vardır. Azerbaycan'ın Türkiye ile komşu olması ve ekonomik ilişkilerin etkin bir şekilde hayata geçirilmesi için çeşitli istikametlerde ulaşım sistemlerinin faaliyeti

çok önemlidir (Musayev, 2013, s. 18).

Türkiye'nin eski Dışişleri bakanı Ahmet DAVUTOĞLU böyle bir faktörü de özel olarak vurgulamıştır, “*Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin en çok geliştiği bölgelerden biri Nahçıvan'dır. Nahçıvan'ın güvenliği ve refahı bizim güvenliğimiz ve refahımızdır.*” Türkiye'ye ziyaret için davet edilen ve bundan dolayı teşekkürünü sunan Milli Meclis Başkanı demecinde;

“bu gün yapılan görüşmelersonucu şunu söylemek gerekiyor, tarihi, geleneği, dili, dini ile birbirine bağlı olan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, ayrıca Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'ın Türkiye ile işbirliğini bundan sonrada devam edecek, ve daha sağlam temeller üzerinde geliştirecektir” (Azerbaycan Gazetesi, 2010).

Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen devasa petrol ve gaz projelerinin, ulaşım ve iletişim alakalarının temeli bu köprünün açılışı ile başlamıştır.

Bu gelişme aynı zamanda hava taşımacılığı sahasında da kendisini göstermektedir. Bununla ilgili Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi olmuş Hülusi Kılıç basın temsilcilerinin sorularını cevaplayarak şöyle demiştir;

Nahçıvan ile Türkiye arasında “Ümit” köprüsü var. Şimdi ise hava köprüsü kuruldu. İstanbul-Nahçıvan-İstanbul uçuşu büyük önem taşımaktadır. Bu uçuşlar Nahçıvan'ı dünyayla birleştirecek. Arzu eden herkes İstanbul üzerinden dünyanın her yerine gidebilecek. Böylece Nahçıvan da dünyaya açılacak. Uçuşların maliyeti çok düşüktür. Amaç, Nahçıvan'ın gelişimine aracılık etmek ve Nahçıvan sakinlerinin dünyanın herhangi bir yerine en ucuz fiyatla gitmelerine yardımcı olmaktır. İstanbul-Nahçıvan-İstanbul uçuşunun açılması, her iki kardeş ve dost ülkeler arasındaki ilişkiler açısından çok önemlidir. Bildiğiniz gibi, bu iki devleti birbirine bağlayan özel bağlar var. Nahçıvan'ın ise bizim için önemi çok büyüktür. Çünkü Nahçıvan Türk dünyasına açılan kapıdır. O bir Türk yurtdur. Bizi birbirimize bağlayan sınırların uzunluğu oldukça küçük olmasına rağmen, büyük bir anlamı vardır. Nahçıvan stratejik bir bölgede yer almaktadır. Bu hava hattının açılması, ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerimizin geliştirilmesinde, turizm potansiyelimizi daha verimli kullanmamıza yardımcı olacaktır. Ayrıca, İstanbul havalimanlarının transit imkanlarından yararlandırılması koşulları oluşturacaktır. Bütün bunlar Nahçıvan'ın gelişimi için hesaplanmıştır. O ne kadar çok gelişirse, biz o kadar çok mutlu oluruz. Nahçıvanla İstanbul arasında gerçekleşen bu uçuşların halkımıza devletimize hayırlı ve uğurlu olmasını diliyorum.

Öyle ki, Nahçıvan ile dünyanın büyük şehirlerinden olan İstanbul arasında hava bağlantıları kurulmuş, Nahçıvan'da Türk Hava Yollarının “Anadolu Jet” şirketi ile Nahçıvan Uluslararası Havaalanı arasında İstanbul - Nahçıvan - İstanbul uçuşunun açılması konusunda anlaşma imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Anadolu Jet'e ait uçak, Nahçıvan Uluslararası Havalimanı'na inmiştir.

Nakliyat vasıtalarından boru hattı taşımacılığı da özellikle belirtilmek

gerekmektedir. Taşımacılık projelerinden birisi Bakü - Tiflis - Erzurum gazı projesi olduğunu belirtmek isterim. Bu proje Nahçıvan için faydalı olacaktır. Bu boru hattından Nahçıvan'a da gaz verilecektir. Bütün bunlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesine ve Nahçıvan'ın gelişmesine katkıda bulunacak ve ekonomsinin gelişmesine yol açacaktır (Əhmədov, 2012).

16 - 17 Temmuz 2010'da Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner YILDIZ başkanlığındaki bir heyet Nahçıvan Özerk Cumhuriyetini ziyaret etti. Heyeti içerisinde Türkiye'nin BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı da yer alıyordu. Ziyaret sırasında, temsilciler Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı tarafından kabul edildi. Ziyaret sırasında, 17 Temmuz 2010 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi ve Türkiye'nin BOTAŞ arasında Türkiye'den Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne gaz boru hattı inşaatı hakkında bir niyet protokolu imzaladı. Milli Meclis Başkanı, Nahçıvan'da gerçekleştirilen kardeş Türkiye'nin katılımıyla gerçekleştirilen iletişim ve enerji projelerinin ardından yeni bir projenin kurulacağını belirtti. Bölgede başka bir enerji rotasının inşası Iğdır - Nahçıvan doğalgaz boru hattı da karşılıklı ilişkilerimizi genişletecek ve iki ülke de gaz hattının fırsatlarını etkin bir şekilde kullanmaya çalışacaktır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı Vasif TALİBOVUN 2010 yılının 26-29 Nisan tarihlerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne resmi ziyareti Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin gelişmesi açısından özel öneme sahiptir. Ziyaret sırasında Milli Meclis Başkanı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Genel Kurmay Başkanlığı ile görüşmelerde bulundu. Bu görüşmelerin neticesinde, Nahçıvan'da 17 Temmuz 2010 tarihinde Nahçıvan şehrinde Türkiye'den Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne gaz boru hattı inşaatı için bir protokol imzalanmıştır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclisi Başkanı Vasif TALİBOV, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin sarsılmaz olduğunu belirterek şunları belirtti:

“Şimdi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini dünya toplumunda ayırmak imkansızdır. Artık Uluslararası örgütlerde, Türkiye'nin çıkarları olan meselelerde Azerbaycanın, Azerbaycan'ın çıkarları olan konularda Türkiye'nin oyu olduğunu zaten biliyorlardı. Türkiye ve Azerbaycandünyadaki tek ülkelerdir ki, onları ekonomik ve siyasi çıkarlardan daha çoksoykökü, milli ve ortak değerleri birleştiriyor” (arxiv, t.y.).

Ulaştırma sektöründen bahsederken Azerbaycan ve Türkiye arasında işbirliğinin önemli öğelerinden birisi de Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında daha yakın işbirliği için esas oluşturan Bakü - Tiflis - Ceyhan ve Bakü - Tiflis - Erzurum boru hatlarının inşaatı projeleridir. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki karşılıklı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi büyük ölçüde ulaşım bağlantılarının genişlemesine bağlıdır. Şu anda, iki ülke arasındaki mevcut olan hava ve karayolu ulaşım bağlantıları, yüksek maliyet nedeniyle her iki tarafın potansiyel imkanlarını

kullanmada bir güçlük olarak düşünülebilir. Bakü - Tiflis - Kars Demiryolu projesinin uygulanması bu yönde çok önemli bir adım olabilir. Şu anda Bakü - Tiflis - Kars demiryolu hayata geçiriliyor. Bakü - Tiflis - Kars demiryolu ile ilgili müzakereler, 26-29 Temmuz 1993 tarihlerinde Ankara'da gerçekleşen Türkiye ile Gürcistan arasındaki Ortak Ulaştırma Komisyonu toplantısında başlatıldı. Türkiye - Gürcistan Ulaştırma Bakanları toplantısının 20-21 Temmuz 2002 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleşen toplantısında, bu projenin uygulanmasına ilişkin protokolle projenin hazırlık çalışmaları öngörülmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV 14 Haziran 2004'de Gürcistan'a resmi ziyareti sırasında Gürcistan Cumhurbaşkanı Mihail SAKAŞVİLİ ile düzenlediği basın toplantısında, Gürcistan'dan Türkiye'ye demiryolu inşaatının projesini desteklediğini söylemiş ve Azerbaycan'ın da bu projede hazır olduğunu bildirmiştir. Azerbaycan'ın Avrupa'ya entegrasyonu sürecinin hızlandırılmasına hizmet eden Bakü - Tiflis - Kars demiryolu bağlantısı projesinin Azerbaycan için siyasi ve ekonomik önemini dikkate alarak, projenin mali ve diğer kurumsal meselelerin çözülmesi ve ilgili devlet organlarının faaliyetinin koordinasyonunun sağlanması amacıyla esasen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Ulaştırma Bakanı Ziya Mammadov başkanlığında komisyon kuruldu (İlter, t.y.). Bakü - Tiflis - Kars demiryolunun uzunluğunun 98 kilometre uzunluğunda olduğu unutulmamalıdır. Bunun 68 km'si Türkiye, 30 km'si ise Gürcistan arazisinde inşaa edilecek. İlk değerlendirmelere göre, yolu inşa etmek için 250 milyon dolar ihtiyaç vardır. Bunun 200 milyon doları Türkiye sahasına, 50 milyon doları ise Gürcistan sahasına yönlendirilecek. Ancak, projenin toplam değeri 400 milyon dolar olarak tahmin edilmektedir. Projenin fizibilite çalışmasını Türkiye kendi üzerine almış ve bunun için 1 milyon dolar ayırmıştır. Yeni yolun uzunluğu eskisine kıyasla çok daha kısadır. Bu da Bakü - Tiflis - Kars projesinin ekonomik açıdan verimli olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Bu proje Nahçıvan için de büyük önem taşımaktadır (Məhərrəmov və Cəbrayilov, 2011). Proje, Nahçıvan'dan Kars'a bir demiryolu hattının inşasını öngörüyor. Nahçıvan'ın Türkiye ile doğrudan bir demiryolu bağlantısı olacaktır (Resullu ve Aslanlı, 2011). Ayrıca bu demiryolu hattı Nahçıvan'ın dünyaya açılması demektir. Bunun yanında, yakın gelecekte Bakü - Tiflis - Kars demiryolunu Nahçıvan - Culfa - Tebriz demiryolu hattına birleştirmesi için gerekli önlemler alınacaktır. Bütün bu tedbirler sonucunda bugün bölgede inşa edilen Bakü - Tiflis - Kars demiryolunun hizmete sokulması sonucunda yeni "Demir İpek Yolu" nun restorasyonu mümkün olacaktır. Bu yol sadece Azerbaycanı Türkiye ile değil, aynı zamanda Avrupa'yı da Asya'ya bağlayacaktır. Bu yolu Nahçıvan'a bağlamak çok önemli bir adım olacaktır. Böylece, bu yol ekonomik faydalar açısından çok büyük önem taşıyacaktır. Bu yolun inşaatı yakın zamanda tamamlanacak ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkeler de bu fırsatları elbette kullanacaklardır. Demiryolunun Kars'tan Nahçıvan'a inşası, Özerk Cumhuriyet'in kurtulması anlamına gelmektedir. Böylece Nahçıvan ahalisinin, Bakü'yle arasında demiryolu bağlantısı kurulabilecektir. Nahçıvan'da üretilen traverten, mermer, alçı, Badamlı ve Sirab gibi ünlü doğal mineral sular, tuz, çeşitli

tarım ürünlerinin bir buçuk güne başkent Bakü'ye taşınması mümkün olacaktır. Ters yönde Bakü'den Nahçıvan'a gerekli yükler gönderilebilecek. Elbette, bu da bizi bir millet, bir ülke gibi daha da güçlü kılacaktır.

Ulaşım ve iletişim sahasında ilişkiler de gittikçe genişliyor. Nakhçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden Türkiye Nahçıvan - İstanbul - Nahçıvan, Nahçıvan - Iğdır - Nahçıvan üzerinden günlük otobüs seferleri yapılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin "Metro Turizm Seyahat Organizasyonu ve TIC A.Ş." ulaştırma şirketi ile imzalanan anlaşmayla Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yeni uluslararası otobüs güzergahları açıldı. "Metro Turizm Seyahat ve TIC A.Ş." ye ait olan Culfa - İstanbul güzergahındaki ilk otobüs 11 Mart 2015 tarihinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden yola çıktı. Güzergah, Özerk Cumhuriyet arazisinde Şerur, Nahçıvan, Culfa Türkiye Cumhuriyeti arazisinde ise Ankara, İstanbul, İzmir ve Erzurum hattı üzerinde olacaktır. Ancak, "Metro Turizm Seyahat Organizasyonu ve TIC A.Ş." ne ait otobüsler 2015 yılı sonlarına yakın faaliyetlerini durdurmuşlardır (arxiv, t.y.).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden ihraç edilen malların alıcılarından birisi de Türkiye Cumhuriyeti'dir. İthal edilen ürünlere elince, bunun yüzde 31'i Türkiye Cumhuriyeti'nin payına düşmektedir. Azerbaycan - Türkiye ekonomik ilişkileri hem toplam hacim hem de işbirliği alanlarında gelişmekte ve büyümektedir. Bugün, iki kardeş ülkenin stratejik ortaklığı, Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın yanı sıra ekonomik refah için sağlam bir temel oluşturuyor. Azerbaycan'ın uluslararası işbirliğinde Türkiye daima önemli bir konumdadır. Dış ekonomik politikada kardeş devletle ilişkilerin genişlemesi en önemli önceliktir (Hacıyeva, 2012, s. 124). Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri diğer ülkelere göre daha aktiftir. Eski tarihsel bağları olan iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimini etkileyen bir dizi önemli faktörler vardır:

1. Bakü-Nahçıvan-Türkiye, doğrudan ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için uygun bir ulaşım sistemine sahip olması.

2. Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye, Azerbaycan-İran-Türkiye arasındaki elverişli ulaşım sistemlerinin olması.

Sonuçta Azerbaycan-Türkiye ekonomik ilişkilerini, bu ilişkilerin kurulması ve gelişmesinde eşsiz hizmetleri olmuş Haydar Aliyev'in iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri değerlendirirken söylediği şu sözlere dikkat çekmek isterim:

"Bunlar yalnızca ekonomik mesele değildir. Bu ilişkiler bizim ülkelerimizi çelik tellerle bir birine bağlamıştır. Bu bizim güvenliğimizi sağlar. Bu, bizim daima birlikte olduğumuzu gösterir".

Sonuç

İkili ilişkilerin geliştirilmesi için ekonomik alana özel dikkat gösterilmelidir. Bugün, ülkeler arasında ekonomik işbirliğinin yüksek seviyede idare olunmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle, her iki ülkede küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında daha yakın işbirliği ihtiyacı artmaktadır. Taşımacılık sektörünün gelişimi, iki ülke arasında sağlam bir bağ oluşturuyor ve aynı zamanda insanların sosyal refahını geliştirmeye de yardımcı oluyor. Aynı zamanda, her iki ülkenin bölgedeki, ekonomik gücüne güç katmıştır. 2008 yılının Haziran ayında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV ile Türkiye Başbakanı Recep Tayyip ERDOĞAN'ın (şimdi Cumhurbaşkanı) aynı zamanda Nahçıvan'a yaptıkları ziyaret büyük siyasi öneme sahip olmuştur. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin daha da gelişmesi bölgesel işbirliğine büyük katkı olduğunu bildiren Cumhurbaşkanı Erdoğan;

“Bugün, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri sadece ikili ilişkilerin geliştirilmesi için değil, aynı zamanda bölgede barış, istikrar ve güvenliğin sağlanmasında istikrarlı bir rol oynamak için de önemlidir. Dünyadaki rolümüz büyüyor ve birbirimize desteğimiz ülkelerimizin önemini daha da artırıyor”.

Bu demir ipek yolunun da bitişi sayesinde, Nahcivan ve Türkiye ticari, siyasi ve kültürel bağları güçlenecektir.

KAYNAKÇA

Ahmedov N., (2012). Nahçıvan'ın dış ticaret-ekonomi ilişkileri yükseliyor. İnsanların Gazetesi, 18.

Arxiv. (t.y.). <http://arxiv.az/en/azertag.az> adresinden erişildi.

Azerbaycan Gazetesi. (2010, 15 Mayıs).

Cahangirli, C. (2006). *Günümüz Azerbaycan-Türkiye ilişkileri*. Bakü: Bilim.

Hajiyeva, S. (2012). Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkiler (1990-2010). *Bakü Üniversitesi Haberleri*, 2.

Maharramov, A. ve Jabrayilov, I. (t.y.). *Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*. Bakü Üniversitesi Haber, Sosyal ve Siyasi Bilimler Dizisi.

Musayev, C. (2013). *Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin ve kalkınma yollarının iyileştirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nahçıvan.

Ogan, S. (2005). *Bağımsızlığın onuncu yılında Türkiye ekonomisi ve Türkiye ile ekonomik ilişkiler*. İstanbul.

Turan, İ. (t.y.). Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, İpek Yolu'nun Türkiye'den geçmesini sağlayacak. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/baku-tiflis-kars-demiryolu-ipek-yolunun-turkiye-yi/389742> adresinden erişildi.

Yerleşik, R. ve Aslanlı, K. (2011). *Azerbaycan-Türkiye ekonomik ilişkisi: Temel eğilimler ve başarılar*. Bakü: SAM.

ANADOLU - TÜRK HALI VE DÜZ DOKUMALARINDA LÂLE MOTİFİ

TULIP MOTIF IN ANATOLIAN-TURKISH CARPETS AND FLAT WEAVINGS

Bekir DENİZ*

Öz

Kur'an'da "yeşil ve canlı olan her bitki kutsal sayılır". Bunların içinde de özellikle lâle, karanfil, sümbül ve menekşe'nin adı geçer. Yine Kur'an'da Allah'ın 99 adı zikredilir. Halk arasındaki inanışa göre de 'lâle'nin de 99 adı vardır. Allah adının Arapça yazılışı ile lâle adının Arapça yazılışında kullanılan kelimeler de aynıdır. Ebced hesabıyla da lâle ve Allah isimlerinden her birinin toplam değeri 66'ya tekabül eder. Bu nedenle Türk kültüründe 6 (altı) sayısı da kutsal sayılır.

Anadolu-Türk halı ve düz dokumalarında kullanılan motifler içinde lâle motifine sık rastlanır. Ancak, bugün lâle diye bildiğimiz çiçek kökü soğanlı olan bir bitkidir. Dünyada Hollanda Lâlesi diye bilinen bu bitki halk kültüründe lâle olarak kabul edilmez. Halk kültüründe lâle "gelincik" dediğimiz; yaprakları kırmızı, ortası siyah olan bir bitkidir. Bahar aylarında belli bir zamanda ortaya çıkar ve kısa bir süre sonrasında da yok olur. Bu kısa ömrüne rağmen halk edebiyatı, halk şiiri ve halk sanatında çok sevilen ve en çok resmedilen bir çiçektir.

Anadolu halı ve düz dokumalarda lâle motifi kullanmak özellikle Lâle Devri'nde (1718-1730) moda haline gelmiştir. Soğanlı lâleden esinlenen bu motif geç dönemlerde özelliğini kaybetmiş, değişik şekillerde tasvir edilmiştir. XVI. yüzyıl Gördes, Kula ve Bergama halılarında karşımıza çıkar. Halk arasında sembolik özellikleri bilinmese de bugün bile en çok kullanılan motiflerden birisidir.

Anahtar Kelimeler: Lâle motifi, Türk Lâlesi, Hollanda Lâlesi, "Lâle Devri", Anadolu-Türk Halı ve Düz Dokumaları

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
E-mail: bekirdeniz@ardahan.edu.tr

Abstract

In Koran “every plant, which is green and alive, is sacred”. Amongst these plants, especially tulip, carnation, hyacinth and violet are mentioned. Again in Koran, 99 names of Allah are mentioned. According to folk belief tulip also has 99 names. In Arabic same words are used for writing Allah and tulip. In ebced calculation, the total value of the names of tulip and Allah equal to 66. Therefore the number of 6 (six) is sacred in Turkish culture.

Within the motifs used in the Anatolian-Turkish carpets and flat weavings, the tulip motif is observed frequently. However the flower, which is known as tulip today, is a plant whose root is bulbous. This plant, which is known as Dutch tulip, is not recognized as tulip in folk culture. In folk culture, poppy, which is a plant with red leaves and black centre, is recognized as tulip. This plant appears in spring and disappears after a short time period. In spite of its short live, it is a beloved flower in folk literature, folk poetry and folk art.

Using the tulip motif in Anatolian carpets and flat weavings became a trend especially in the “Tulip Period” in the 17th century. This motif, which is inspired by the bulbous tulip, became outmoded in late periods and it is represented through different forms. It is observed in the Gördes, Kula and Bergama carpets during the 16th century. Although its symbolic features are not known by the folk, it is one of the most frequently used motifs even today.

Keyword: The tulip motif, Turkey Tulip, Dutch Tulip, “Tulip Period”, Anatolian-Turkish carpets and flat weavings.

Giriş

Anadolu-Türk halı, düz dokuma yaygılarında (kilim, cicim, zili, sumak) en fazla geometrik desenler, bitki motifi, insan ve hayvan figürü kullanılır. Bunların içinde en yaygın olanı bitki motifidir. İslamiyet’te Kur’an’da “yeşil ve canlı olan her bitki kutsal” sayılır (Schimmel, 2004; 39-44). Bitkiler arasında da özellikle *lâle*, *karanfil*, *sümbül* ve *menekşenin* adı geçer. Ağaç olarak da, İslamiyet öncesinde *ardıç*, *kayın* (Acar;1975; 11; Deniz, 2000; 198; Ergun; 2004) ve *ak ağaç*, İslami devirde de *tuğba*, *sidre*, *zeytin*, *nar*, *incir* ve *hurma ağacı* isimleri görülür (Ergun, 2004; Kur’an-ı Kerim 14: 24; Kur’an-ı Kerim 53: 14; Kur’an-ı Kerim 19: 23; Kur’an-ı Kerim 95: 1; Kur’an-ı Kerim 24: 35). Bunlardan her birisi dokumalarda ilk çağlardan beri motif olarak kullanılmıştır.

Türkçe kaynaklarda lâle kelimesinin Farsça olduğu, Farsçada değerli bir taş olan lâl (kırmızı) kelimesinden türediği kabul edilmekte ve kırmızı anlamına geldiği, buradan hareketle de lâl kelimesinin de lâleyi ifade ettiği, ayrıca *Gül-i âteş-reng* (ateş renkli gül) ismiyle de bilindiği söylene de (İrepoğlu, 2012; 15) Farsça sözlükler, lâle kelimesinin Farsça değil, Türkçe olduğunu, Orta Asya, Hazar Kiyıları

veya Kırım'dan Anadolu'ya (Kostantinopel) geldiğini kabul etmektedir (Dehxuda, t.y.) (Bu sözlükten konuda haberdar eden ve Farsça aslından çeviriyi yapan Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Ede-biyatı Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi Sayın Taghi Salahşur'a teşekkür ederim). 36 ciltlik *Lugatname-i Dehhûda'da* (Dehxuda Sözlüğü) isimli Farsça sözlükte bu konuda şu bilgiler yer almaktadır: "...Genelde soğanlı çiçekler *lâle* diye adlandırılır. Bilimsel adı *Tulipa*'dır. *Liliyase* ailesindedir (Zambak türü). Dağ lâlesi, çöl lâlesi, şakayık ve bağıryanık lâle gibi çeşitleri vardır. Şekil bakımından kadeh (cam) veya bardağa (çay veya su bardağı) benzer. Ayrıca lâle "alâle" şeklinde de isimlendirilir (Dehxuda Sözlüğü, t.y.).

Lâlenin vatani Orta Asya, Hazar kıyıları ve Kırım'dır. Kesin görüş bu çiçeğin Doğu'dan Avrupa'ya gittiği şeklindedir. Ancak ne zaman gittiği belli değildir. Şüphesiz bu çiçeği Türkler Türkistan çöllerinden Konstantiniyye'ye (İstanbul-Anadolu) taşımışlardır. Eski Fars dillerinde lâle sözcüğünde yer alan "L" harfi yoktur. Lâle kelimesi Farsça değildir. Zira (L) harfi ne Avesta, ne de Ahamenid (Ahameniş) dilinde yoktur. Bu nedenle lâle kelimesinin Farsça olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta (L) harfi için bir işareti sayılan Pehlevi dilinde bile lâle sözü bulunmamaktadır. Bu da lâle kelimesinin, lâlenin kendisi gibi, İranlı olmadığını ama bin yıldan bu yana İran'da kullanıldığını gösterir (Muhtemelen Büyük Selçuklu-Türk kökenli olduğu söylenmek istenmektedir). Buradan yola çıkarak lâleye kırmızı anlamını veren *al* ve *lâl* sözlerinin de Farsçadan değil Türkçeden alındığına kesin gözüyle bakabiliriz" (Dehxuda Sözlüğü, t.y.).

Lâle İngilizcede *tulip*, Fransızcada *tulipe*, Almandada *tulpe*, İtalyancada da *tulipano*, Rusça'da *tul'pan-tulpa* isimleriyle bilinir. Batı dillerindeki bu benzerliğin sebebi "Kanuni Sultan Süleyman döneminde (Hük.1520-1565) İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Busbecq'in *Türk Mektupları* isimli kitabında ilk kez karşılaştığı bu bitkiye Türklerin tulipan dediklerini belirtir. Ancak, elçinin bu çiçeği türbana benzeterek bu ismi verdiği düşünülmektedir. Nitekim sözcüğün sarık anlamındaki türban ya da sarığa sarılan kumaş anlamına gelen tülbent sözcüğünden geldiği" de söylenmektedir (İrepoğlu, 2012; 16).

Gelincik çiçeği Arapçada şakayık, *şakayık-ı nu'mân*, Farsçada *lâle-i kûhî* (dağ lâlesi) veya *lâle-i duhterî* (gelin-kız lâlesi-çiçeği) isimleriyle bilinir (İrepoğlu, 2012; 15). Azerbaycan'da lâle kelimesi yabancı lâleyi, dağ lâlesi ismi ise soğanlı lâleyi ifade eder. Kazakçada, yabancı lâleye (*Q*) *kızğaldak*, soğanlı lâleye *jaukazın*, Kırgızca'da soğanlı lâle (*Q*) *kızğaldak*, yabancı lâle ise *coogazın* kelimesiyle ifade edilir. Özbekçede soğanlı lâle'ye *lola*, dağ lâlesine de *kızğaldak* adı verilir. Uygurcada Türkçedeki gibi, soğanlı veya soğansız oluşu ayırt edilmeksizin her iki lâle türüne de *lâle* denir. Gagavuzca'da soğanlı lâle'ye *laalä*, dağ lâlesine ise gelincik adı verilir (Manof, 1939; 123). Türkiye'nin yakın komşularından Gürcistan'da yabancı lâleye *kakaco*, soğanlı lâleye de *tita* denir.

Lâle kelimesi Türkçede soğan köklü lâleyi ifade eder. Ancak, halk Osmanlı döneminde belki de daha çok sarayda üretildiği için “saraylı” olan soğan köklü lâleyi bilmez. Bu nedenle halk arasında “dağ lâlesi” diye anılan lâle *gelincik çiçeğidir*. Anadolu’da, değişik yörelerde yaprakları kırmızı, mor, turuncu, sarı renkli olan, kokan ya da kokmayan her bahar çiçeğine lâle denir. Ancak, özellikle kırmızı yapraklı olanlarına gelincik veya muhtemelen kırmızı rengiyle dikkat çektiği ve özellikle Orta Anadolu Bölgesi’nde, diğer çiçekleri kıskandırdığı için *çanak çömlek çatlatan* denir. Hatta bu bölgede saklambaç oyunu sırasında, gece karanlığında rakibini tanıyan çocuk, birçok kitapta yazdığı gibi “sobe” demez çünkü bu terimi bilmez; bunun yerine sevincini “çanak çömlek patladı/çatladı (gelincik çiçek açtı)” diye bağırarak ifade eder.

Soğanlı Lâle Osmanlılar zamanında, *Batılılaşma Dönemi*’nde, XVIII. yüzyıla adını veren *Lâle Devri*’ne de ad olmuş ve Osmanlılar devrinde tarihe mal olan bir dönemin adı lâlenin ismiyle anılır hale gelmiştir. 1703-1730 yılları arasında hüküm süren Sultan III. Ahmed’in saltanatının ikinci yarısında damadı ve sadrazamı olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (1718-1730) döneminde İstanbul’da başlayan lâle sevgisi adeta bir tutku haline gelmiş, her yer lâlelerle donatılmış, devrin kültür ve sanatının simgesi haline almıştır. Osmanlı tarihinin Batılılaşma dönemine denk gelen bu zamanda (Lâle Devri) lâle eğlence, zevk ve safa sembolü kabul edilmiştir. Özellikle devrin ünlü şairi *Nedim* ile birlikte hem lâle, hem de *Lâle Devri* adeta dönemin karakteri haline dönüşmüştü; lâle ve lâle soğanı İmparatorluğun her yerinde alınıp-satılan değerli bir ürün haline gelmiştir. Dönemin mimari ve el sanatı ürünleri lâlelerle süslenmiş; kitap sanatı ürünleri bu bitkinin adıyla anılır olmuştur (İrepoğlu, 2012; 53-71).

Klâsik Osmanlı Döneminde, XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başlarında yaşayan Divan Edebiyatı şairlerinden *Necâtî Bey* tarafından dile getirilen *Dağ Lâlesi* de bu çiçektir: Divan şiirindeki anlatımlarda soğan köklü lâle ile dağ lâlesi arasında geçen çekişme şöyle anlatılır. “Çiçekler içlerindeki en güzel çiçeği seçmek için kendi aralarında toplantı yaparlar. Soğan köklü lâleler dağ lâlesini küçük görür (hor görürler) ve toplantıya davet etmezler. Necâtî Bey tepkisini,

“*Taşradan geldi çemen mülküne bigâne*

Deyu

Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler”

diyerek dile getirir (İrepoğlu, 2012; 93).

Nu’mân kelimesi Arapça’da kan anlamına gelir ve bu yönüyle kan kelimesi lâleyi çağırıştırır. Kendisi de şair olan Osmanlı padişahı *Fatih Sultan Mehmed* bir

şiiirinde lâleyi Numan kelimesiyle ifade eder (İrepeoğlu, 2012; 16).

“Lâle yaprakları kan renginde (kırmızı-lâl) olduğu için şehitlik, savaşta yaralanma vb. anlamlarında da kullanılır: Bir ülkü uğruna savaşan askerlerin kanları, aşk uğruna dökülen gözyaşları yerden kırmızı lâlelerin fişkırmasına yol açar. Bu nedenle de lâle verimsiz, kurak topraklarda yetişir. Yetiştirmek için özel bir bakım istemez... Ayrıca, Adem Peygamber’in cennetten kovulup yer yüzüne gönderilmesine çok üzüldüğü ve ağladığı, bu yüzden yerde kanlı lâleler bittiği söylenir. Yine, lâle cam (kadeh) ve bardağa (çay bardağı) benzediği için Türk Tasavvuf Edebiyatı’nda şarap kadehi, sıkıntıyla kavranan gönül, ilâhi sırlara hakim yürek anlamlarında da kullanılır” (İrepeoğlu, 2012; 16). Son yıllarda, kadeh değil ama çay bardağı, gençler arasında, muhtemelen anlamını bilmedikleri için argo olarak kullanılır hale gelmiş, “ince belli” denilmeye başlanmıştır. Halbuki bardak “ince belli” (kadın) sembolü değil *lâleyi* yani *Allahı* sembolize eder. Ayrıca, Lâle şiiirlerde ortasındaki kara leke dolayısıyla hep “bağrı yanık” aşıkları çağrıştırır (Foto.1-2).

Halk arasındaki anlatımlarda, “bir bahar sabahında lâlenin yapraklarına çiğ düştüğü; yapraklarının ıslaklığından üzerine yıldırımın isabet etmesiyle hicabından (üzüntüsünden) yapraklarının kıp kırmızı kesildiği ve bu nedenledir ki yapraklarının hep kırmızı kaldığı söylenir. Yıldırım lâlenin orta yerine (göbeğine) düştüğü için ortası köz halini almış; orada kara bir yanık lekesi meydana gelmiştir. Bu yüzden yıldırımın düştüğü yer aşıkların kalbini, siyah leke de aşıkların kalbinin hep yanık olduğunun göstergesi imiş. İşte bu nedenledir ki, kırmızı (al) dışındaki diğer renkli lâleler, lâle diye isimlendirilse de lâleden sayılmazmış (Foto.2).

Lâle motifinin halk arasında bu kadar çok tutulmasının sebebi, inanışa göre, “lâle kelimesinin eski harflerle yazılışının (^{لآل}) *İsm-i Celâl* (Allah) harflerine benzemesinden ve halk tabiriyle, Allah lâfzının (Allah adının) yazılışındaki (آل) *elif*, *lâm* ve *güzel* (e) harflerinin lâle kelimesinde de bulunmasından kaynaklanmaktadır: Bu yüzden lâleye *Cevahir-i Huruf* (harflerin cevahiri-harflerin önde gideni) veya *harf-i huruf* da denir (B. Deniz, 2000; 117). Zira lâle kelimesinin Arapça yazılışı ile Allah kelimesinin Arapça yazılışındaki harfler aynıdır ve ebced hesabıyla her ikisinin yazılışındaki sayıların toplam değeri altmış altı’ya (66)’ya tekabül eder. Türk-İslam kültüründe, Sümerlerde ve İlk çağdaki diğer kültürlerde de 6 (altı) sayısı kutsaldır. Ayrıca, “lâle” kelimesinin eski harflerle yazılışının Avesta ve diğer dinlere göre dünya altı (6) günde yaratılmıştır. İslamiyet’te 12 ve 6 (altı) İmam inancı vardır. Yine, halk arasındaki inanışa göre oruç tutarken sebepsiz yere orucunu yiyen kişi 66’ya yakalanır. Yani 30 gün oruç tutacağına 66 gün oruç tutmak zorunda kalır. Yine, din adamlarının söylediklerine göre Kur’an 6.666 ayetten meydana gelir. Buradan da altı (6) sayısının İslamiyet’te ne derecede kabul gördüğü sonucu ortaya çıkar.

Yine, Kur'an'da Allah'ın doksan dokuz (99) adı olduğu belirtilmektedir. Türk edebiyatında da lâlenin kalp, yürek, bağır, ciğer vb. (..Ciğerim yanıyor gibi; yanan ciğer değil yürektir) doksan dokuz (99) adı mevcuttur. Yine halk arasındaki inanışta, lâlenin tek sap üzerinde yer alması, Allah gibi tek olması anlamına gelir. Boynunun bükük olması ise Allah'a karşı boynun her zaman bükük ve saygılı olması ile ilişkilendirilir. Ayrıca, lâle uzun boylu ve dik duruşu nedeniyle Arapçadaki elif harfine benzetilir. Türkçede halk arasında, haksızlıkların karşısında "Elif gibi dik durmak" deyiimi vardır. Bu açıdan da lâle elif gibi dik duruşuyla yine Allah'ı ifade eder.

Halk arasındaki bir başka inanışa göre elif (ل) ve vav (و) harfinden her biri Allah'ı sembolize eder: Lâle'nin sapı elifi, elif harfi de lâleyi dolayısıyla Allah'ı sembolize eder. Aynı şekilde vav harfi de Allah'ı sembolize eder. Bu durum Türk edebiyatında Karacaoğlan'ın şiirlerinde de görülür.

*"İncecikten bir kar yağar,
Tozar elif elif diye,
Deli gönül abdal olmuş
Gezer elif elif diye".*

Lale'nin sapı elifi, elif harfi de lâleyi dolayısıyla Allah'ı sembolize eder. Aynı şekilde vav harfi de Allah'ı sembolize eder. Bu nedenle Türk sanatında elif ve vav çoğu kez birlikte tasvir edilir. Allah'ın adının ilk harfi olan elifi yazmak: düzgün bir "elif çekmek" herkesin yapabileceği bir iş değildir. Aynı şekilde her hattat da elif çekemez, vav yazamaz; bunları yazmak özel bir yetenek ister. Öyle ki hattatlığı öğrenmek isteyenler işe elif ve vav çekmekle başlar. Bir kişinin iyi bir hattat olup olmadığı da elif çekebilmesiyle sınıılır. Bu nedenle elif ve vav harfini yazmak kendi başına bir *hüsn-i hat* örneğidir. Bazen elif ve vav yan yana getirilerek de değişik şekillerde yazılabilir. Her halükârda lâle ismi veya lâle bitkisi Allah'ı çağırıştırır. Yine, tasavvufta çok kullanılan Hu-hü kelimesi (هو) (Hu Allah-Hü Allah şeklinde söylenir) sonuna Allah ismi eklenmese bile Allah'ı ifade eder. Hu-hü kelimesi iki defa (kerre) zikretmek manâsını da (Kerre ibaresi tek başına da iki defa manâsını ifade eder) verir. Bazen camilerde minber ve kürsü örtülerine de işlenir. Son yıllarda elbiselerin göğüslerine, yüzük kaşlarına elif veya vav harflerinin işlendiği, bazen ikisinin bir arada yazıldığı örnekler görülse de elif ve vav'ın ne anlama geldiğini bilmeyen insanların bunları moda diye taşıdıkları, üzerindeki elbise veya yüzükle uygunsuz yerlere girip-çıktıkları da dikkatlerden kaçmamaktadır.

Halk türküsü ve manilerinde lâle gerek şekli gerekse yapraklarının kan kırmızısı rengiyle çiçeklerin en güzeli ve en alıcı olanı kabul edilir; aslında lâlenin

kendisi de bunun farkındadır. Aşık Veysel Şatıroğlu bunu şöyle ifade eder

“---- *Lale der ki behey Tanrı*

Neden benim boynum eğri

Yardan ayrı düştüm gayrı

Benden ala çiçek var mı?

Al baharlı mavi dağlar

Yârim gurbet elde ağlar”...

Buradaki *ala* kelimesi Türkçedeki *al* (kırmızı) kelimesiyle ilgilidir. Lâlenin ne kadar gösterişli bir kırmızı renge sahip olduğuna işaret eder. Bu da kan ile Arapçadaki *nu'man* (kan), Farsçadaki *lâl* kelimesinin *al* kelimesi ile yakınlığını gösterir. Aynı zamanda lâle kelimesinin Türkçe olduğunu da kanıtlar.

Lâleye benzeyen ve daha çok Kafkasya ve Batı Avrupa'nın yüksek dağlarında yetişen, *Leontopodium* bitkileri grubundan olan bir başka bitki de Kafkaslarda edelveys (*Alm.* edelweiss) diye bilinen bitkidir. Bir bakıma *Kafkas lâlesi* diye anılan bu bitki Avrupa ve Asya kökenli olarak tanınır (Ekşi Sözlük, t.y.). Özellikle Kafkasya'da yaşayan Türk soylu halklar tarafından lâle diye bilinir ve Kafkasya da söz konusu ettiğimiz lâle ile aynı anlamları taşır.

Bu makalede, lâle kelimesinin anlamı ve ifade ettiği sembollerin yanı sıra lâlenin bir motif olarak halı, düz dokuma yaygılarda (kilim, cicim zili, sumak vb.) kullanılışı ele alınıp incelenecektir: Lâle konusunda, gerek çiçek, gerekse süsleme açısından yazılmış pek çok kitap ve makale mevcuttur. Biz burada lâlenin dil özellikleri ve edebiyatımızdaki yeri üzerinde durmayı ve bu konularda yazmayı düşünmüyoruz. Sadece halk sanatı ürünü olan halı ve düz dokumalardaki *lâle* motifinden söz etmek ve dikkatleri bu yöne de çekmek istiyoruz.

Halı ve Düz Dokuma Yaygılarda Lâle Motifi

Anadolu halı ve düz dokumalarında bitki motifi Selçuklu Dönemi halılarından itibaren görülür (Aslanapa ve Durul, 1973; Yetkin, 1974; Aslanapa, 2005). Ancak, bugün sadece benzetme yoluyla adlandırabildiğimiz bu desenlerin o dönemde nasıl isimlendirildiğini bilmiyoruz. Fakat Beylikler döneminden (XIV-XV. yüzyıl) itibaren bitki motiflerini, belki de daha gerçekçi bir şekilde resmedilmesinden dolayı, daha iyi ayırt edebiliyoruz. Klâsik Osmanlı Dönemi'nde ise (XV-XVI. yüzyıl) özellikle Saray Halı ve Kilimlerinden çok daha iyi takip edebiliyoruz (Foto.4-13).

Halı ve Düz Dokumalarda kullanılan lâle motifi tek başına resmedildiği gibi, Lâle Devri'nde karakteristik hâle geldiği şekliyle; *lâle ve karanfil* bir araya getirilerek de tasvir edilir. Bezen de bir lâle, bir karanfil şeklinde, münavebeli bir şekilde de örnekleri vardır. Söz konusu bu motif dokumalarda lâle ve karanfil motifi şeklinde Lâdik, Gördes, Kula, Sivas ve Kırşehir halılarının eski örneklerinde, Bergama halılarının XIX. yüzyılda çok görülen Kız Bergama tipi örneklerinde, Dazkırı (Afyon) halılarının da, Kız Bergama halılarından esinlenilerek işlenen yeni örneklerinde, Taşpınar (Aksaray) halılarının dar kenar suyunda (ayak) çok yaygındır. Lâdik (Konya), Kırşehir, Aksaray halılarında daha çok dar kenar suyu üzerinde görülür. Kırşehir ve Sivas halılarındaki gibi halı zemininde yer aldığı örnekleri de vardır. Kırşehir, Sivas, Bergama, Kula, Dazkırı örneklerinde ise halı zemininde yer alır. Kırşehir, Kula, Aksaray gibi merkezlerde, Lâdik halılarındaki gibi, *Lâdik Güllü* diye isimlendirilir (Foto.8-11) (Deniz, 1984; 25-81; Deniz, 1985; 13-19; Deniz, 1986; 18-24; Deniz, 1986; 13-19; Deniz, 1987; 20-24; Deniz, 1986;13-18) (Foto. 8-10).

XIV-XV. yüzyıl halılarının Batı Anadolu Bölgesi örneklerinde, kenar suyunda yer alan ve günümüzde halkın *kazan kulpu* dediği süslemelerde, bir ters bir düz yerleştirilmiş çiçeklerin meydana getirdiği ve alternatif olarak (sırayla) dizilen motiflerin arasında lâle desenleri görülür. Bu tür desenlerle süslü halıların eski örneklerinden birisi bugün İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi'ndedir. Söz konusu bu halının yeni örnekleri Manisa-Yund Dağ Bölgesi'nde *tabakalı halı* adıyla hâlâ dokunmaya devam etmektedir (Foto. 4). Ancak, her nedense Türk Halı Sanatı Tarihinde *Zemini Geometrik Desenlere Bölünmüş Halılar* diye anılan bu halılar kaynaklarda hiç bir zaman Yund Dağ Halısı (Manisa) adıyla zikredilmez.

Klâsik Osmanlı Dönemi (XV-XVI. yüzyıl) halılarının *Sofralı (Madalyonlu) Uşak Halıları* ismiyle tanınan örneklerinde, özellikle geniş kenar suyunda, mavi veya kırmızı renkli zemin üzerine kırmızı renkli lâle motifleri görülür. Bu türden halı desenleri halı dışındaki minyatür, çini, seramik gibi diğer el sanatı ürünleri üzerinde de görülür. Örnek olarak II. Selim döneminde (1566-1574), Ahmet Feridun Paşa tarafından yazılan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferini (1566) anlatan *Zigetvarname Minyatürlerinde* (T. S. H. 1339) Kanuni Sultan Süleyman'ın Macar elçisi ve Erdel Prensini huzura kabul edişini gösteren minyatürlerde yerde serili Uşak halısının kenar suyu üzerindeki lâle motifleri dikkati çeker (Foto. 3). Yine bu dönemde özellikle Saraya sermek için dokunan *saray halıları* ve *saray kilimlerinde* lâle motifi geçek şekliyle resmedilmeye başlar. Saray halılarının bugün bildiğimiz örnekleri arasında İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM) ve Konya Mevlâna Müzesi'nde bulunan kilim ile Divriği Ulu Cami'inde bulunup İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne (TİEM) getirilen kilimler bu türün en tanınmış örnekleridir: Kilimlerin kenar suları ve zemini üslûplaştırılmış veya gerçeğine çok benzeyen lâle, karanfil, sümbül vb. çiçekler ve dönemin minyatür ve tezhip sanatında çok kullanılan

hançer yapraklarla bezelidir (Foto. 12).

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XVII. yüzyılda ve ardından Lâle Devri'nde ortaya çıkmasıyla birlikte, Anadolu-halı ve düz dokumalarında lâle motifi daha da çok kullanılmaya başlar. Bu dönemden kalan halıların kenar suyu ve zemini lâle desenleriyle bezenir. Ancak, bu desenler dönemin modasına da uyularak stilize edilerek verilir. Ayrıca, bu dönemde Aksaray, Kırşehir, Mucur, Gördes, Kula (Manisa), Milas (Muğla) gibi merkezlerde seccâde halısı dokumak da moda haline gelir. Halı ya da Düz Dokuma seccâdelerin kenar suyu veya zemininde lâle veya lâle benzeri üslûplaştırılmış çiçekler dikkati çeker. Anılan dönemin Lâdik halılarında özellikle kenar suları (ayak) üslûplaştırılmış iri lâle ve karanfil desenleriyle bezenir ve aynı yıllardan itibaren tüm Orta Anadolu halılarında lâle motifi kullanmak moda halini alır (Deniz, 2000; 31-33) (Foto. 4-11) (Şekil: 1-3).

XVII. yüzyıldan sonra halı ve düz dokumalarda lâle motifi kullanımı daha da artar. Özellikle İngilizlerin bu yıllarda Anadolu'daki halıcılık faaliyetleri sonrasında başlangıçta Batı Anadolu Bölgesi'ndeki Kula, Gördes, Milas (Muğla) gibi merkezlerle, İç Anadolu'da Aksaray, Niğde, Kırşehir, Konya, Kayseri ve daha sonrasında da Doğu Anadolu'da Bayburt, Erzurum, Kars, Ağrı gibi merkezlerde lâle deseni kullanmak yaygın hale gelir. Bu gelenek anılan merkezlerin hepsinde de, aralarında farklılıklar bulunsada, halen kullanılmaya devam etmektedir (Deniz, 2000; 33).

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında en çok kullanılan süsleme geometrik motifler ve bitki desenleridir. Bitkiler içinde daha çok *lâle*, *karanfil*, *menekşe*, *sümbül* gibi, Kur'an da adı geçen çiçeklerin dokunduğu görülür. Konya, Aksaray, Kırşehir çevresi halılarında, kısa kenarların üst veya alt tarafında yer alan dikdörtgen çerçevelere *ayak* denir. Ayak bölümünün içi halkın *sümbül* de dediği lâle benzeri motiflerle bezenir. *Lâle Devri'nin* karakteristik süslemesi olan *lâle* ve *karanfil* motifi özellikle o dönemin Lâdik, Gördes, Kula, Sivas ve Kırşehir halılarında, daha çok da halk arasında, "ayetlik" diye anılan, halının dar dar yüzlerindeki "ayetlik" denilen, dikdörtgen çerçevelerin içini dolduracak şekilde, bazen de dar kenar suyu üzerinde görülür. Ayrıca, Kırşehir ve Sivas halılarındaki gibi halı zemininde yer aldığı örnekleri de vardır (Deniz, 1984; 25-81; Deniz, 1985; 13-19; Deniz, 1986; 18-24; Deniz, 1986; 13-19; Deniz, 1987; 20-24; Deniz, 1986; 13-18).

Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, halı ve düz dokuma yaygılar üzerinde kullanılan lâle motifinin yanı sıra, Osmanlı dönemi sanatında çini, seramik, kumaş, işleme gibi el sanatıyla ilgili her malzeme üzerinde çok kullanılan *hatayî*, *penç*, *gonca gül* gibi Büyük Selçuklu sanatının etkisini taşıyan bitki motifleri de görülür. Bazen lâlenin de yanlarında işlendiği bu süslemelerin kullanımı Anadolu halıcılığının

İngilizler tarafından hallaç pamuğu gibi atıldığı XVII. yüzyıldan başlayarak, Anadolu'da ısmarlama (sipariş) yoluyla dokuma yaptırmayı terk ettikleri XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Bu tarihlerden sonra şeklini kaybetmiş, İngilizlerin kendi zevklerine göre hazırladıkları, Barok karakterli bitkiler, kumaş sanatında *empirme desen* denilen serpme çiçek motifleri veya lâhana gibi iri çiçek motifleri dokumak moda haline gelmiştir (Deniz, 1984; 25-81; Deniz, 1985; 13-19; Deniz, 1986; 18-24; Deniz, 1986; 13-19; Deniz, 1987; 20-24; Deniz, 1986; 13-18). Cumhuriyet döneminde de, İç Anadolu ve Batı Anadolu Bölgesi'nde dokunan halılardakine benzer şekilde, gerçekten çiçeğe benzeyen *boncuk*, *gül boncuk*, *kösele* gibi isimlerle anılan, bugünkü çiçek motifleri yaygınlaşmıştır.

Anadolu-Türk Sanatında güvercin kanadından geliştiği kabul edilen *Rumî* motifinin Türk kültürünün arkaik devirlerinde ortaya çıktığını düşünüyoruz (Foto. 14): Kelime anlamı bakımından "Anadolulu-Anadolu'ya ait" manâsına gelen bu süsleme Orta Asya'dan itibaren Türklerin yaşadığı her çağda ve her coğrafyada kullanılmıştır. Anadolu-Selçuklu ve Osmanlı döneminden kalma mimari eserlerde, değişik malzemelerle (çini, taş vb.) yapılmış çok sayıda örneği vardır. Halı ve düz dokuma yaygılarda ise özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, desenleri saray nakkaşlarınca çizilen Saray halıları ve Uşak, Gördes, Kula ve Bergama yöresi halılarında görülür. Halılarda çoğu kez *Rumî*, *hatayî*, *penç*, *gül*, *gonca gül*, *hançer yaprak* gibi bitki motifleri bir arada kullanılmıştır (Foto. 14).

Rumî motifî tek ya da çift *Rumî* (palmet) halinde işlenir. İki *Rumî* motif bir desen meydana getirecek şekilde bir araya getirildiğinde *çift Rumî* adını alır. Bazen çift *Rumî*'nin kolları yukarıda birleştirildiğinde, sanat tarihçi ve arkeologlar arasında *palmet* diye adlandırılan bir motif meydana gelse de ortaya çıkan *çift Rumî* motifinden başka bir şey değildir. İlk Çağ'daki kenger yaprağından gelişen *palmet* ile Anadolu'da *Rumî* diye adlandırdığımız palmet ayrı şeylerdir. En Azından birisi Antik Çağ (Anadolu ve Avrupa), diğeri Orta Asya Türk kültürünün arkaik motifidir. İlk örneklerine Pazırık Kurganlarında (M. Ö. 5. yüzyıl) at koşum takımı veya değişik türden deri eserler üzerinde rastladığımız *Rumî* motifî tarihi devirlere göre Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devirlerinde değişik şekillerde resmedilmiştir (Foto. 14). Her dönemin kendine özgü karakteri olan *Rumî* desenleri ortaya çıkmıştır. Yani her dönemde farklı şekillerde tasvir edilmiştir (Bırol ve Derman, 1991). Söz konusu bu motif Türk Cumhuriyetleri ve Türk soylu halklarının halı, düz dokuma yaygı ve kiyiz-küyüz (keçe) gibi yaygıları üzerinde de görülür. Bu motifî işleme geleneği günümüzde kendine özgü karakteriyle Anadolu ve Orta Asya'da yaşayan Türk Soylu Halklarda da devam etmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz tüm bu süslemeler XX. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde de, yörelere göre değişmekle birlikte, gerçeğine

çok benzeyen *boncuk*, *gül boncuk*, *kösele* gibi isimlerle anılan, bugünkü çiçek motifleri yaygınlaşmıştır. Özellikle Rumî ve Rumî'den gelişen süslemeler sanatın her dalında kullanılmaya devam etmiştir. Bugün de kullanılmaktadır.

Lâle'nin Türk edebiyatında ve şiirlerinde yüzden fazla adının olduğu söylenmektedir (Baytop, 1992; Kartal; 1998): Halk arasındaki inanışa göre lâlenin göbeğindeki siyahlık üzerine düşen yıldırımdan artakalan yanık iziymiş. Türk şairlerinden Nabi “*Lâle istediği kadar içindeki yanık yarasını saklasın*” diyerek yapraklarının dibindeki siyahlığı aşk yanığına benzetirse de, Ali Şir Nevâî, “*zaten lâlenin değerini artıran da sinesine yaktığı bu yaradır*” diye ifade ederek onu bağrında sakladığı kararmış aşkıyla bir kat daha yüceltir.

İslâm inancında lâle, “*kara kalpli, gönül çelici bir kadın olarak*” görülür. Fakat dinî gelenekte kederlerle kavrulmuş bir kalbi andıran kara lekesiyle lâle, Kerbela şehitleri başta olmak üzere kanlı kefenlere şahit olanları da hatırlatır. İkbâl'in şiirlerinde *Tür-i Sina ateşini* yani Allah'ın Celalinin (yüzünün) aziz tecellisini simgeler; aynı zamanda kemale yönelişini engellemeye çalışan bütün sıkıntılara göğüs geren gerçek mümin timsali olarak da tasavvur edilir (Schimmel, 2004; 45).

Anadolu -Türk halı ve düz dokuma yaygılarında en çok kullanılan motiflerden biri de hayat ağacı motifidir (Foto. 13) (Öney, 1968; 25-36; Erbek, 1986a; 26-41; Erbek, 1986b; 26-38; Ayten Sürür, 1992; 193-201; B. Karamağaralı, 1998; 32-39): Ağaç, Türkler arasında kutsal sayılan bitkilerdendir (Ergun; 2004). Özellikle *ardıç*, *kayın ağacı* ve *akağaç* daha bir kutsal sayılır (B. Acar, 1975; 11; Deniz, 2000; 198). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, Kuzey Kafkasya hakkında bilgiler sunarken, “ağaca tapan” kavim, tapılan ağaç ve kavimler hakkında da kıymetli bilgiler verir (Dağlı vd. 2004). Uygurlulara ait efsanelerde de Uygurluların ağaçtan türedikleri anlatılır (Reşid-eddin, t.y.). Bugün Kazakistan, Kırgızistan gibi Türk ülkelerinde kayın ve şifa niyetine suyu içilen *akağaç* (Rus. Beröza) hâlâ kutsal sayılmakta ve *şiyeli* veya *kiyeli ağaç* diye isimlendirilmektedir. Halk arasında kesilmesi uygun bulunmayan bu ağaçlar, yetiştikleri bölgelerde doğal ortamları içinde kendi halinde yetişmekte ve kurumaktadır.

Yine, Şaman inancında, ağaçlar ölünün ruhunun gökyüzüne yükselmesinde ona eşlik eden kuşlarla birlikte tasvir edilir: Şaman inancına göre dünya bir eksenin etrafında dönmektedir. Hayat ağacı da bu eksenin sembolize etmektedir. Eksenin sallanması veya yerinden oynaması dünyada deprem, yangın vb. olayların meydana gelmesine sebep olacaktır. Bu nedenle hayat ağacının korunması gerekmektedir. Türk kültüründe genellikle güç ve kuvvetine inanılan ve tılsımlı oldukları kabul edilen *aslan*, *kartal*, *ejder*, *tavus kuşu* gibi hayvan çiftleri hayat ağacını beklerken tasvir edilir. Halı, düz dokuma yaygı, çini, seramik gibi el sanatı örneklerinde de hayat

ağacı etrafında anılan hayvan çiftleri görülür. Mimari ve el sanatlarındaki örnekleri arasında İran’da, Büyük Selçuklu dönemi seramiklerinde, Anadolu’da da Sivas Gök Medrese (1271-1272), Erzurum Çifte Minareli Medrese (1290) taç kapısının sağ ve sol yanında bulunan ejder-hayat ağacı birleşimi süslemeleri sayabiliriz. Ayrıca İran’da, Büyük Selçuklu döneminde, Sultan Alparslan zamanında, Malazgirt Zaferinden önce yapılan Harrekan-Karagan Kümbetleri’nden (1067-68) birincisinde, fresk tekniğiyle yapılmış, üzerinde kuşlar bulunan hayat ağacı tasvirleri görülür (Aslanapa, 1972; 67). Kaynaklarda, Orta Asya Türk kültüründe, Şaman inancında olduğu gibi, hayat ağacının dallarının genellikle sekiz, bazen de dokuz katlı yapıldığı, her birinin göğün (asuman) katmanlarını sembolize ettiği kabul edilmektedir. Hatta şaman davulu üzerinde de kayın ağacı resminin yer almaktadır (Acar, 1975; 10-11). Aynı motifin, İslâmî dönemde de, tarikatların derecelerini sembolize ettiğine inanılır (Deniz, 2000; 198; Deniz, 2005a; 24-46; Deniz, 2005b; 79).

Ağaç Kur’an’da adı geçen bir bitkidir; “*güzel bir söz, güzel bir ağaca benzer*” diye tarif edilir (Kur’an 14: 24). Veli türbeleri ve mezarların yanında genellikle ağaç bulunur. İnsanlar ağacın dallarına bez bağlayarak dilek tutarlar. İran’daki gibi ağacın gövdesine çivi çakma geleneği de vardır. Ayrıca cennet ağaçlık ve sulak bir yer olarak tarif edilir ve çok özel ağaçlarıyla övülür; iman eden takva sahibi insanlara tûba denildiği gibi, mutluluk dilemekten (Kur’an 13: 29) türetilmiş olan Tuba ağacı da böyle bir ağaçtır. Bu ağaç Cennet’te umut edilen ezeli saadet vaadini somutlaştırır. Aynı biçimde kâinatın sınırları Sure: 53: 14’te sözü edilen *Sidre Ağacı*’yla işaretlenmiştir. Son sınır ağacı (Sidretü’l müntehâl) hayal edilebilen her şeyin sınırını belirler. Menkıbeye göre Miraç sırasında Hazreti Peygamber zamanın ve mekânın ötesindeki İlâhi huzura araçsız ulaşma nimetine eriştirilirken, kudretli Cebrail bile Sidre Ağacı’nın bulunduğu yerde durmak zorunda kalmış, Hz. Muhammed cennet ve ceheennem Cebrail olmadan gezmiştir.

İslam düşünür ve mutasavvıfları evrenin bütününe bir ağaç şeklinde tasavvur etmişler ve İbnü’l-Arabî’nin yaptığı gibi *seceretü’l-kevn* “varoluş ağacı”ndan söz eder; bu ağacın en son, en değerli meyvesi insandır. Öte yandan Bayezid-i Bistâmî kendi miracında *vahdet ağacını* görmüştür; aşağı yukarı aynı dönemlerde Ebu’l-Hüseyn en Nûrî ise “marifet ağacı”nı hayal etmiştir. Sonraları fütüvvet teşkilatlarında sunulmuş olan “fütüvvet ağacı” “yiğitlik erdemiyle” ilgili ayrıntılı bir döküm XV. yüzyıla ait bir Türkçe eserde verilir: Altında örnek bir genç kahramanın yaşadığı *bu ağacın gövdesi iyilik yapma; dalları dürüstlük; yaprakları edebe riayet ve nefse hâkimiyet; kökleri Kelime-i Şahadet; meyveleri marifet ve velilerin dostluğu’dur*; inanca göre bu ağaç Allahın rahmetiyle sulanmaktadır. Bu, müritlere Peygambere dayanan manevi soylarını gösteren sufi secerresini, yani “soy ağacını” anımsatır; tasvirlerde genellikle devasa boyutundan söz edilir. Farklı yönlere doğru dallanıp budaklanan ve kuşaklar boyu süregelen *İlâhi hidayet* akışını simgeler.

Ağaç ve hayat, özellikle de manevi hayat, arasındaki yakın ilişki bir hadiste güzel bir şekilde ifade edilmiştir; Hadise göre, “Allah’ı zikreden kişi kuru ağaçlar arasındaki yeşil bir ağaç gibidir”. Kur’an’da Ebu Leheb’in karısına yönelik olarak yer alan “odun hamalı” (Kur’an: 111; 4) bir bedduayı çağrıştırmaya yüzünden Müslüman okura aniden cehennem yakıtı olan kuru odunlara dönüştüren bir benzetmedir. Bu yüzden Mevlâna bir rubaisinde şöyle terennüm eder

“Aşkın bahar meltemi esmeye başlayınca

Kuru olmayan her taze dal semâ etmeye başlar!”.

Aşk ağacın yalnızca canlı dallarını hareket ettirebilir, kurumuş dallar ise hareketsiz kalırlar ve kaderleri Cehennem ateşi için çıra olmaktadır. Dallarını ilâhi isimler olan hayat ağacı, İlâhi’nin huzurunda kök salmıştır; yahut *Kelime-i Şahadet* bir ağaç olarak görülebilir, *bu ağacın dış kabuğu lâ (yoktur), inkârdan oluşmuş, mutlak inkârdır; özsuyu Allah sözcüğünün son ve temel harfi (h) ’nin içinden akar.* Bunlara ek olarak yalnızca yaratılmış âlem değil, bizzat Allah’da ağaçla simgelenebilir: Özellikle Hint-Pakistan topraklarında olmak üzere şairler ağaç “Tanrıyı” terennüm etmişlerdir. Pencap’ta Sultan Bahu (Öl. 1692) Allah’ı, kendi kalbinde büyüyen ve O’nun güzel kokusu tüm varlığına nüfuz edinceye kadar sürekli tekrar edilen *Kelime-i Şahadetle* sulanan *yasemin ağacına* benzetirken, Sind’de Kadı Kâzan (Öl. 1551) İlâhi Maşuk’u, toprağın üzerindeki sayısız kökünün, aslında kendisinin tek olduğu gerçeğini gizler gibi görünen (tıpkı görüngünün İlâhi vahdeti gizlemesi gibi), kurduğunda bir taş kadar sağlamlaşan sağlam bir ağaç olan bir *banyan ağacı* olarak kabul eder.

Halk inanışlarında karşılaşılan bazı düşünceler, örneğin yalnızca pratik nedenlerle değil, aynı zamanda kabir azabı buradan doğmaktadır. Ağacın bereketi, ona dokunarak ya da belirli yerlerde dalları tuhaf biçimli veya aşağı eğilmiş bir ağacın altında emekleyerek aktarılır; bu türdeki en tipik ağaç Ucch’daki (Güney Pencap) bir türbenin yakınında görülebilir” (Schimmel, 2004; 39-43).

İslâmiyet’te Kur’an’da adı geçen ve kutsal kabul edilen ağaçlar *hurma* (Kur’an 19:23), *incir* (Kur’an 95: 1) ve *zeytin ağacıdır* (Kur’an 24: 35). Ayrıca Türk ve İran edebiyatında *servi-selvi* (hur) ağacı motif olarak kullanılır. *Servi edebiyatta sevgilinin boyunu, endamını hatırlatır. Çınar ağacının insanoğlunu andırıldığına inanılır; yaprakları dua için açılmış ellere benzetilir* (Schimmel, 2004; 44).

Anadolu’da halı ve düz dokumalarda genellikle geniş su üzerinde kullanılan *çınar yaprağı motifi* Batı Anadolu Bölgesi dokumalarının ortak bir süslemesi gibidir: XVII. yüzyıldan itibaren Ayvacık (Çanakkale) ve Yund Dağ (Bergama-İzmir) halılarında dört yapraklı ve gerçeğine benzer şekilde dokunan bu süsleme Yağcıbedir (Balıkesir) halılarında biraz daha farklı verilir. Yine yaprağa benzer. Ancak, dört yöne

açılan bir yaprak değil, tek bir yaprak halindedir. Sivas Kırşehir ve Mucur halılarında ise özellikle, mihrabın altında ve üzerinde bulunan ve “sandık” diye adlandırılan dikdörtgen çerçevenin içini süsler (Deniz, 1984; 25-81; Deniz, 1985; 13-19; Deniz, 1986a; 18-24; Deniz, 1986b; 13-19; Deniz, 1987; 20-24).

Anadolu’da *lâle*, *karanfil*, *sümbül*, *menekşe* gibi çiçekler ve *hançer yaprak* vb. bitki desenleriyle süslü halı ve düz dokuma yaygıların (kilim, cicim, zili, sumak) günümüze ulaşabilen ve tanınan erken örnekleri çok azdır: Bu türden, kilim teknikli erken tarihli örneklerden biri, İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camii’nde bulunmuştur. XVI-XVII. yüzyıldan kalan bu kilim ilikli kilim tekniklidir. Yaklaşık 304 x 408 cm boyutlarındadır. Çözüğü beyaz renkli yünden ve çift bükümlüdür. Atkısı yün ve kırmızı renklidir. Kırmızı, açık yeşil, mor, mavi ve kahverengi kullanılmıştır. Bir kenar suyu eksiktir. Zemini enine beş hayvan ve bir yarım hayvan, boyuna ise altı hayvan figürü ile süslüdür. Motif açısından bugün Konya Etnografya Müzesi’nde sergilenen XIV. yüzyıldan kalma, Horozlu Halı’yı hatırlatmaktadır (Yetkin, 1971a; 327-331).

Osmanlı devri kilimlerinin birbirine benzeyen, iliklerinin tek veya çift kenetlenme ile kapatıldığı bir gurup örneği, Türk kilim sanatı tarihinde, dokuma tekniği ve süslemeleri saray üslûbuna benzediği için saray kilimleri diye bilinir (Foto.12). İlk kez 1961 yılında merhum Prof. Dr. Şerare Yetkin tarafından Divriği Ulu Camii’nde (Sivas) bulunan bu türden bir kilim parçasını, daha sonra dört kilim takip etmiştir (Yetkin, 1978; 53-63, 64-68): İstanbul Vakıflar Halı Müzesi’ne getirilen bu beş kilimin süslemeleri Klâsik Osmanlı devri kumaş, seramik, çini desenleriyle büyük bir benzerlik arz eder: Çam kozalağı şekilli yuvarlak süslemeler (madalyon), Rûmîlerden meydana gelen süslemeler, iri hançer yapraklar dönemin karakteristik bezemeleridir. Klâsik Türk halılarında görülen kaydırılmış eksenler hâlinde, sonsuzluk prensibi içinde bir dizilme gösterir. Dokuma tekniği ve süsleme özelliklerine dayanılarak, XVI. yüzyıla tarihlenmektedir (Yetkin, 1963; 182-192; Yetkin, 1971b; 217-227; Yetkin, 1978a; 53-63; Yetkin, 1978b; 428-443; Acar, 1978; 159-228; Acar, 1982; 118; Yetkin, 1982; 907-920; Ersoy, 1990; 2-7).

Günümüzde İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi’nde de yünden dokunmuş bu türden beş kilim mevcuttur. Bu kilimlerde açık ve koyu sarı, açık ve koyu mavi, açık ve koyu yeşil, beyaz ve kırmızı renkler hakimdir. Dar kenar suları çok geniş tutulmuştur. Kenar sularında çiçek motifleriyle süslü kuşaklar yer alır. Ortada yer alan geniş su ile birlikte, yan yana altı kuşakla süslüdür. Genellikle ilk kuşak çift Rumîlerle bezelidir. XVI. yüzyılın kumaş ve çinilerinde görülen süslemelere benzemektedir. İkinci kuşak, ilk kuşağa göre ters yerleştirilmiş, çok yıpranmış haldeki çift Rumîlerle süslüdür. Yapraklı lâle motiflerinin meydana gelen üçüncü ve beşinci kuşak arasına geniş kuşak yerleştirilmiştir. Diğerlerine göre geniş tutulan bu ana kuşak sekiz kollu

bir bitki deseni ile yaprakları helezon şeklinde birleşerek bir daire meydana getirir ve her daire içine de, bir ters bir düz yerleştirilmiş lâle motifleri yer alır.

Söz konusu kilimlerin zemini koyu yeşil renklidir. Bir ya da birkaç kozalak şekilli (madalyon) desenle süslenir. Kırmızı renkli zemin üzerine oturan kozalak şekilli süslemelerin etrafı mavi ve kırmızı dolgulu, sarı renkli, üç sivri dilimli çift Rumîlerin meydana getirdiği bir şeritle çevrilir. İçleri ise, çok harap durumdaki, kompozisyonu iyi anlayamayan, dönemin karakteristik süslemesi olan *lâle*, *sümbül* ve *nar* dalları ile süslenir. Kozalak şekilli süslemelerin üzerinde yer aldığı ana zemin ise, açık yeşil renkli dallar üzerindeki, mavi, sarı ve beyaz renklerle, dolgulu yine dönemin karakteristik bezemesi lâle, sümbül, nar, gül ve rozetlerin meydana getirdiği bitki desenleriyle süslüdür. Motifler ritmik bir şekilde ve bir kompozisyon içinde sunulmuştur (Acar, 1975; 17; Pelit, 1986; 7-11). Günümüzde İstanbul Vakıflar Halı Müzesi'nde bulunan bu kilimlerin süslemeleri Klâsik Osmanlı devri kumaş, seramik, çini desenleriyle büyük bir benzerlik mevcuttur. Çam kozalağı şekilli madalyonlar, Rumî'den meydana gelen süslemeler, iri hançer yapraklar dönemin saray ustalarının kullandığı karakteristik bezemelerdir. Klâsik Türk halılarında görülen kaydırılmış eksenler halinde, sonsuzluk prensibi içinde bir dizilme gösterir. Bu da aynı dönemde dokunan halı ve kilimlerin benzer desenlerle dokunduklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu kilimler dokuma tekniği ve süsleme özelliklerine dayanılarak, XVI. yüzyıla tarihlenmektedir (Yetkin, 1963; 182-192; Yetkin, 1971b; 217-227; Yetkin, 1978a; 53-63, 64-68; Yetkin, 1978b; 428-443; Acar, 1978; 159-228; Yetkin, 1982; 902-920; Ersoy, 1990; 2-7). Bu grubun XVII. yüzyıldan kalma iki örneğinden biri Münich Ingolstadt Bayerisches Armeemuseum'da, bir diğeri de Washington Textile Museum'dadır (Acar, 1982; 14, 15, 118, dipnot, 10, 12, 13; Petsopoulos, 1979; 56).

Kütahya Hisarbeyoğlu Mustafa Bey Cami'inde bulunan saray kilimleri XVI-XVII. yüzyıla tarihlenmektedir. Kilimlerden biri 520 x 145 cm diğeri 220 x 480 cm boyutlarındadır. Her iki kilimin dokuma teknikleri ve süslemeleri birbirine benzemektedir. Atkılarının aynı çözgüden geri döndürülerek iliklerin yok edilmesi tekniğiyle dokunmuşlardır. Kenar suları çift rumîlerle bezelidir. Zeminleri ise, dönemin çini ve seramik sanatında görülen karanfillerle süslüdür. Benzer kilimlerdeki gibi yapraklı dallar üzerinde bulunan karanfiller kilim yüzeyini doldurmaktadır (Acar, 1975; 17; Pelit, 1986; 7-9).

Bu grubun diğeri iki örneği Münich Ingolstadt Bayerisches Armeemuseum'da bulunan ve XVII. yüzyıl Osmanlı dönemi sadrazam çadırı altında serili kilimle, Washington Textile Museum'da bulunan, iliklerinin tek kenetlenme ile yok edildiği, XVII. yüzyıla ait kilimlerdir (Acar, 1982; 14, 15, 118, dipnot, 10, 12, 13; Petsopoulos, 1979; 56): Münich Ingolstadt Bayerisches Armeemuseum'da bulunan kilim 480 x 580 cm ebatlarındadır. Çözgü ve atkısı beyaz yündür. Çözgüsü çift bükümlü, atkısı

kırmızı, koyu yeşil, açık ve koyu mavi, sarı, kahverengi ve beyaz renklidir. Kilimin yan kanatları iki sıra kuşakla çevrilidir. İlk kuşak, siyah zemin üzerine, kırmızı ve sarı renklerle süslü çift Rumî ve lâle motifleriyle, ikincisi, kırmızı zemin üzerine yeşil, siyah ve beyaz renkli, dal ve yaprakları bulunan çiçeklerle süslüdür. Daha geniş tutulan dar sular ise yine iki kuşaklıdır. İlk kuşak çift Rumî desenleriyle süslüdür. Siyah zemin üzerine sarı ve kırmızı renklerle bezelidir. İkinci kuşak yan kanat kuşak süslemelerine benzer şekilde süslenmiştir. Kilimin zemini beyaz renklidir. Dal ve yaprakları bulunan bitki desenleriyle süslüdür. Dikkatli bakıldığında süslemelerin, dönemin çini desenlerini hatırlatan, lâle, karanfil ve sümbül motiflerinden meydana geldiği görülür. Washington Textile Museum'da bulunan, kilim XVI-XVII. yüzyıla tarihlenmektedir. Aynı atkı üstünde iliklerin tek kenetlenmeyle yok edilmesi tekniğiyle dokunan kilimin dokumasında sırma iplerin kullanıldığı söylenmektedir (Acar, 1975; 17).

Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunup Konya Mevlâna Müzesi'ne getirilen ve XVI-XVII. yüzyıla tarihlendirilen kilim ise, kenar suyu süslemeleriyle Osmanlı devri seramik, çini ve tezhip süslemelerinin klâsik örneklerini hatırlatan bir bezemeye sahiptir (Yetkin, 1971b; 218; Acar, 1975; 17; Petsopoulos, 1979; 55; Acar, 1982; 14, 118, dipnot, 7): Divriği Ulu Camii kilimleri gibi dar suları koyu mavi zemin üzerine sarı renkli çift rumîlerle süslüdür. İçteki kuşak ters ve düz yerleştirilmiş çift Rumîlerle bezelidir. Yeşil mavi ve sarı renklerle süslü zemin ise eşkenar dörtgen şekilli madalyonlara ayrılmış, bunlardan her birinin içine çam kozalağına benzer, üslûplaştırılmış bitki motifleri yerleştirilmiştir. Kenarları tırtırlı bu desenin içi de yine bitki motifiyle doldurulmuştur. Hannover, Kestner Museum'da saray kilimi üslûbunda dokunmuş, XVII. yüzyıldan kalma bir örnek daha mevcuttur. Madalyonlu bu kilim dışında, özel bir koleksiyonda, aynı yüzyıldan kalma bir seccâdenin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir (Acar, 1982; 14).

Osmanlı dönemine ait en eski sumaklardan biri bugün Washington Textile Museum'da bulunmaktadır. Kaynakların ifadesine göre (Acar, 1982; 14, 118, dipnot, 6) atkılı sumak tekniğinde dokunan ve kufi yazı desenli kuşağın çevrelediği ortadaki sekizgen bir madalyon ile kenarlarda ufak sekizgenlerle süslü bu örnek XV-XVI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Motifleri Avrupalı ressamın tablolarında görülen ve kaynaklarda Holbein Halıları diye adlandırılan *Erken Osmanlı Dönemi Halılarının* desenlerine benzemektedir.

Sonuç olarak, Anadolu'da halı ve düz dokumalarında bitkiler içinde en çok lâle motifi kullanılır: İslâm inancına göre bahçe, bitki gibi kavramlar cenneti hatırlatır: Lâle Osmanlı döneminde *Lâle Devri* diye adlandırılan, bir dönemin adını taşır. Lâlenin Türk edebiyatı ve Türk şiirinde yüzden fazla adının olduğu söylenmektedir. Halk arasında kutsal bir bitki olarak bilinir. Lâle adının eski harflerle yazılışı *cevahir-i*

huruf (harflerin önde gideni) sayılır.

Halk arasında “dağ lâlesi, gelincik, çanak çömlek çatlatan” diye de anılan soğansız lâle kutsal sayılır. Soğanlı lâle saray bitkisi olduğu için halk arasında bilinmez ve yine halk arasında lâleden sayılmaz. Halı ve düz dokuma yaygı (kilim, cicim, zili, sumak) gibi dokumalarla el işlemlerinde (kanaviçe, oya vb.) motif olarak “dağ lâlesi” kullanılır. Ayrıca, halk arasında adı bilinmeyen, çiçek açan her bitkiye lâle demek adettendir.

Türk sanatında lâle benzeri motiflere Orta Asya Türk kültüründe *Pazırık Kurganı* kazılarında ele geçen deri buluntular üzerindeki süslemelerde de rastlanır. Sanat tarihçiler tarafından *palmet* diye adlandırılan bu desenlerin benzerleri XV. yüzyılda Timur dönemi el sanatı ürünleri ve mimari süslemelerinde de (çini, taş vb. malzemelerde) görülür. Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında ise XIV. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkar. Osmanlı döneminde, her çağda, lâle motifi kullanmak adeta moda haline gelmiştir. Bu nedenle Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyıla *Lâle Devri* adı verilmiştir. Halk arasında sembolik anlamı bilinsin ya da bilinmesin günümüze kadar yaygın olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, B. (1975). *Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Acar, B. (1978). “Divriği Ulu Camii’indeki Halı ve Kilimler”, Divriği Ulu Camii ve Darü’ş-şifası. Y. Önge (Ed.). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Acar, B. (1982). *Kilim, Cicim, Zili, Sumak*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Aslanapa, O. (1972), *Türk Sanatı, Başlangıcından Büyük Selçukluların Başına Kadar I*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi.
- Aslanapa, O. (2005). *Türk Halı Sanatının Bin Yılı, One Thousand Years of Turkish Carpets*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Aslanapa, O.-Durul, Y. (1973). *Selçuklu Halıları*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Baytop, T. (1992). *İstanbul Lalesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Biol, İ. A.- Derman, Ç. (1991). *Türk Tezyini San’atlarında Motifler / Motifs in Turkish Decorative Arts*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San’at Vakfı Yayını.
- Dağlı, Y. ve Kahraman, S. A. ve Dankoff, R. (Yay. haz.). (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi VII*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dehxuda, A. E. (t.y.). “Lâle maddesi”, *Lugatname-i Dehhûda* (Dehxuda Sözlüğü) (*Farsça*). İsfahan Kaimiye Bilgisayar Araştırmaları Merkezi Dicital Yayını.
- Deniz, B. (1984). “Kırşehir Halıları”. *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, III*, 25-81.
- Deniz, B. (1985). “Kula Halıları”. *Bilim Birlik Başarı, 43*, 13-19.
- Deniz, B. (1986). “Lâdik Halıları”, *Bilim Birlik Başarı, 12*, 46, 13-18.
- Deniz, B. (1986a). “Kırşehir Halıları”. *Bilim Birlik Başarı, 47*, 18-24.
- Deniz, B. (1986b). “Gördes Halıları”. *Bilim Birlik Başarı, 45*, 13-19.
- Deniz, B. (1987). “Mucur Halıları”, *Bilim Birlik Başarı, 48*, 20-24.

Deniz, B. (2000). *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Deniz, B. (2005a). “Anadolu-Türk Halı Sanatının Serüveni-I”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 7, 24-46.

Deniz, B. (2005b), “Türk Halı Sanatının Kaynakları”, *Sanat Tarihi Dergisi, Yrd. Doç. Dr. Lâle Bulut’a Armağan, XIV(1)*, 79-103.

Ebul Gazi Bahadır Han. (t.y.). *Secerei Türkiyye*, Desmosinos Yayını.

Ekşi Sözlük. <https://eksisozluk.com/edelweiss--310461?p=1>, (2018, Temmuz 09). Edelvays.

Erbek, G. (1986a). “Hayat Ağacı Motifi-I”, *Antika*, 15, 26-35.

Erbek, G. (1986b). “Hayat ağacı motifi-II”, *Antika*, 16, 26-33.

Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Ersoy, A. (1990). “Osmanlı Saray Kilimleri”, *İlgi*, 61, 2-7.

Gagavuzca-Rusça-Moldovanca Sözlük. (t.y.). Moskova.

İrepoğlu, G. (2012). *Lâle, Doğada, Tarihte, Sanatta*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karamağaralı, B. (1998). “Ejder ve Lotus Motifi’nin Halı Seccâdelerdeki İkonoğrafisi/ Icography of demon and Lotus Patterns on Prayer Rugs”. *Arış, Üç Aylık Halı, Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, 4, 32-39.

Kartal, A. (1998). *Klâsik Türk Şiirinde Lâle*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kur’an-ı Kerim. 14:24; 53:14; 19:23; 95:1; 24:35.

Manof, A. (1939). *Gagauzlar*. Ankara: Varlık Neşriyat.

Öney, G. (1968). “Anadolu Selçuk Sanatında Hayat Ağacı Motifi/ Das Lebensbaum Motiv in der Seldschukischen Kinst in Anatolien”, *Belleten*, XXXII(125), 25-36.

Pelit, T. (1986). “Vakıflar Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi’nden 16-17. yy. Osmanlı Saray Sanatı Üslubunda Desenli İki Kilim”, *Antika*, 13, 7-9.

Petsopoulos, Y. (1979). *Les kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyen-Orient*. Frieburg.

Reşid-eddin. (t.y.). *Cami-üt tevârih*.

Schimmel, A. (2000)., *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Schimmel, A. (2004)., *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri, İslâm'a Görüngü Bilimsel Yaklaşım*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Sürür, Ayten. (1992). “Hayat Ağacı Motifi ve Türk Tekstil Sanatlarında Uygulamalar”, *IV Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri V* içinde (s. 193-201). Ankara: Maddî Kültür, Kültür Bakanlığı, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayını.

Wikipedia. (2017, Mart 24). İnternet.

Yetkin, Ş. (1963). “Zwei Turkische Kilims”, E. Diez - O. Aslanapa (Ed.), *Beiträge zur Kunstgeschichte, Asiens: In Memoriam* içinde (s. 182-192). İstanbul: Baha Matbaası.

Yetkin, Ş. (1971a). “İstanbul’da Hekimoğlu Ali Paşa Camiinden Hayvan Figürlü Bir Türk Kilimi”, *Vakıflar Dergisi, IX*, 327-331.

Yetkin, Ş. (1971b). “Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup, Saray Kilimleri”, *Bellekten, XXXV* (138), 217-227.

Yetkin, Ş. (1974). *Türk Halı Sanatı*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.

Yetkin, Ş. (1978a). “Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, *Bellekten, XLII* (165-168), 53-63.

Yetkin, Ş. (1978b). “Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, *Divriği Ulu Cami ve Darü’ş-şifası* içinde (s.428-443). Ankara: Vakıflar Müdürlüğü Emel Matbaası.

Yetkin, Ş. (1981).”Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimlerden İki Yeni Örnek”, *Vakıflar Dergisi, XIII*, 375-386.

Yetkin, Ş. (1982). “The Kilims in Ottoman Court Style Discovered in Divriği Ulu Mosque”, G. Fehér (Ed.), *Fifth International Congress Of Turkish Art* içinde (s. 907-920). Budapest.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Lâle ve karanfil motifi, kalem işi tekniği, Kastamonu Mahmut Bey Camii (1366) ahşap süsleme detayı, (1366) , Tasvir Sanatları'ndan.

Fotoğraf 2. Dağ Lâlesi, Gelincik, Çanak- Çömlek Çatlatan, internetten.

Fotoğraf 3. Kanuni Sultan Süleyman'ın Macar elçini huzura kabulü, Zigevarname, T.S.H. 1339, s. 11-a. B. Deniz.1985.

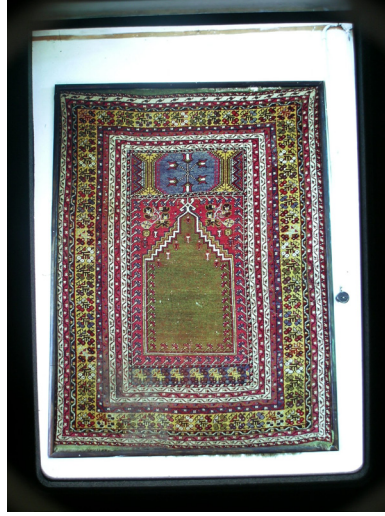
Fotoğraf 4. Tabakalı halı, kenar suyu (kazan kulpu) süslemesi, Yunddağ (Manisa) dokuması, XIV-XV. yy. TİEM. Ş. Yetkin'den.

Fotoğraf 5. Benekli halı, kenar suyu süslemesi (lâle ve karanfil deseni), detay, XVII. yy. TİEM, G. Öney Kol.

Fotoğraf 6. Benekli halı, kenar suyu süslemesi (lâle deseni), detay, XVII. yy. TİEM.

Fotoğraf 7. Seccâde halısı (sandık bölümü süslemesi), Kırşehir, XVI-XVII. yy. Mevlâna Müzesi, G. Öney kol.

Fotoğraf 8. Seccâde halısı, Lâdik (Konya), sandık bölümü lâle desenleriyle süslüdür, XIX-XX. yy. Karapınar-Yavuz Sultan Selim Camii, B. Deniz,1978.

Fotoğraf 9. Seccâde halısı, Kula-Manisa (yılanlı Kula), XVIII-XIX. yy. Kula Kurşunlu Camii, B. Deniz, 1985.

Fotoğraf 10. Seccâde halısı, Milas-Muğla (Gemici Milas), mihrap üstü (sandık) lâle desenleriyle süslü, XX. yy. ortaları. B. Deniz, 1990.

Fotoğraf 11. Seccâde halısı, kenar suyu lâle desenli, Aksaray, XVIII-XIX. yy. Aksaray Müzesi, B. Deniz, 1977.

Fotoğraf 12. Saray kilimi, zemin süslemesi (lâle motifi), Divriği Ulu Cami, XVI-XVII. Ş. Yetkin'den.

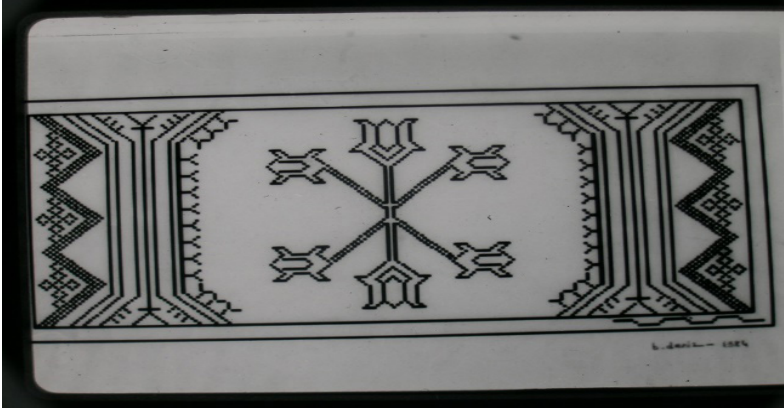

Fotoğraf 13. Erzurum kilimi, kenar suyu lâle motifi ile süslü, detay, Halil Börekçi kol. XIX-XX. yy. yün, B. Deniz, 2010.

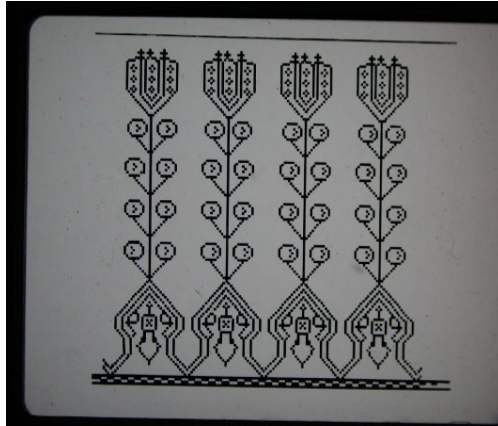

Fotoğraf 14. Deri kaplı ahşap at koşum takımı parçası, detay, yapraklar Rumî desenli, Pazırık Kurganı, M.Ö. V. yy. Hermitage Müzesi'nden.

ÇİZİMLER

Şekil 1. Seccâde halısı, Kırşehir, sandık bölümü süslemesi, lâle deseni, çiz. B. Deniz. 1985.

Şekil 2. Seccâde halısı, Lâdik (Konya), lâle-sümbül motifi, sandık bölümü süslemesi, XVI-XVII. yy. çiz. B. Deniz. 1983.

Şekil 3. Seccâde halısı, Aksaray, kenar suyu (ayak) süslemesi (lâle deseni), XVIII-XIX. yy.
Çizim: B. Deniz, 1977.

KURAKLIĞI ÖNLEMELER YA DA ÇARE OLMAK ÜZERE DÜZENLENEN RİTÜELLER:

KARS VE ARDAHAN ÖRNEKLERİ

RITUALS HELD FOR PREVENTING OR BEING A REMEDY FOR DROUGHT
EXAMPLES OF KARS AND ARDAHAN

Berivan VARGÜN*

Öz

Ritüeller, toplumsal yaşamda yarattıkları etkiler ile günlük yaşam pratiklerinin temel dinamikleri olma özelliği gösterirler. Ritüellerin kültür içindeki önemi, işlevleri ve özellikle günlük yaşam süreçlerindeki etkileşim ağları, ait olunan kültürün değerlerini sergilemesi açısından önemlidir. Sosyo-kültürel değerler sistemi içinde ritüeller; görünen anlamlarının yanı sıra simgesel çeşitli motiflerle bezenerek başkaca anlamlar sergilemektedirler. Açıklayamadığı durumlar karşısında insan, içinde yaşadığı kültürel ardıla göre değişkenlik gösteren pratikler ve ritüellerle; iklim, çevresel faktörlere, coğrafi ve kültürel koşullara çeşitli çözümler üretmeye çalışmıştır. Ekonomik uğraşları yağmura gereksinim gösteren tarım toplumları, kurak mevsimlerde yağmuru kontrol etmek için karmaşık büyüsel-dinsel pratiklere ve ritüellere başvururlar.

Yağmur Duası ritüellerine bakıldığında, uygulamalar sırasında dini motiflerin ağır bastığı görülmekle birlikte, dua öncesi ve sonrasında yapılan pratikler ayrıntılı incelendiğinde din dışı farklı motiflerle de karşılaşılabilir. Yağmur duası sırasında sergilenen pratikler ve uygulamalar bölgeden bölgeye çeşitlilik göstermektedir. Kars'ın Alaca köyü (ve çevre köyler) ile Ardahan'ın Çağlayık köyünde gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşme ve gözleme dayanan çalışmada, kuraklığı önlemek ya da çare olmak üzere düzenlenen ritüellerin iki şekilde gerçekleştiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi İslami motifleri içinde barındıran ve köylerin çevresinde açıklık alanlarda, dağ başlarında ya da köyün yakınındaki şehitlikte gerçekleştirilen, tüm köylünün katıldığı ve sonrasında kurban kesilerek yemek ikramı yapılan "Yağmur Duası" ritüeli, ikincisi ise çocuklar tarafından bir çalı süpürgesinin gelin gibi süslenerek köyün içerisinde kapı kapı dolaştırılarak gerçekleştirilen "Buka Barane" (Yağmur Gelini) uygulamasıdır. Çalışmamızda her iki uygulama yapısal işlevsel açıdan incelenmiş olup bu pratiğin ifade ettiği farklı anlamlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ritüel, Yağmur Duası, Gelenek, İnanç

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
E-mail: berivanvargun@ardahan.edu.tr

Abstract

Rituals are the basic dynamics of daily life practices with the influences they have in social life. The functions of rituals in cultures and especially their networks of interaction in life processes are important in that they display the values of the culture individuals belong in. Rituals in the system of socio-cultural values are embellished with various symbolic motifs and they display meanings other than the visible meanings. Encountering the situations they cannot identify, humans have tried to find solutions to climate, environmental factors and geographical and cultural conditions through practices and rituals which vary according to the culture they have. Communities who need rain in their pursuit- especially agricultural societies resort to complex religious-magical practices and rituals to control rainfall in dry seasons.

A close look at rain prayer shows that religious motifs are prevalent during the ritual, but detailed analysis of the practices prior to and after the prayer makes it clear that there are also motifs outside religion. Practices made during rain prayer vary from region to region. We found in in-depth interviews and observations in the Alaca village of Kars province and in the villages nearby that the rituals held as prevention of or a remedy for drought were performed in two ways. One of them is the ritual of rain prayer which contains Islamic motifs and which is performed in the open areas, in the mountains around the village or in graveyard for martyrs near the village, in which all the villagers participate and which ends by sacrificing an animal. The second is the practice of “Buka Barane” (rain bride) which is performed by decorating a twig broom just like a bride and carrying it in the village by children. This study analyses both practices in terms of function and tries to reveal the different meanings it has.

Keywords: Ritual, Pray of Rain, Tradition, Belief

Giriş

Ritüeller, toplumsal yaşamda yarattıkları etkiler ile günlük yaşam pratiklerinin temel dinamikleri olma özelliği gösterirler. Ritüellerin kültür içindeki önemi, işlevleri ve özellikle günlük yaşam süreçlerindeki etkileşim ağları, ait olunan kültürün değerlerini sergilemesi açısından önemlidir. Sosyo-kültürel değerler sistemi içinde ritüeller; görünen anlamlarının yanı sıra simgesel çeşitli motiflerle bezenerek başkaca anlamlar da içermektedirler.

İnsanoğlu kendisini etkileyen unsurlara karşı tarihsel ve kültürel süreç içerisinde çeşitli anlamlar ve değerler yüklemiş, yüklediği bu anlamlar ve değerleri günlük yaşam pratikleri (Vargün, 2017, s. 1083) ve simgesel motiflerle ifade etmiştir. Simgeler çok seslidir ve pek çok şeyi temsil edebilirler (Morris, 2004, s. 391). Efsane ve imgeler, insan toplumları tarafından iyice sınırlandırılan, yoğrulan ve taşınan bir kültürel bütünün yaratılarıdır. Bu tarz yaratıların bazıları kendi köken ocaklarından çok uzaklara yayılmışlar ve onları başka türlü tanımayacak olan halklar ve toplumlar tarafından özüm senerek (Eliade, 1992, s. 10-11) kültürel miras yoluyla kuşaktan

kuşağa aktarılmışlardır (Vargün, 2017, s. 1083). Efsane ve simgeler gibi ritüellerde kuşaktan kuşağa aktarılan bir kültürel bütünün parçalarıdır.

“Tekrarlanan sembolik davranış biçimi olan ritüel, bireysellikten öte grup bilincini ve birlikteliğini ortaya koyan duygusal bir kanal, yeni bilgi ve tecrübeler için bir rehber olarak geçmişi günümüze, günümüzü de geleceğe bağlayan bir bağdır” (Karaman, 2010, s. 229).

Ritüel *“uygun zamanlarda yerine getirilen ve sembollerin de kullanılabildiği sık sık tekrarlanan bir davranış modelidir” (Marshall, 1999, s. 623).*

Ritüeller toplumsal belleğin tekrar tekrar kuruluşunu sağlayarak, toplumsal bilginin yeni kuşaklara aktarılması işlevini yerine getirirler. Hatırlamayı ya da unutmamayı sağlayan ritüellerin tekrara dayalı döngüsel yapısı değişerek de olsa toplumsal yapının sürekliliğini sağlar. Dini törenler, düğünler, cenazeler, kutlamalar, şenlikler, festivaller, yıl dönümleri, bayramlar vasıtasıyla ortaklık duygusunu inşa eden toplum bunların sürdürülmesiyle varlığını devam ettirebilir (Murtezaoğlu, 2012, s. 345). Genel olarak ritüel kavramı, hangi amaç için yapılıyor olursa olsun sonuçta toplumsal bir işlevi yerine getirir. Başlangıcında dinsel bir çerçevede ortaya çıkan bir ritüel sonuçta toplumsal bir amaca hizmet eder. Bu anlamda inanç, ortaklık duygusundan dayanışmaya giden süreçte toplumsal bir işlevi yerine getirmede temel rol oynar (Murtezaoğlu, 2012, s. 345-346).

Durkheim’in saptadığı biçimiyle ritüellerin toplumsal işlevlerini Metin And şöyle özetlemektedir:

1. *Ritüeller, bireyi toplumda yaşamak için toplumun gerektirdiği düzen bağının sıklığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir.*
2. *Ritüel, bireyleri bir araya getirir; bireyler arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir.*
3. *Ritüelin toplumda canlandırıcı bir işlevi vardır. Toplumun ilişkinlerini kalıtlarının bilincine vardır; geleneklerin sürmesi, inançların tazelenmesi, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar.*
4. *Mutluluk verici işlev: Toplumun bir üyesi olmanın getirdiği mutluluk duygusunu verir. Özellikle toplumun bunalımlı dönemlerinde kişilerin coşku ve duygularını bir arada dile getirmelerine olanak tanıyarak bozulan dengeyi düzeltir (And, 2003, s. 307).*

Sosyo-kültürel değerler sistemi içinde ritüeller; görünen anlamlarının yanı sıra simgesel çeşitli motiflerle bezenerek başkaca anlamlar içermektedirler. Rappaport, ritüellerle iki farklı mesaj aktarıldığını belirtir. Bunların ilki, ritüelin yapısından kaynaklanan, sosyal ve kozmolojik düzenin değişmeyen yönleriyle bağlantılı

kurallarla aktarılan mesajlar, ikincisi ise, ritüelin izin verdiği veya gerektirdiği herhangi bir varyasyon tarafından taşınan, değişebilen mesajlardır. Ona göre ritüel, bu iki tür mesajın birbirine bağlı olduğu karmaşık bir iletişim şeklidir (Rappaport, 1992, s. 249-252).

İnsanların neyi önemli ve gerekli bulduğunu söylemelerinin yolu olan ritüeller, çok katmanlı ilişkiler ağı içinde, topluluk üyelerinin rollerinin düzenlenmesi ve topluluk bütünleşmesinin sağlanması işlevine sahiptirler. Ritüellerin bireysel ve toplumsal yaşamda kendini hissettiren etkileri kültürel bağlamda, farklı toplum tiplerinde farklı yoğunluklarda kendini göstermektedir. Ritüellerin icra edilme sıklığı ve yoğunluğu toplum tiplerinde farklılaşabilmektedir (Karaman, 2010, s. 233-234).

Durkheim'e göre ritüel, sembolik hareketlerle, sembolik objeler kullanarak insanların, hayvanların ve bitkilerin döl yeteneklerini arttırmak, hastalıkları tedavi etmek, belâları önlemek, savaşlarda başarılı olmak, kadın ve erkeği erginlemek, lider seçmek, "kızgın" savaş yollarını "soğutmak", mevsimlerin, avın ve tarımın başarısını kesin kılmak gibi nedenlerle yapılmaktadır (Turner, 1982, s. 31).

Tarımın başarısını kesin kılmak, ekilen tohumdan verimli ürün almak, kuraklığı önlemek ya da var olan kuraklık dönemlerinde su ihtiyaçlarını giderebilmek amacıyla uygulanan ritüellere, genel olarak yağmur yağdırma ritüelleri hatta yaygın adıyla yağmur duaları denilmektedir. İnsanlık tarihine bakıldığında, tüm toplumlarda suyun taşıdığı önem büyüktür. Su yaşam kaynağıdır ve yaşamın devam edebilmesi için suya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzdendir ki "su kültü" Orta Asya'dan Anadolu'ya, Güney Hindistan'a kadar arınma, verimlilik, doğurganlık gibi uygulamaların merkezi olmuştur hiçbir şey yağmursuz, susuz yaşayamaz. Yağmur hayat verir; insanların, hayvanların, bitkilerin hayatının devamını sağlar. İnsanlar, özellikle kurak mevsimlerde yağmuru kontrol etmek için karmaşık büyüsel-dinsel pratiklere başvururlar (Demren, 2006, s. 76). Ekonomik uğraşları yağmura gereksinim gösteren toplumlar uzun süre yağmur yağmadığında, çeşitli yollara başvuran insan, içinde yaşadığı kültürel ardıla göre değişkenlik gösteren pratikler ve ritüellerle; iklime, çevresel faktörlere, coğrafi ve kültürel koşullara çeşitli çözümler üretmeye çalışmıştır. Anadolu'da özellikle geleneklerin ağır bastığı kırsal bölgelerimizde, kuraklığı önleme ya da kuraklık içinde iken bu duruma bir çare olarak, yağmur gereksinimini karşılamak üzere başvuru yollar arasında "Yağmur Duaları" gelmektedir.

Erginer'e göre yağmur yağdırma ritüellerinde dine ve büyüye bağlı uygulamalar iç içe geçmiştir. Namaz kılma, oruç tutma gibi dini içerikli uygulamaların yanı sıra elbiselerin ters giyilmesi, avuç içlerinin yere dönük olacak şekilde tutulması, belli sayıdaki taşlara dua okunup suya atılması, çömçe gelin ve benzeri adlar verilen kuklaların yağmur yağdırmak için ev ev dolaştırılması gibi uygulamalar, büyüye bağlı uygulamalar olarak karşımıza çıkarlar (Erginer, 1997, s. 211-213). Yağmur duası ritüellerinde yaratana dua edilir. Duanın karşılığı olarak ise yağmurun yağacağına

inanılır. Yağmur dualarının uygulanış şekilleri bölgeden bölgeye ve yöreden yöreye değişmektedir.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamlarını tarım ve hayvancılıkla sürdüren insanlar için yağmur çok önemlidir. Ekilen topraktan verimli ürün alınabilmesi, hayvanların beslenebilmesi için su elzem ihtiyaçtır. Kuraklık dönemlerinde su ihtiyaçlarını giderebilmek ve geçmişte olduğu gibi bugün de kuraklığı önlemek amacıyla insanlar yağmurun yağmasını sağlamaya çalışmakta ve bu sebeple çeşitli yöntemlere başvurumaktadırlar.

Bulgaristan'ın Şumnu kasabasında çocukların duasının kabul olacağına inanıldığı için yağmur duasına çocuklarla birlikte çıkılır. On iki yaşına kadar olan kız çocukları da bu ritüele katılırlar. Toplu olarak namaz kılındıktan sonra İmamı takiben cemaat "Amin" dedikten sonra kız çocuklar hep bir ağızdan ve onları takiben de erkek çocuklar aynı şekilde bağırarak "Amin" derler (Gözaydın, 1972, s. 6312).

Kırgızlar, yağmur duası ile ilgili bilgileri her sene belli bir günde getirtilen bir adamdan öğrenirler. Bahsedilen adam, sar'a/epilepsi geçiren bir kimse gibi yere düşer, bayılır. Bu halde iken yeni senede olacak olaylar sorulur. O da senenin bolluk mu yoksa kıtlık mı, yağmurlu mu yoksa kuraklık mı, yeni senede neler olacaksa haber verir (Tanyu, 1980, s. 92). Kırgız tarihçilerinden Soltonov'un belirttiğine göre, ekin ve otun yetişmediği, yağmurun yağmadığı dönemlerde halk tarlaya giderek yağmur duası (tülöö) yapar (Mambetkaliyev, 1997).

Yağmurun yağması istenildiği zaman Dağıstan'da yağmur töreni düzenlenir. Düzenlenen bu törende bir adam veya çocuk, ağaç dallarıyla örtülür. Adına "Peşapay" ya da "Gudu/Gudi" denilen bu kişiyi, erkekler, gençler ve çocuklar bir konvoy halinde takip ederek köydeki evleri tek tek dolaşırlar. Törene katılanlar daha sonra Peşapay ile birlikte köyün dışına çıkar ve bir evliya mezarını ziyaret ederler ya da köyün çevresi dolaşıldıktan sonra Peşapay ile birlikte bir su kenarına gidilir, Peşapay su kenarına bırakılır. Okunan duadan sonra küçük taşlar toplanıp akarsuya atılır. Tüm bu uygulamalardan sonra ziyaret edilen evliya türbesinin yanına gidilir yemek pişirilir ve burada yenir. Dağıstan'ın başka bir yöresinde de çocuklar bir değneği yapraklarla donatır ve adına da "Godu Godu" denir. Ev ev dolaşan çocuklar "Godu goduyu gördün mü? / Ona selam verdin mi? / Godu oradan geçerken / Güzel havayı gördü mü? / Verenin oğlu olsun / Vermeyenin kızı olsun ..." derler (Gözaydın, 1991, s. 105-108).

Ural dağlarının doğusunda yaşayan Başkurtların Tabın-Barın ve Ulu Katay, boylarında yağmur duasında elbiseleri ters giymek adeti yaygındır. İnan, "yağmur duasında elbiseyi ters giymek kuraklıktan dolayı halkın matemli olduğunu göstermek için olsa gerek" demektedir (İnan, 1972, s. 199-200).

Başgöz (1986, s. 16), Hindistan yağmur yağdırma törenlerinin Türkiye'dekilerle

benzerlik gösterdiğini ve ‘Kannada’ bölgesinde kurbağaya “doddu” denildiğini ayrıca İran’da da “dodu” sözcüğünün kurbağa ile eşanlamda tutulduğunu söylemiştir.

Hassan’a (2000, s. 101-102) göre ise, “Godu” veya “Kodu” çocukların törenlerinde güneş veya ay anlamını taşır; “Kodu” veya ”Dodu” güneş, ay kökenli kutsallığı simgeleyen ve çocuklarla bütünleşebilen bir ruh anlamındadır. Hassan, bu inancı şamanizme bağlamıştır.

Bonapart Körfezi’ndeki Avustralya yerlileri kuraklık dönemlerinde dua ederken yosun tabakasından su isterler. Buradaki yosun tabakası yağmur bulutunu sembolize etmektedir. Afrika’da Namalar’da yağmur için dua edilirken, Nyamwezler’de ise yağmur yağmadığı zaman biraz un, biraz hamur, bir keçi ve koyun hazırlanır. Davul çalınarak şeflerin mezarlarına gidilir, atalara dua edilir. Ritüeli yöneten şef keçi ve koyunun üzerine hamur sürer ve kurban kesilir. Kurban yemeğine şefin dışında herkes katılır (Örnek, 1995, s. 84-86).

Görüldüğü gibi dünyanın birçok yerinde yağmur yağdırma ritüelleri uygulanmaktadır. Türkiye’de yağmur yağdırma ritüellerine baktığımızda ise yağmur yağdırma ritüellerinin kimi yörelerde unutulmaya yüz tuttuğu, kimi yörelerde ise yöreden yöreye değişen farklı uygulamalar ve farklı adlandırmalarla varlığını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir. Acıpayamlı’ya (1964, s. 227) göre yağmur duası ritüellerini genel olarak üç aşamada incelemek mümkündür. Bunlar:

1. *Törenlerin hazırlık ve yürüyüş safhası,*
2. *Törenlerin uygulama safhası,*
3. *Törenlerin ziyafet ve bitiş safhasıdır.*

Türk (2002, s.72-82), yağmur duası ritüellerini genel olarak iki alt gruba ayırabileceğimizden bahseder. Bunlar; Yağmur yağdırma ritüelleri ve yağmur dindirme ritüelleridir. Yine aynı çalışmada, ritüellerde yer alan motifler ise dinsel, büyüsel ve geleneksel motifler olarak üçe ayrılır. Töreni gerçekleştirenler dikkate alındığında yağmur yağdırma ritüellerinde iki farklı uygulamanın olduğu görülmektedir. Bunlar yetişkinler ve çocuklar tarafından gerçekleştirilen yağmur duası törenleridir.

Anadolu’nun çeşitli yörelerinde yetişkinler tarafından uygulanan yağmur yağdırma ritüellerinde genelde mekân olarak açıklık ve yüksek yerler seçilmektedir. Demren’in (2006, s. 85) araştırmalarına göre Ankara Mamak Ortaköy’de yapılan yağmur duası ritüeli yüksek bir tepeye çıkılarak gerçekleştirilmektedir. Bulut ve Karacagil’in (2018, s. 1777) İzmir’in Dikili ilçesinde yaptıkları çalışmada yağmur duasının, bir yatacın olduğu tepede yapıldığı bildirilmiştir. İçel Anamur’un Malaklar köyü, Bozyazı ilçesinin Lenger köyü ile Gülnar ilçesinin Çukurasma köyünde camide yapılan yağmur duasından sonra, herkes toplanır ve hocanın önderliğinde,

yüksek ve çevresi açık bir tepeye çıkılarak burada namaz kılınır dua edilir (Çıplak, 2002, s. 95). Şahin'e göre (2008, s. 117) "Tanrıyla ilgili ayinlerin pek çoğu dağların zirvesinde yapılmıştır, kurbanlar buralardan sunulmuş, bu mekânlar Gök Tanrı'ya en yakın noktalar olarak kabul edilmiştir". Koby'a (2014, s. 23) göre "yağmur duaları genel olarak Allah'a yakın olacağı düşüncesiyle yüksek olan yerlerde yapılmaktadır". Yağmur yağdırma ritüellerinin gerçekleştirilmesi için seçilen yerler "dağ kültürü" çağrıştırmaktadır.

"Bütüncül olarak dinsel bir inanç sistemine ya da bir inanç sisteminde yer alan, eylemle desteklenen kendi içinde bütünleşmiş bir kesite antropoloji terminolojisinde kült adı verilmektedir" (Erginer, 1997, s. 41).

Örnek'e (2017, s. 141-142) göre kült, yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınıştır. Bu saygı ve tapınış duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler, kült yeri olarak kullanılır. En önemlisi de bu amaçla toplanmış bir cemaat ile cemaati yöneten bir lider gereklidir.

Anadolu'da çocukların bir ağaç dalını, bir kepçeyi, bir çalı süpürgesini süsleyerek ve kadın kıyafetleri giydirerek kapı kapı dolaşmaları ve yiyecek toplamaları şeklinde gerçekleştirilen yağmur duası törenlerine çeşitli adlar verilmektedir.

Bunlar arasında çömçecik, kepçecik, kepçe gelin, gode, godegode, godugodu, göde, göden, dodo, dodu, bodibodi, bodi bostan, çullu, çullu kadın, gelin guk, çandır baba, su gelini, yağmur gelini, yağmur kızı, çalı, hucrik, kelis, eşek gelin etme (Başgöz, 1986, s. 14-15) çemçeli kız, çalı gezme, demir dodole, kossangalum, gelin gonk gibi isimlendirmeler de vardır (Türk, 2002, s. 70). Gaziantep'te, yağmur duası için kullanılan çömçe gelin çocuklar arasında bir oyuna dönüşmüştür. Çocuklar bu oyuna "Gelin Gok" derler (İnan, 1987, s. 480-481). Kars merkeze bağlı Alaca köyleri ve Alaca köyüne bağlı Güllüce merasında; Ardahan merkeze bağlı Çağlayık köyü ve çevre köylerde çocukların yaptığı yağmur yağdırma ritüellerine "Buka Barane" (Yağmur Gelini) adı verilmektedir.

Yöntem

Çalışmamız alan araştırmasına dayanmaktadır, Kars ve Ardahan illerinde 2018 yılı içerisinde yapılan ve halen yürütülmekte olan, inceleme konuları geçiş ritüelleri, gelenek ve görenekler, bir kültür değeri olarak kırsal alan yaşlılığı, ritüellerin sosyal/kültürel antropoloji açısından yaşanış ve varoluş biçimleri konularında yürütülen çalışmada, yağmur yağdırma ritüelleri de araştırılan konular arasında yer almıştır. Katılarak gözlem ve derinlemesine görüşme tekniği kullanılan araştırmada, açık uçlu sorulardan oluşan görüşme formu kullanılmıştır. Derinlemesine görüşme, öncelikle antropolojinin veri toplama tekniklerinden biridir. Günümüzde diğer sosyal bilim

dallarında da kullanılan bu teknik, araştırmacının alan çalışmasında ayrıntılı ve derinlemesine bir biçimde konuyu kavramasına yarayacak bir araçtır (Kümbetoğlu, 2015, s. 71-72).

2018 yılı içerisinde hafta sonu tatilleri, resmi tatiller, kurban bayramı gibi dönemlerde belirli aralıklarla araştırma alanında bulunulmuştur. Araştırma alanında bulunulan zamanlarda katılımlı gözlem tekniği de çoğu zaman uygulanmıştır. Bu süreçte alan araştırması yürütülen köylerde, köy halkı ile uyumlu ve sorunsuz iletişim gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Günlük yaşam aktiviteleri arasında bulunan yemek yaparken ve sofraya hazırlanırken yardım etmek, sebze toplamak için bahçeye köylülerle birlikte gitmek, kadınların davetleri üzerine evlerine misafir olmak gibi planlanmamış aktivitelerde bulunmuş olmak, sürekli gözlem yapma ve veri toplama zeminini sağlamıştır. Katılarak gözlemlenirken araştırmacı, topluluğun bulunduğu yerde veya mekânda daima bulunmaya çaba gösterir; sosyal etkinliklere olabildiğince katılır ve sürekli gözlem yapma halinin yanı sıra sohbetlerle alan bilgisini elde eder. Katılarak gözlem “orada/alanda” olmaktır ve dışarıdan bakışın farkındalığıyla “içeride” yaşanan bakış açısını yakalamaya ve anlamaya çalışmaktır (Spradley, Hume ve Mulcock’tan akt.:Nahya ve Harmanşah, 2016, s. 22). Alan araştırması gözlem, görüşme, anket gibi pek çok unsuru içerse de öncelikle orada/alanda olmayı ve gündelik yaşama katılımı ifade eder. Alan araştırması, toplumsal ilişkilerin ya da süreçlerin akışını yakından inceleme ve anlama olanaklarını sunar. Sadece gözlem ve görüşme ile araştırmalarını gerçekleştirmeyi tercih edenler hem olayları ve pratikleri gözlemlemek hem de derinlemesine görüşmeler yapmak için bağlantılar kurarlar (Harmanşah ve Nahya, 2016, s. 17-30).

Kars ve Ardahan illeri Türkiye’nin doğusundaki sınır illeri olmaları bakımından, tarihsel süreç içinde çeşitli kültürlere ev sahipliği yapmış, çeşitli inanç ve uygulamalarla yoğrulmuş zengin bir kültürel birikime sahip “kentler” olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kars ve Ardahan kentlerinin hem coğrafi konumlanışları, hem de kültürel birikim bakımından zengin olmaları, geleneksel kimi uygulamaların ve ritüellerin yaşanışını göstermesi açısından önemlidir. Ritüeller, toplumsal bütünlüğü sağlamaları açısından çeşitli işlevler üstlenirler. Çalışmamızda yetişkinler ve çocuklar tarafından yapılan yağmur yağdırma ritüelleri üzerine odaklanılmış olup, kuraklığı önlemek ya da çare olmak üzere düzenlenen ritüellere ilişkin inanç ve uygulamaların neler olduğu ve bu ritüellerin ifade ettiği farklı anlamları yorumlamaya çalışmak, araştırmamızın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Bu bağlamda yağmur yağdırma ritüellerinin yaşanışına ilişkin elde ettiğimiz veriler, kültürel değer ve pratikleri göstermesi açısından önemlidir.

Alaca (Kars) ve Çağlayık (Ardahan) Köylerinde Uygulanan Yağmur Yağdırma Ritüelleri

1. Yetişkinler Tarafından Uygulanan Yağmur Duası

Alaca köyü, Kars Merkez'e bağlı 80 haneli, 408 nüfuslu bir köydür. Köyün ekonomisi ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanmakla birlikte, sebze ve meyveciliğe dayalı tarım da yapılmaktadır. Bunların yanı sıra köyün çevresindeki arazilerin bir kısmında ve köyün yaylalarında arıcılık yapılmaktadır. Köy çevre illerin ve büyük şehirlerin hayvan ihtiyacını karşılama potansiyeli oranında büyümeye çalışmaktadır. Köyün şehir merkezine uzaklığı 48 km.'dir. Köyde üç derslikli bir ilkokul bulunmaktadır.

Çağlayık köyü, Ardahan Merkez'e bağlı 58 haneli, 278 nüfuslu bir köydür. Köy başta İstanbul Esenyurt olmak üzere Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlere göç vermiştir. Köyde 35-40 hane aralığında kullanılmayan ev bulunmaktadır. Köyün ekonomisi hayvancılığa dayanmaktadır. Köyün şehir merkezine uzaklığı 21 km.'dir. Köyden kente göçün etkisiyle köy nüfusu gittikçe azalmaktadır. Köyde öğrenci sayısının yetersiz olması nedeniyle, köydeki ilkokul kapanmıştır.

Kars Alaca ve Ardahan Çağlayık köylerinde yağmur duasına genel olarak kuraklığın olduğu, yağmurun yağmadığı dönemlerde çıkılmış olmasına rağmen bu durum son yıllarda her iki köyde de farklılaşmıştır.

Alaca köyünde geçmiş yıllarda sadece kuraklık dönemlerinde gerçekleştirilen yağmur duası ritüeli, son yıllarda kuraklık olsun olmasın, yaz aylarında (Haziran, Temmuz aylarında) bereketi arttırmak, yağmurun yağmasını sağlamak ve özellikle kuraklık olasılığını önlemek amacıyla uygulanmaktadır. Bazı yörelerde yağmur duasına genelde Cuma günü çıkıldığı bilinmektedir (Demren, 2006, s. 79-85; Bulut ve Karacağil, 2018, s. 1775) ancak Alaca köyünde, yağmur duasına çıkmak için özel bir gün belirlenmez. Köyde yağmur duasına çıkılmasına karar verildiğinde, bu durum köy halkına duyurulur ve alınacak kurban parasını toplamak için birkaç kişi görevlendirilir. Bu kişiler ev ev dolaşarak para toplarlar, kurban katılanlar ekonomik durumlarına göre katkıda bulunurlar. Toplanan paraya göre kurbanlar alınır, alınacak kurban, koyun, keçi, koç veya dana olabilir. Bazen durumu iyi olan hayırsever vatandaşlar tek başlarına da kurban kesebilirler. Yağmur duasının yapılacağı gün kararlaştırıldıktan sonra gerekli hazırlıklara başlanır. Bu hazırlıklar için özellikle kadınlar kendi içlerinde organize olurlar. Duanın yapılacağı yere, kurban kesimi, pişirilmesi ve ikramı için gerekli mutfak malzemeleri, çay, şeker, su, meyve suyu gibi içecekler götürülür. Bunlarla birlikte, kadınlar evlerinde yaptıkları kek, kurabiye, börek vb. hamur işlerini de duanın yapılacağı yere götürürler ve dua bittikten sonra ikram ederler.

“Yağmur duası” ritüeline sabahtan başlanır, köy halkı toplanarak, kadın, erkek, yaşlı, çocuk ayrımı yapılmaksızın duanın yapılacağı yere gidilir. Alaca köyünde Yağmur Duası genellikle, şehitliğin yanındaki tepede, köylünün İnek Dağı adını verdiği dağda ya da arazisi köylüye ait olan Güllüce Yaylası’nda yapılır. Burada önemli olan duanın yüksek ve açıklık bir alanda yapılmasıdır. Yağmur duasına başlamadan önce abdestler alınır (herkesin abdestli olması istenir, bu durum yetişkinlere sözlü olarak ifade edilmez, sadece gençlere ya da ergenliğe geçiş sürecinde olduğu düşünülen çocuklara abdest almaları anneleri tarafından sessizce tembihlenir). Hoca önce Kuran’dan ayetler okuyarak duasını yapar. Sonra Türkçe dua edilir. Dua şöyledir:

“Allah’ım! Bize faydalı, bereketli, imdâdımıza yetişen, hepimize iyi gelecek olan bir yağmur ver. Ya Rabbi! Bize geciktirmeden yağmur yağdır. Ya Rabbi! Bize yağmur yağdır. Ya Rabbi! Bize yağmur yağdır. Allah’ım yağmurunla bizleri, hayvanları sula, rahmetini yay, yağmurla yerleri yeşillendir. Ya Rabbi! Bize yağmur yağdır. Ya Rabbi! Bize yağmur yağdır. Ya Rabbi! Bize yağmur yağdır”.

Hoca, dua ederken duada bulunan herkes “Amiin” der ve dua bitiminde Fatiha Suresi okunur. Hoca daha sonra iki rekat namaz kıldırır, namaza kadınlar katılmaz. O sırada kadınlar yemek pişirme hazırlıklarıyla meşguldürler. Dua ve namaz bittikten sonra duanın yapılacağı yerde kurbanlar kesilir ve kazanlar kurulur. Bir grup kadın kurbanları temizler, kadınlardan daha yaşlıca olanları, eti hazırlayan kadınlara öğütler verdikten sonra, tecrübelerinden dolayı eti pişirmek için ocağın başına geçer ve eti pişirirler. Et pişerken içerisine çok az yağ ve çok az su konur. Pişen kurban etine, baharat ya da sebze türü başka hiçbir şey katmamaya özellikle dikkat edilir. Pişen kurban etinin üzerine bereketli olması için dualar okunur, bunun için özel bir dua yoktur, Üç İhlas ve bir Fatiha Suresi okunarak dua tamamlanır (kadınlar arasında bu surelere genel olarak dua adı verilmektedir). Etlar piştikten sonra hep beraber yemek yenir, yemek yenildikten sonra herkes dağılır ve ritüel böylece bitmiş olur. Yağmur Duasına katılan herkes dua sonrasında aynı gün ya da ertesi gün yağmurun yağacağına inanır. Hatta bu durum köylüler tarafından “Allah’ın izniyle yağmur yağacak” diye ifade edilir. Köylülerden biri yağmurun yağacağına inancın kesinliği konusunda “kalbini bozma, şüpheye yer yok” demiştir. Alaca köyünde yağmur duası ritüeli sadece kuraklık zamanlarında değil, bereketi artırmak ya da olabilecek herhangi olumsuz bir durumun önüne geçmek için her yıl yaz aylarında yapılmaktadır.

Ardahan’ın Çağlayık köyünde ise “Yağmur Duası” sadece kurak mevsimlerde, yağmur yağmadığında, hava şartlarından dolayı ekinlerden beklenen verimin alınmayacağı tahmin edildiği durumlarda yapılmaktadır. Çağlayık köyü sakinleri çok uzun yıllardır fazlaca yağmur yağdığı için köylerinde yağmur duasına çıkmadığını belirtmişlerdir. Hatta köylüler, günümüzde fazla yağın ve ekinlere zarar vereceğini düşündükleri dolu ya da yağmuru dindirmek için üzerine kaya tuzu koydukları, altı

kararmış bir tencereyi ters çevirerek, kapılarının önüne koymaktadırlar. Dolu ya da yağmuru dindirmek için uygulanan diğer bir uygulama ise dua ederek eşikten dışarıya bir demir parçası ya da bıçak atmaktır, böylece yağmurun dineceğine inanılır. Ardahan'ın Çıldır ilçesine bağlı Yıldırımtepe köyünde de fazla yağın yağmuru ya da doluyu ekinlere ve çevreye zararlı olacağı sebebiyle ters çevrilen tencerenin üzerine kaya tuzu koyarak durdurmaya çalışmak, halkın sıklıkla gerçekleştirdiği bir uygulamadır. Aynı uygulama Kars'ın Alaca köyünde de gerçekleştirilmektedir.¹

Ardahan'ın Çağlayık köyünde yağmur duasına çıkıldığı zamanları anlatan köylüler, duanın özellikle köyün orta mahalle adı verilen yerleşim yerinin tam karşı tarafına düşen, Ziyaret Tepesi'nde yapıldığını, bu tepede eskiden kendi kendine yetişen çok büyük bir çam ağacı olduğunu ve kurbanların o tepedeki çam ağacının altında kesildiğini belirtmişlerdir. Yağmur duasında kesilen kurbanın yıllarca, “Köylü Eşo Amca” dedikleri kişi tarafından kesildiğini belirten köylüler, dualar edilip, namaz kılındıktan ve kurban kesildikten en geç dört saat sonra yağmur yağdığını belirtmişlerdir (kişinin gerçek isminin ne olduğu ve yaşayıp yaşamadığı sorulduğunda ise kişinin öldüğü ve gerçek isminin Eşref olduğu belirtilmiştir). Kendilerine köyde başka ziyaret yeri olup olmadığı ve varsa oralara yağmur duasına çıkılıp çıkılmadığı sorulduğunda; köyün üç yanında da ziyaret yeri olduğu ancak yağmur duasına sadece adına “Ziyaret Tepesi” dedikleri yerde çıkıldığı cevabı alınmıştır. “Ziyaret Tepesi”ni gösterdiklerinde, bahsi geçen büyük çam ağacını göremediğimizi söylediğimizde ise ağacın bazı altın sevdalısı kişiler tarafından, köklerinin arasında altın olduğu gerekçesiyle kesildiği belirtilmiştir. Bu durumdan üzüntü duyduklarını ifade eden köylüler, göçle birlikte köyde yaşayan insanların azaldığını, iletişimin koptuğunu, eski gelenek ve göreneklerin çoğunu uygulayamadıklarını ve bundan gerçek bir üzüntü duyduklarını defalarca belirtmişlerdir. Köyde hayvancılıkla uğraşan İdris Bey: “Eskiden her şey güzeldi, ekmeğin de tadı başkaydı, sütün de, yoğurdun da... Eskiden buralar kalabalıktı, şimdi kimse kalmadı, yağmur duası sırasında hep beraber dua eder, hep beraber yemek yer, hep beraber yağmurun yağmasını beklerdik... yani beraberdik, birlikteydik, şimdilerde her şey yok oluyor” (50 yaşında/Hayvancılıkla uğraşıyor). Köyde eşile birlikte hayvancılıkla uğraşan görüşmeci, kendisinin 3 erkek çocuğu olduğunu, çocuklarından birinin üniversite mezunu/öğretmen olduğunu diğerinin üniversite öğrencisi ve en küçük oğlunun isi lisede okuduğunu ifade ederken, üç çocuğunu da okuttuğunu, bir gün kendilerinin de köylerinden gideceklerini

1-Ardahan'ın köylerinde araştırma yaparken karşılaştığımız ve Ardahan'a ziyaret için gelmiş Van'lı bir kişi fazla yağın yağmuru durdurmak için Van'ın Çubuklu köyünde çok eskiden gerçekleştirilen başka bir uygulamadan bahsetmiştir. Bu kişinin anlattığına göre: “Van'ın Çubuklu köyünde, isimleri aynı olan iki kişi yedi yolun başına birer çubuk dikerek bu çubuklara gökkuşağının yedi rengini simgeleyen yedi renkli ip bağlar ve “biz yağmuru bağladık, artık yağmur yağmaz, buka barane çıktı” derler, böylece yağmur yağışı kesilir. Karşılaştığımız bu kişinin anlatılarına göre Van'ın Çubuklu Köyü'nde yağmur yağması için çok eskiden uygulanan bir uygulama ise şöyledir: “yağmur yağmadığı zamanlarda bir eşiği, buka baranenin (gökkuşağının) yedi rengiyle süsleyip, eşiğin üzerine su serpmeye ya da su dökmekle sonuçlanan uygulamadır. Eşiğin üzerinden toprağa dökülen suların, yağmuru yağdıracağına inanılır (52 yaşında, kadın/ Ev hanımı).

belirtmiştir.

Köylülerin ritüeller, gelenek, göreneklerle ilgili anlatıları kültürel hafızanın göstergeleridir. Çağlayık köyünde yağmur duasına ilişkin kaybolmaya yüz tutan ritüeller, köylülerin anlatılarında, kimi zaman özlemle ve gözleri dolarak ifade edilen, kendilerine kültürel miras yoluyla aktarılan, yaşamlarının belirli dönemlerinde bire bir uyguladıkları ama şimdilerde çevrelerindeki insanlara özlemle anlatılan bir anı görünümüne bürünmüştür.

2. Çocuklar Tarafından Uygulanan Yağmur Duası: “Buka Barane”

Kars’ın Alaca köyünde uygulanan yağmur yağdırma ritüellerinden bir diğeri “Buka Barane” ritüelidir. Bu ritüel çocuklar tarafından gerçekleştirilmektedir. Çocuklar toplanarak bir çalı süpürgesini ya da çok nadir de olsa uzun bir ağaç dalına, elbiseler giydirip üzerine eşarp, yemeni ya da yöredeki ismiyle “leçek” atarak bir gelin gibi süslerler. Çocukların süsledikleri bu çalı süpürgesine “Buka Barane” adı verilir. “Buka Barane” yağmur gelini demektir ve yörede diğer anlamı gökkuşağıdır. Süsleme işlemi tamamlandıktan sonra çocuklar hep beraber köyün içinde “Buka Barane geldi, / Buka Barane geldi, / Verin onun payını ki yağmur yağsın” diye bağırarak kapı kapı dolaşırlar.

Gittikleri her kapıda evin kızı, gelini, ya da ev sahibi yaşlı kadın tarafından yağmur yağması niyaz edilerek çocukların üzerine su serpilir ve “İnşallah bir an önce yağmur yağsın” denir. Bu duaya orda bulunan herkes “Amiiin” der. Simgesel olarak çocukların üzerine serpilir ve yağmuru çağrıştıran bu suyun, yağmur yağışını da hızlandıracağına inanılır. Bazı evlerde çocukların üzerine su serpmek yerine çaydanlıkla su dökülmektedir. “Buka Barane” ritüelinde çocukların üzerine su serpen kişi; evdeki genç kız, evin gelini ya da evdeki kayınvalidedir. Evdeki erkeklerden hiçbiri çocukların üzerine su serpmez/dökmez. Çocukların gezdirdikleri “Buka Barane” simgesel olarak bir kadındır ve suyu serpen de kadındır. Burada kadının doğurganlığı ve doğurganlık özelliğinden dolayı verimlilikle ilişki kurulmaktadır. “Buka Barane” ritüelinde çocukların üzerine su serpildikten sonra, çocuklara çeşitli armağanlar verilir ve çocuklar başka bir evin kapısına gitmek üzere uğurlanırlar. Çocukları mutlu edecek hediyeler arasında daha çok, şeker, çikolata, yemiş, meyve, harçlık vardır. Ancak köyün bazı evlerinde geçmiş yıllarda olduğu gibi un, yağ, pirinç, bulgur, şeker verildiği de gözlemlenmiştir. Çocukların yaptığı bu ritüelin ardından yağmur yağacağına inanılır. Hiçbir köylü kapısına gelen çocuğu boş göndermek istemez, çocukların saf, temiz ve masum olduğuna inanç tamdır. Eşi, oğulları, gelini ve torunları ile yaşayan ve 74 yaşında olduğu söylenen Enise Nene (köyde çocuklar ve torunları kendisine böyle seslenmektedirler) “Çocuklar saf, temiz ve masumdur, onların yüzü suyu hürmetine yağmur yağar, evler bereketlenir, şenlenir. Onların günlünü kırmamak, hoş tutmak gerekir” demektedir.

Ardahan'ın Çağlayık köyünde ise bir yağmur yağdırma ritüeli olan Buka Barane, günümüze kadar ulaşırsa da kaybolmaya yüz tutmuş “bir çocuk oyunu” haline dönüşmüştür. Çocuklar bu oyunda çok yakını oldukları evlerin kapısına gider ve evin hanımı çocuklara, onları mutlu edebileceğini düşündüğü şeylerden (şeker, çikolata, meyve vb.) ufak hediyeler verir. Çocukken, Buka Barane ritüelini uygulayan ve bugünün yetişkinlerinden olan görüşmecilerden biri, çocukken Buka Barane ile dolaştıklarında, her evden sadece yağ topladıklarını belirtirken topladıkları bu yağları, bugün olmayan köy bakkalına sattıklarını, karşılığında ise bakkaldan para aldıklarını söylemiştir (43 yaşında, erkek / Hayvancılıkla uğraşıyor).

Çocukların uyguladıkları “Buka Barane” ritüeli ile ilgili olarak Kars-Ardahan yöresine genel olarak baktığımızda; Buka Barane ritüelinin ismi, Kars'ın kimi bölgelerinde “dodu gezdirme” olarak adlandırılmaktadır. Ardahan'ın Posof ilçesine bağlı Türkgözü köyünde ise ritüel sırasında gezdirilen kuklaya “Kepçe Hatun” adı verilmektedir.

Sonuç

Ritüellerin kültür içindeki önemi, işlevleri ve özellikle günlük yaşam süreçlerindeki etkileşim ağları, ait olunan kültürün değerlerini sergilemesi açısından önemlidir. Ritüel hangi amaç için yapılıyor olursa olsun, sonuçta toplumsal bir işlevi yerine getirmektedir. Yağmur duası ritüellerinde amaçlanan işlev; yağmurun yağmasını sağlamak ve kuraklığı önlemektir. Bu amaçla dinsel ve geleneksel çerçevede bir ritüel hazırlığı yapılır ve çeşitli uygulama safhalarından oluşan bu ritüeller gerçekleştirilir. Başlangıç aşaması dinsel ya da geleneksel eylem ve simgelerle anlam yüklü olsa da ritüeller, sonuçta toplumsal bir amaca hizmet ederler.

Yetişkinler ve çocuklar tarafından gerçekleştirilen, buka barane ve yağmur duası ritüellerinde birincil olarak yağmur yağdırmak ve bereketi artırmak amaçlanır; bu, ritüellerin görünen işlevidir. Ritüellerin ikincil işlevi ise, bireyleri bir arada tutarak toplumsal bağları güçlendirmesi ve pekiştirmesidir. Ritüelin uygulanış safhasında alınan haz ve bir olma duygusu toplumsal bağları güçlendirmekle birlikte, geleneklerin genç kuşaklara öğretilerek aktarılmasını sağlamaktadır. Toplu olarak bir eylemin gerçekleştiriliyor olması, kültürün bir üyesi olarak kişinin o kültüre aidiyetini artırmaktadır. Alaca ve Çağlayık köylerinde ritüelin uygulanış ve kültürel süreçteki devamlılığı ve insanlar üzerindeki etkisi görüşülen köylülerin sözlerinde de oldukça açıktır. Çağlayık köyünde, 50 yaşında olan ve hayvancılıkla uğraşan bir erkek görüşmeci köyden kente göçle birlikte köyde yaşayan insanların azaldığını, iletişimin koptuğunu, eski gelenek ve göreneklerin çoğunu uygulayamadıklarını ve bundan gerçek bir üzüntü duyduklarını belirtirken; “Eskiden her şey güzeldi, ekmeğin tadı başkaydı, sütün de, yoğurdun da... Eskiden buralar kalabalıktı, şimdi kimse kalmadı, yağmur duası sırasında hep beraber dua eder, hep beraber yemek yer, hep beraber yağmurun yağmasını beklerdik... yani beraberdik, birlikteydik” demektedir.

Hem yetişkinler tarafından hem de çocuklar tarafında uygulanan yağmur duası ritüellerinde daha önce de dediğimiz gibi görünen işlev; yağmur yağdırma ve bereketi artırma işlevidir. Bu görünen işlev çerçevesinde özellikle yağmur duasında, köy halkı bir araya toplanır. Bir yandan dualar edilirken diğer yandan imece usulü hazırlıklar yapılır. Dua bitince zengin, fakir, kadın, erkek, çocuk ayırt etmeksizin toplu yemek yenir ve yemeğe tüm köy halkı katılır. Bu durum birliktelik bilincini ve topluluğun bir üyesi olma duygusunu güçlendirir. Her iki ritüelin uygulanışı ile kuşaktan kuşağa geleneklerin aktarımı ve devamı sağlanmış olur.

Schechner (Schechner, 1997, s. 622), “ritüel sonuca yöneliktir” der. Yağmur duası ritüelinde yağmur yaratandan istenir. Ritüel, katılımcılar tarafından derin bir inançla gerçekleştirilir. Ritüelde yapılması ve yapılmaması gerekenler şeklinde belli kurallar vardır. Leach (Leach, 1972, s. 1098), tabudan bahsederken, tabunun, dinsel, sosyal yasaklamalar ve emirler sistemi olduğunu vurgular ve bunlar, dokunmama, anmama, söylememe, yapmama gibi belli eylemler üzerinde yoğunlaşır. Yetişkinler tarafından gerçekleştirilen yağmur duası ritüelinde de yapılması ve yapılmaması gerekenler belirlidir ve bunlar kültürel miras yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılmış kurallardır. “Herkes tarafından bilinen ve uygulanan bir kural olan ritüele abdestsiz kişilerin katılamayacağı” kuralı bu kurallardan biridir. Gençlere ya da ergenliğe geçiş sürecinde olduğu düşünülen çocuklara abdest almaları anneleri tarafından söylenir bu açıdan baktığımızda kültürün aktarımında, kadınlar başat bir role sahiptir. Ritüelin belirli safhaları vardır ve yıllardır süre gelen bir düzenle bu safhalar uygulanır. Örneğin kurban hiçbir zaman dua edilmeden ve namaz kılınmadan önce kesilmez. Yine dikkatle uyulması gereken başka bir kural; pişen kurban etine hiçbir baharatın ve sebzenin katılmaması etin sadece yağ ve su ile pişirilmesidir. Ritüelin safhaları kesin çizgilerle belirlenmiştir. Her aşamada; abdest alınması, dua edilmesi, namaz kılınması, kurban kesilmesi ve sonrasında yemeğin hazırlanması süreçleri birbirilerinden ayrılmıştır ve bu süreçlerde dini içerikli sözler ve yaptırımlar ağır basmaktadır. Yağmur duasının tüm aşamalarında amaç Allah’ın rızasını kazanmak ve böylece Allah’ın izniyle yağmurun yağmasını dilemektir. Yağmur duasına katılan herkes, yağmur duası ritüelinin uygulayıcısıdır ve yağmurun yağacağına inanç tamdır.

Çocuklar tarafından gerçekleştirilen yağmur yağdırma ritüeli “buka barane”nin uygulanış safhalarında simgesel motiflere yer veriliyor olması oldukça anlamlıdır. Bir çalı süpürgesinin kadın gibi giydirilip, ona “buka barane” (yağmur gelini) denmesi, kültürümüzdeki gelin motifini de açıklar. Gelin bereketi simgeler, kadının doğurganlık özelliği, onun bereketle anılmasını sağlar. Yeni gelinin kucağına ya da yatağına erkek çocuk bırakmak, gelin olduğu evin kapısında ya da damında testi kırdırmak, dama çıkıp elma attırmak gibi pratikler gelinle özdeşleşmiş ve bereket saçıcı, bereketi temsil eden motifler olarak kültürümüzde yer etmişlerdir. Çocukların çalı süpürgesinden yaptıkları kuklaya “buka barane” (yağmur gelini)

adının verilmesi ve kültürel hafızanın devamlılığı ile kuşaktan kuşağa bu ritüelin aktarımı, yağmurun da bereketi temsil etmesiyle açıklanabilir. Kültürümüzde gelinin bereket ve doğurganlıkla özdeşleşmesi gibi, yağmur da toprakla özdeşleşir. Yağmur, toprağa düştüğü anda toprak yeşerir, bereketlenir,

Geçmişten gelen kültürel etmenler dinsel öğelerle ilişkilendirilerek yeni inanç öğelerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Atay, 2009, s. 109). Kültür öğrenilir ve özellikle kültürel hafızalarda yer etmiş simgelerle aktarılır. Simgelerin kökleri vardır. Benzetmeler sadece simgelerin dilsel yüzeyidir, onlar güçlerini insan tecrübesinin derinliklerinden alırlar (Obeyesekere, 2011, s. 398) ve çeşitlilik göstermelerine rağmen bir takım ortak öğelere sahiptirler (Ateş, 2014, s. 19). Yağmur yağdırma ritüeli çevresinde gelişen uygulamalar ve simgesel motifler; çevresel faktörlere, iklime, coğrafyaya ve içinde bulunulan kültürel ardıla göre değişiklik gösterse de bunların altında yatan anlamlar özde aynıdır ve aynı işleve hizmet ederler. Yağmur yağdırma ritüellerinde, insanlar yağmurun yağması istemi doğrultusunda, doğayı kontrol etmeye çalışırlar ve topluluk halinde temsili bir eylem gerçekleştirirler. Kültürün bir üyesi olarak insan, toplumsal kaynaşma içerisindedir. Sosyal ilişkilerin kurulması, toplumsal birliğin sağlanması, geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarımı, geçmişten gelen kültürel motiflerin kültürel bellekte devamlılığını sağlamak genel olarak ritüellerin işlevleri arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Acıpayamlı, O. (1963). Türkiye’de yağmur duası, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21, 1-40.
- And, M. (2003). *Oyun ve bğü Türk kültüründe oyun kavramı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Atay, T. (2009). *Din hayattan çıkar (Antropolojik Derlemeler)*, (2.Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ateş, M. (2014). *Mitolojiler ve semboller*, (4.Baskı), İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Başgöz, İ. (1986), *Folklor yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Bulut, M., Karacagil, Z. (2018). Yağmur duası: Dikili örneği, *Journal of Human Sciences*, 15(3), 1773-1790. doi:10.14687/jhs.v15i3.5331.
- Çıplak, N. (2002). “İçel’de yağmur yağdırma törenleri”, *Folklor/Edebiyat*, 8 (31), s: 93-103.
- Demren, Ö. (2006). Yağmur yağdırma ritüeli çerçevesinde Ortaköy yağmur duası, *Türkbilig*, 12, 76-92.
- Eliade, M. (1992). İmgeler ve *simgeler*; M. A. Kılıçbay (Çev.), (1. Baskı), Ankara: Gece Yayınları.
- Emiroğlu, K., Aydın, S. (2009). *Antropoloji sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Erginer, G. (1997). *Kurban-kurbanın kökenleri ve Anadolu’da kanlı kurban ritüelleri*, (1. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gözaydın, N. (1972). Yağmur duası üzerine derlemeler, *Türk Folklor Araştırmaları*, 14 (274), 6312.
- Gözaydın, N. (1991). *Folklor dünyasından*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Harmanşah, R., Nahya, Z.N. (2016). *Etnografik hikâyeler Türkiye’de alan araştırması deneyimleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hassan, Ü. (2000). *Eski Türk toplumu üzerine incelemeler*, İstanbul: Alan Yayınları.
- İnan, A. (1972). *Tarihte ve bugün şamanizm - Materyaller ve araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1987). Yağmur duası çömçe gelin, *Makaleler ve incelemeler-I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 480-481.

- Karaman, K. (2010). Ritüellerin toplumsal etkileri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 227-236.
- Kobyay, E.Ş. (2014). *Türkiye’de yağmur törenleri ve yağmurla ilgili inanışlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve Antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*, (4.Basım), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Leach, M. (1972). *Standart dictionary of folklore, mythology and legend*, New York: Funk and Wagnalls.
- Mambetkaliyev, S. (1997). “Şamanizm ve çocuk folkloru”, *Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (4-7 Kasım)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları IV, 337-344. Erişim adresi: <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/55.php>
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Morris, B. (2004). *Din üzerine antropolojik incelemeler (Bir Giriş Metni)*, Çev: Atay, T. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Murtezaoğlu, S. (2012). Kültürel belleğin ritüel yoluyla kuruluşu, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (Balkan Özel Sayısı-II), 2012-2. 344-350.
- Obeseyekere, G. (2011). *Kültürün işleyişi psikanaliz ve antropolojide sembolik dönüşüm*, J. Ergelen (Çev.), İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Örnek, S.V. (1995). *100 Soruda ilkelerde din, büyü, sanat efsane*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Örnek, S.V. (2017). *Etnoloji sözlüğü*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Rappaport, R. (1992). Ritual, R. Bauman (Ed.) *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainments*, (s. 249-260) içinde. Oxford University Press,
- Schechner, R. (1997). Ritual and performance. T. Ingold (Ed.). *Companion Encyclopedia of Anthropology, Humanity, Culture and Social Life*, (s. 613-647) içinde. London: Routledge Publication.
- Şahin, H. İ. (2008). Kaz Dağlarında dağ, ağaç ve ocak kültü üzerine inanış ve uygulamalar, *Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi*, 11 (19), 116-126.
- Tanyu, H. (1980). İslâmlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 148.

Turner, V. (1982). *From ritual to theatre - The human seriousness of play*, New York: Paj Publications.

Türk, H. (2002). Yağmur duası ritüelleri motif bakımından karşılaştırmalı bir inceleme, *Folklor Edebiyat*, 8 (31), 67-91.

Vargün, B. (2017). Üzerlik bitkisi çevresinde gelişen inançlar ve uygulamalar (Bozova, Eyyübiye ve Harran örnekleri). *Journal of Human Sciences*, 14(2), 1082-1092. doi:10.14687/jhs.v14i2.4396.

ARDAHAN’IN TARIM VE HAYVANCILIK ALANINDA UNUTULMA SÜRECİNE GİRMIŞ VE KULLANIM ALANI DARALMIŞ SÖZ VARLIKLARI¹

AGRICULTURE AND STOCKBREEDING VOCABULARY OF ARDAHAN
SINKING INTO OBLIVION AND WITH LIMITED AREA OF USE

Erhan AKSAKAL*

Öz

Toplumların kimliklerini belirleyen en güçlü öge geçmişten geleceğe taşınan kültür birikimleridir. Kültür varlıkları her türlü yozlaşmaya ve asimilasyonlara karşı bir zırh gibi toplumların benliklerini koruyarak hayata tutunmalarını sağlar. Özellikle dil bu konuda en temel değerdir. Dil unsurlarının unutulması yeni nesillerin geçmişlerine yabancılaşarak kendilerinden olmayan gündemdeki popüler öğelere adapte olmalarının önünü açar. Bu sürecin bugün Ardahan’da da bariz bir şekilde yaşandığı gözlenmektedir. Özellikle tarım ve hayvancılık bir geçmişten gelen nüfusun bu alanla ilgili çok önemli birikimleri vardır. Son yıllarda bu birikimlerin çağın hızlı değişimleri karşısında önemini yitirmesi ve yıldan yıla unutulmaya terk edilmesi il nüfusunun bu alanda geçmişiyle bağlarının gittikçe azalmasına neden olmaktadır. Bu olumsuz gidişatı önlemenin en önemli yöntemlerinden biri de unutulmaya yüz tutmuş dil varlıklarını kayıt altına alıp onların çeşitli eserlerle ve araçlarla toplumun gündeminde kalmasını sağlamaktır.

Makalede bu ihtiyacı karşılamak için “Ardahan’ın Tarım ve Hayvancılık Alanında Unutulma Sürecine Girmiş ve Kullanım Alanı Daralmış Söz Varlıkları”nın tespiti yapıldı. Bu sözcüklerin il genelinde taşıdıkları anlam özellikleri açıklandı. Ayrıca sözcüklerin etimolojik incelemeleri yapıldı, ağız bakımından telaffuz biçimleri ve il genelindeki kullanım yaygınlıkları belirtildi.

Anahtar Sözcükler: Ardahan, Hayvancılık, Tarım, Söz.

* Fak. Sek., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi.

E-mail: erhanaksakal@ardahan.edu.tr

1- Bu çalışma yazarın Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamladığı “Ardahan’ın tarım ve hayvancılıkla ilgili söz varlığı” başlıklı tezden üretilmiştir.

Abstract

The strongest element that determines the identity of the societies is cultural accumulation carried from the past to the future. Cultural properties enable societies to protect their identity and to hold on to life acting just like a shield against any kind of degeneration and assimilation. Language is particularly the most fundamental value in this respect. To forget linguistic components lead to the fact that new generations will become alien to their past and will adapt to popular elements which actually do not belong to them. It can be observed that this process is obviously taking place in Ardahan, as well. The population that has been dealing with agriculture and livestock for a long time has significant accumulation in that related area. The fact that this accumulation has lost its importance in the face of the rapid changes of the age and it has been left to be forgotten weakens the bonds of the province population with their past in that area. One of the most important ways to prevent such a process is to record the linguistic properties that are about to be forgotten and to make them remain in the society's agenda through various works and means.

In order to meet that need in this article, "the lexical items that are about to be forgotten and that have constricted areas of usage in the area of agriculture and livestock in Ardahan" have been determined. Semantic properties of these lexical items in the province have been explained. In addition, these words have been examined etymologically, and the way they are pronounced and the prevalence of their usage have been determined.

Keywords: Ardahan, Livestock, Agriculture, Vocabulary items.

Giriş

Ardahan'ın doğal koşulları mera hayvancılığına ve buna bağlı yürütülmesi gereken tarım faaliyetlerine müsait olması ve bölgesel imkanların da zorunlu kıldığı birtakım etkenlere bağlı olarak il genelinde bu koşullara uygun bir yaşam biçimi geliştirilmiştir. İl nüfusunun büyük çoğunluğu çok eski dönemlerden bugüne kadar mera alanlarına dağınık biçimde kurulan köy ve kasabalarda hayvan yetiştirip tarım işleriyle uğraşarak geçimlerini sürdürmüşlerdir.

Merada hayvan gütmek, ilkel yöntemlerle toprağı sürüp hasat yapmak zor ve çileli bir iş olduğundan bu tür faaliyetler ancak bol nüfuslu aile fertlerinin katılımı ve komşular arasında kurulan dayanışmayla yürütülebilir. Bölgedeki aile yapısı bu zorunluluğa bağlı olarak genel itibariyle kalabalık nüfuslu aileler şeklinde kurulmuş, işbirliğini sağlamak için de akrabalık ve komşuluk ilişkileri sıkı bağlarla örülmüştür. Bundan dolayı ailede eli iş tutan çocuğundan yaşlısına, kadınından erkeğine herkes bir şekilde bu faaliyetlerin yürütülmesinde görev üstlenmiş, daha fazla güç ve yardımlaşma isteyen işler ise komşularla sağlanan işbirliğiyle halledilmiştir. Geçim için gerekli olan yiyecek, giyecek ve yakacak başta olmak üzere yaşam döngüsünü sağlayan ihtiyaçların çoğu tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden karşılanmıştır.

Yaklaşık doksanlı yıllara kadar il genelinde eski yöntemlerle yürütülen tarım faaliyetleri ile buna bağlı oluşturulan yaşam tarzı bütün doğallığıyla sürdürülürken özellikle çağımızın sunduğu teknolojik ve ekonomik imkanlar bu alanda büyük değişim ve dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Makineye dayalı tarım yapma yaygınlaşınca eski tarım aletleri ve yöntemleri de git gide işlevlerini kaybetmiştir. Artık tüm ailenin mevsim boyu yapabileceği işi birkaç kişi makinelerle çok daha kısa bir zaman diliminde rahatlıkla yapar olmuştur. Hayvancılık da buna paralel olarak son yıllarda bölgeye has özelliklerini yitirmekte, çağın gereklerine uygun yeni bir anlayışla yürütülme yolunda hızla ilerlemektedir. Tüm bu değişimlere ek olarak ülkemizde yaşanan hızlı kentleşme ve şehirlerdeki albenili yaşam bölge insanını da etkisi altına almıştır. Geleneksel değerlerle sürdürülen yaşam biçimi git gide terk edilmekte, yerini çağın popüler öğelerine bırakmaktadır. Fabrikasyon ürünlerle gerçekleşen hazır üretime dayalı yaşam anlayışı köylere kadar yaygınlaşmıştır. Bu değişimler yörede derleme yaparken ata yadigarı değerlerle hayatlarını sürdürmüş yaşlı insanların serzenişlerinde özetle şöyle dile getirilmiştir:

“Artık ne cılğayla tarla süren var, ne öküz arabası ve furğunla sap çeken ne de gemle harman yapan. Cılğa, öküz araba, furğun, gem park ve bahçelerde nostalji olarak sergilenmekte ya da kırılarak yakacak olarak kullanılmakta. Yerlerini pulluklar, traktörler ve patozlar aldı. Tırpan, yaba, tırmık, kalbur, şedire de nostaljiye karışmak üzere. Tahılı çayda yıkayıp değirmende öğütme, dibekte dövüp el değirmeninde kırma mazi oldu. Bugün değirmenler virane olmuş, dibek taşlarının etrafını ot basmış. Koyun ve sığır sürüleri yamaçlarda seyrek görünür oldu. Yeni nesil koyunu, ineği, mandayı, atı, eşeği sadece tür olarak tanıyor. Şişek, mozik, godik, kirik, hodik onlar için yabancı sözcüklerden farksız. Yayla damları ve ağılların çoğu virane olmuş. Dana çatılayıp inek sağan, çuma pişirip tuluk tepen, yayık yayıp sarı yağ yapan nesil tükenme noktasında. Golop ve külek yerini naylon ve alüminyum kaplara bıraktı. Hazır alım yüzünden yün eğirip, halı ve cecim dokuma, keçe döğme külfetine kimse yanaşmadığı için yün tarağı, teşi ve hanadan eser kalmadı. Köylere kadar gelen kaloriferli betonarme evler basmayı, kalağı, tezek ve fişkıyı değersiz kıldı.”

Ardahan’ın Türkçe Dil Varlığını Biçimlendiren Etnik Unsurları

Ardahan’ın nüfusu arı bir Türk boyuna mensup topluluktan meydana gelmez. Yerliler, Türkmenler ve Terekemeler diye isimlendirilen farklı soydaş topluluklardan oluşur. Her bir topluluk farklı dönemlerde bölgeye gelmiş ve ilin belli kesimlerine yerleşmişlerdir. Yoğun olarak buldukları yerlerde toplumsal yapılarına dair dil ve kültürel öğelerini yaşatarak bugüne kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu etnik unsurları kısaca tanımak il bağlamında konuşulan Türk dilinin ana kaynaklarının anlaşılır olmasına katkı sunacaktır.

Yerliler: Ardahan’da anadili Türkçe olan toplulukların başında bölgede

“Yerli” diye isimlendirilen Türk nüfus gelir. Yerliler ilin en eski ve kalabalık nüfusunu oluştururlar. Diğer Türk topluluklarına göre il içinde daha dağınık vaziyette yaşarlar. “Yerli” tabiri bu nüfusun tarihi bağlarını gösteren bir kavim ismi değildir. Kendilerine yaşadıkları yerin asıl sahipleri olduklarını belirtme maksadıyla sonradan ad olarak verilmiştir.

Yerliler köken itibariyle sade bir Türk kavminden oluşmazlar. Bu nüfusun biçimlenmesi MÖ 7.yy'da Kafkaslar üzerinden bölgeye gelen Kimmerler ve İskitler'e kadar uzar (Konukçu, 1999, s. 53). Ardından Bulgar, Hunlar, Hazar ve Sabir Türklerinin yerleşmesiyle bu süreç devam etmiştir. Ardahan'daki Yerli nüfusun biçimlenmesine en büyük katkıyı 11. ve 12. yüzyıllarda büyük kitleler halinde gerçekleşen Oğuz ve Kıpçak göçleri yapmıştır (Konukçu, 1999, s. 55). Özellikle Kıpçaklar hakim oldukları bu yerlerde örgütlü yapılarının ve baskın nüfus yoğunluklarının etkisiyle Oğuzlar başta olmak üzere bu yerlerde kalmış diğer toplulukları asırlar içinde dönüştürerek Kıpçak ağırlıklı yerli nüfusun bugünkü yapısını oluşturmuşlardır (Ercilasun, 2002, s. 33). Yerli kesim kendilerine has ağız özellikleri olan bir Türkçeyle konuşurlar. Yerli ağzının en belirgin özelliği gırtlaktan çıkarılan sert **ķ** (ķ), **ħ** (ħ) ünsüzlerinin kullanılmasıdır. “**k**”, “**h**” ünsüzlerinden önce veya sonra kalın ünlü gelirse bu ünsüzler gırtlaktan çıkarılarak sert bir şekilde söylenir. (kaz < **ķ**az, harman < **ħ**arman). Kelime sonundaki ses “**k**” ünsüzüyle biter ve kendinden önceki ses kalın olursa **k** > **ħ** değişikliği yaşanır. (fındık / fındı**ħ**, tuluk / tulu**ħ**). Ayrıca yerli ağzının bir başka özelliği de sözcük sonundaki dar ünlülerin genel olarak “**i**” ünsüzüyle söylenmesidir. (kapı > **ķ**apı, kuzu > **ķ**uzı).

Makaledeki sözcükler Yerli ağzına göre dizin yapılmış, farklı ağızlarda söylenen şekilleri ise bu sözcüklerden sonra köşeli parantezle gösterilmiştir.

Türkmenler: Hanak ile Damal arasında yer alan yerleşim yerlerinde yoğun olarak yaşarlar. Oğuz boylarına mensupturlar. Türkmenler Orta Asya'dan Horasan bölgesine, oradan da Anadolu'ya göçen Oğuz boylarından oldukları için “Oğuz” yerine “Türkmen” diye isimlendirilmişlerdir (Erdoğan ve Demir, 2011, s. 191-192). Alevi-Bektaşî inançlı olmaları nedeniyle “Türkmen” tabiri ildeki Sünnî nüfus arasında etnik kimlikten çok Alevi - Bektaşî inançlı topluluğu çağırıştırır. Kahramanmaraş dolaylarından kademe kademe Doğu Anadolu'ya, oradan da Hanak'ın kuzeybatı kesiminden başlayıp Ilgar dağı eteklerine kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdir (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, 2013). Etnik kimliklerine has ağız özellikleri olan bir Türkçeyle konuşurlar. Kullandıkları dil İstanbul Türkçesine yakındır. Yerlilerin dillerinde görülen kelime sonundaki dar ünlüleri “**i**” ünlüsüyle söyleyiş biçimi Türkmenlerin dilinde görülmez. Fakat gırtlaktan çıkarılan “**ķ**”, “**ħ**” seslerinin kullanış biçimi bunlarda da çoğunlukla kullanılmaktadır.

Terekemeler: Ardahan'da ana dili Türkçe olan etnik topluluklardan önemli bir kısmını Terekemeler oluşturur. Çıldır merkez ve köylerinde yoğun olarak yaşarlar.

Terekemelere “Karapapaklar” tabiri de kullanılır (Bala, 1967, ss. 330-331). Her iki tabir de Türklere ait bir kavim isimi olmayıp bu topluluğa sonradan verilen isimlendirmelerdir. Terekemelerin etnik kimlikleri konusunda da değişik tespitler söz konusudur. En yaygın kanaat Kıpçak ve Oğuz boylarının karışımından doğmuş yeni bir Türk topluluğu olduğu yönündedir (Ercilasun, 1992, s. 41). Orta Asya’dan Borçalı ve Kazan bölgesine gelmişlerdir. 19. Yüzyılda Ruslar Güney Kafkasya’ya inerek Borçalı ve Kazak bölgelerini işgal edince 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşması sonucu önce Ahıska’ya, daha sonra buranın da kaybedilmesiyle Çıldır ve köylerine göçmüşlerdir (Özkan, 1997, s. 1).

Terekemelerin ağız özellikleri de kendine has birtakım hususiyetler taşımaktadır. Yerli kesimin ağız özelliğinde görülen kelime sonundaki dar ünlüleri “i” ünlüsüyle söyleyiş biçimi ile gırtlaktan çıkarılan “k”, “h” ünsüzlerinin kullanımı Terekemelerin dilinde de görülür. Bunların dışında Yerli kesimin kullanımından farklı olan Terekeme ağzına has birtakım ünsüz değişimleri de vardır: **b** > **v** (araba / arava), **b** > **p** (bulul / pulul), **v** > **y** (çuval / çuyal), **b** > **y** (baga / beye), **k** > **h** (seklem / sehlem), **g** > **y** (gögüş / göyüş). Terekeme ağzının en belirgin özelliği kelime içinde ve sonunda bulunan “p” ünsüzünün yerine “f” ünsüzünün getirilmesiyle kendinden önce ince ünlü gelen “k” ünsüzünün yerine “h” ünsüzünün veya “yh” ünsüzlerinin birlikte kullanılmasıdır. (golop/ golof, binek / bineh, merak / mereyh, pörnek / pörneyh).

İl nüfusunun diğer kısmını ana dili Kürtçe olan Kürt kökenli topluluklar oluşturur. Ardahan’da yaşayan Kürtler Türkçeyi genel itibarıyla Yerli Türklerden öğrendikleri için konuştukları Türkçe yerlilerin diliyle büyük oranda benzerlik gösterir. Kullandıkları Türkçeye ister istemez Kürtçeden eklemeler de yapmışlardır. Türkçeye kattıkları bu sözcükler zamanla kalıcı hale gelerek ildeki diğer Türk toplulukların dillerine de girmiştir. Bu durum da ilde konuşulan Türkçenin Yerlilerin, Terekemelerin, Türkmenlerin ve Türkçe konuşan Kürtlerin konuştukları dile göre biçimlenmesini sağlamıştır.

Yukarıda tanıtımı yapılan Yerliler, Türkmenler ve Terekemelerin Oğuz ve Kıpçak kavimlerine mensup olmaları münasebetiyle bu boyların Orta Asya bölgesinden aldıkları Türk dilini, buldukları coğrafi sahalarda farklı dillerle etkileşime sokarak geliştirdiklerini gösterir. Oğuzlar Moğolların sürgünüyle güneyde daha çok Arap ve Fars toplumlarıyla aynı coğrafi sahada uzun süre yan yana yaşadıklarından bu toplumlarla etkileşim yaşamışlardır. Kıpçaklar ise daha çok Kafkasya’da buldukları dönemlerde Gürcü, Ermeni ve Rus toplumlarıyla çok yakın etkileşim içinde olmuşlardır. 19. asırdan sonra Batı kültürünün Türk toplumunun hayatına girmesiyle kuşkusuz Ardahan da bu etkileşimin tesirinde kalmış, il genelinde konuşulan Türkçeye Avrupa dillerinden çok miktarda sözcük girmiştir. Tüm bu etkileşimler Ardahan’da konuşulan dildeki sözcüklerin önemli bir kısmının etimolojik bakımdan farklı kaynaklara ait olmasına neden olmuştur. Bundan dolayı derlemesi yapılan sözcüklerin etimolojik incelemeleri bu kaynaklar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Ardahan'ın Tarım ve Hayvancılık Alanında Unutulma Sürecine Girmiş Söz Varlıkları :

alo - [aloy] (< ?) Tarla sürme sırasına verilen isimdir. İmece usulüyle tarla sürerken kullanılır. (İl Geneli). **[aloy]:** (Terekeme Ağzı).

arona (< Gürc. arona) Kara sabana verilen isimdir. (İl Geneli).

badoh - [badof] ~ badok (< Rus. padok) “Furğun” diye isimlendirilen arabanın ön ve arka dingilleri arasında bağlantı kuran uzun ve kalın gövde ağacına verilen isimdir. (İl Geneli).

buyli - [buylu, büylü] (< ?) Öküz arabasında tekerin dış yüzeyinden dingile takılan ağaç mile verilen isimdir. Tekerin dışa doğru kayıp dingilden çıkmasını engeller. (İl Geneli). **[buylu, büylü]:** (Terekeme Ağzı).

büyükyaman → döner (Türkmen Ağzı).

caguşga (< Rus. caguşga) → **culga** (İl Geneli).

cal (< Gürc. cali) Öküz arabasının kenar parçalarının altında, ip bağlanan ağaç çivilere verilen isimdir. Arabanın yükü bağlanırken ip bu parçalara tutturularak sıkılır. (İl Geneli).

cambara - cenbere (< Gürc. cambara) “Cılğa” ve “kotan” türü sabanları çeki ağacının baş kısmını tekerlerin olduğu bölüme bağlayıp sabitlemede kullanılan uçlarına zincir takılı demir parçaya verilen isimdir. (İl Geneli).

cemek (< ?) → çegi (Türkmen Ağzı).

cılğa (< Gürc. cılğa) Bir ile üç çift kadar öküz koşularak tarla sürmede kullanılan sabana verilen isimdir. (İl Geneli)

cil (< ?) → **sambaği** (Türkmen Ağzı).

cilim (< ?) → **buyli** (İl Geneli).

culga / culug (< ?) Tekerin çıkmasını engelleyen demir mile verilen isimdir. Yassı demirden yapılır. Tepe kısmından uç kısmına doğru daralan şekli vardır. Dingil bağlantısına tekerin dış taraftan takılır. (İl Geneli).

çamasakrave (< Gürc. çamosakravi) Boyunduruğun orta kısmından sarkıtılan halka türü parçaya verilen isimdir. Sabana bağlanan zincir, arkada sabanı çeken öküzlerin boyunduruğuna takılı halkanın içinden geçirilerek öndeki öküzlerin boyunduruğuna bağlanır. (Posof Yerlileri Ağzı).

çegi / cegi (< ?) Tarla sürerken pulluğun dişlerinde biriken çamuru kazıyıp

döktürmek için kullanılan el aletine verilen isimdir. (İl Geneli).

çeki (TDK D.S., s. 1112b) Hayvanların beline bağlanan ip. (Ardahan, Göle, Posof).

çeten Harmandan sonra yığılan samanı samanlığa taşıma işinde kullanılan büyük sepete verilen isimdir. Yanlarına ağaç iki adet sırıktan yapılan kaldıraçlar takılarak taşıma işi yapılır. (İl Geneli).

çift - [çüt] (< Far. cuft) → **arona** (Türkmen Ağzı). [**çüt**]: (Terekeme Ağzı).

çoroş / çoros (< Erm. çoroçk) Sabanı çeken öküzlerin önüne koşulan yardımcı öküzlere verilen isimdir. (İl Geneli).

daşgözel - [**daşgözeri**] Buğday tahılı içindeki iri taneli yabancı nesnelere seçmede kullanılan geniş gözlü eleğe verilen isimdir. (İl Geneli). [**daşgözeri**]: (Türkmen Ağzı).

datva (< ?) → **yastuh** (Posof Yerlileri).

deşter (< ?) → **el degirmanı** (Yalnızçam *Ardahan).

dırap → **tar** (Terekeme Ağzı).

dib bonduruği ~ **dip boyunduruğu** Sabana koşulan öküz ve manda gibi hayvanların boynuna takılan kısa boyunduruğa verilen isimdir. Birçok çift öküz koşulduğunda kullanıldığı için bu ismi almıştır. Bu tür boyunduruğa koşulduklarında hayvanlar birbirlerine yakın oldukları için güç birliği oluşturarak sabanı daha rahat çekerler. (İl Geneli).

dibek - [**diveyh**] İçinde tahıl dövülen tekne biçimindeki oyuk taşta verilen isidir. Arpa şehriyesi ile bulgur yapılacak arpa ve buğdayı kılıfından ayırmada kullanılır. (İl Geneli). [**diveyh**]: (Terekeme Ağzı).

dilo (< ?) Keçi kılından dokunan büyük kıl çuvala verilen isimdir. İçine tahıl doldurulur. (İl Geneli).

dişle / dişleg ~ dişlek “Furğun” diye isimlendirilen arabayı çekmek için ön kısmına takılan uzun ağaç parçaya verilen isimdir. Arabaya koşulan atlar bu parçaya bağlanır. (İl Geneli).

dobruz / dorbuz (< ?) “Furğun” diye isimlendirilen arabanın arka tekerlekleri önüne firen görevi yapması için konulan lastik parçalara verilen isimdir. (İl Geneli).

döner Toprağı yaran diş kısmı sağa ve sola döndürülebilen pulluğa verilen isimdir. (İl Geneli).

döven → **gem** (Türkmen Ağzı).

dulga - dulka (< Rus. vtulka) “Furğun” diye isimlendirilen arabanın tekerinin merkez parçası içine takılan boru tipli demir parçaya verilen isimdir. Tekerin merkezinin yıpranmasını önler. (İl Geneli).

egrice ~ eğrice Öküz arabasının orta kısmına takılan uç kısımları yukarı doğru kıvrımlı yay biçimindeki ağaç parçaya verilen isimdir. Ot taşırken yükün tekerlerin üzerine baskı yapmasını önler. (İl Geneli).

furğun - [firgin, firğın] (< Rus. furgan) Öküz, manda veya at koşularak ot taşıma işlerinde kullanılan dört tekerlekli ve geniş çeten kasalı yük arabasına verilen isimdir. (İl Geneli).

gani ~ kağrı → **öküz arabasi** (Türkmen Ağzı).

ged (< ?) → küsgi (Terekeme Ağzı).

gem - [gemi] Öküz ve at gibi yük çeken hayvanların sürüttüğü dövene verilen isimdir. (İl Geneli). **[gemi]:** (Terekeme Ağzı).

gergi Öküz arabasının iç kısmına takılan ağaç parçalara verilen isimdir. Arabanın döşemesini oluşturmak için aralıklarla uzun ağaç parçalar takılır. (İl Geneli).

gerrap / gerraf (< ?) → **tapan** (Terekeme Ağzı).

gırgal (< Gürc. kirkali) Büyükbaş hayvanları yemliğe bağlamada kullanılan ağaç boyun bağına verilen isimdir. “U” biçiminde kıvrılmış ağaçtan yapılır. (İl Geneli).

gırgalla- (< Bk. gırgal) Büyükbaş hayvanları yemliğe “gırgal” denilen boyun bağıyla bağlama elemidir. (İl Geneli).

gob - [goba, gopa, gopo] (< ?) Öküz arabasının iskelesini oluşturmak için arka ve orta kısmına enine takılan kalın ağaç parçalara verilen isimdir. **[goba]:** (Türkmen Ağzı). **[gopa]:** (Terekeme Ağzı). **[gopo]:** (Posof Yerlileri Ağzı).

god (< Gürc. godi) Yaklaşık 20 kg tahıl dolu kapa verilen isimdir. (İl Geneli).

goda (< ?) Boyunduruğun orta kısmına takılan ağaç çiviye verilen isimdir. Boyunduruğa bağlanan kayış bu parçaya sabitlendiği için kayışın sağa sola kaymasını önler. (İl Geneli).

golop - [golof] (< Gürc. golopi) Kaymak biriktirmede kullanılan ağaç bakraca verilen isimdir. **[golof]:** (Terekeme Ağzı).

gora (< Gürc. gora) “Cılğa” ve “kotan” türü sabanların çeki ağacının ön

kısmına zinciri tutturmak için takılan başı enli ağaç çiviye verilen isimdir. Saban bu kısımdan boyunduruğa bağlanır. (İl Geneli).

goş (< ?) Değirmencinin öğüttüğü tahıl karşılığında tahılını öğüttüğü kişiden ücret olarak alacağı tahılı ölçmede kullandığı kapa verilen isimdir. Değirmenci öğüttüğü 20 kg tahıla karşılık birleştirilmiş iki avuç dolusu tahıl alır. Değirmenlerde genel olarak avuçla tahıl alma yerine bu miktarı karşılayacak büyüklükte ağaçtan yapılan kap kullanılır. (İl Geneli).

goşa (< ?) → **kazayağı** (Terekeme Ağzı).

kabda (< ?) (TDK D.S., s. 2582b) Harmanda tahıl toplayan araç, sıyrığa. (Çıldır).

kablice - [gavulca] (< ?) Bir tür tok ve iri taneli buğdaya verilen isimdir. Yörede bulgur yapma maksadıyla ekimi yapılan tahıldır. İl genelinde artık ekimi yapılmamaktadır. (İl Geneli). **[gavulca]**: (Terekeme Ağzı).

kalpah ~ kalpak “Furğun” diye isimlendirilen arabanın tekerinin merkezinden çıkan dingilin parçasına geçirilen ortası delik demir kapağa verilen isimdir. Tekerin çıkmasını ve mil tarafından yıpratılmasını engelleme maksadıyla takılır. (İl Geneli).

karakayış Sabana çeken öküzlerin önüne koşulan ikici çift yardımcı öküzlere verilen isimdir. Yaklaşık 8-12 çift öküzün koşulduğu büyük sabanlarla tarla sürerken kullanılır. Asıl yükü sabana ilk koşulan öküzler üstlenir. Onların yükünü azaltmak için de ön kısımlarına güçlü öküzler ya da mandalar bağlanır. (İl Geneli).

kerdige (< ?) Arpa ve buğday karışımından elde edilen una verilen isimdir. İl genelinde artık bu tür yöntemle un elde edilmemektedir. (İl Geneli).

kikire / kikre (< ?) → **el değirmeni** (Terekeme Ağzı).

kotan - [kötan, köten] (< Erm. kōt'an) Yaklaşık 8-12 çift öküz koşulan geniş dişli büyük ağaç sabana verilen isimdir. (İl Geneli). **[kötan]**: (Terekeme Ağzı). **[köten]**: (Posof Yerlileri Ağzı).

kulan (< ?) “Cılğa”, “kotan” ve “pulluk” türü sabanları boyunduruğa bağlamada kullanılan deri kayışa verilen isimdir. (İl Geneli).

harazan (< Erm. harazan) “Cılğa” ve “kotan” türü sabanları çekmek için kullanılan iki tekerlekli parçaya verilen isimdir. Bu tür sabanlar önüne takılan biri büyük diğeri küçük iki tekerlekle çekilir. (İl Geneli).

haşa / haşal (< ?) → **kıl çuval** (Terekeme Ağzı).

hepel (< ?) → **tapan** (Binbaşak *Hanak).

hodah ~ hodak (< Erm. hōtağ) Tarla sürerken boyunduruğa oturarak öküzleri süren çocuk ırgata verilen isimdir. (İl Geneli).

horavel / horel (< ?) Tarla sürerken yüksek sesle söylenen mani türü ezgiye verilen isimdir. (İl Geneli).

horom ~ horum (< Erm. horom) Hayvanlara yiyecek olarak vermek için koltuk altına sıkıştırılan ot miktarını ifade etmede kullanılan ölçü birimine verilen isimdir. (İl Geneli).

hörük - [örük] (< ?) Tarla sürerken sabanı çeken öküzlerin ön kısmına bağlanan yardımcı öküzlere verilen isimdir. Çoğunlukla iki ya da üç çift öküzle tarla sürerken kullanılır. (İl Geneli). **[örük]:** (Terekeme Ağzı).

maçi - [maç] (< Gürc. maçgali) “Arona”, “cılğa” ve “kotan” türü ağaçtan yapılan sabanların arka kısmındaki dikey ağaç kazığa verilen isimdir. Tarla sürerken saban bu parçadan tutularak yönlendirilir. (İl Geneli). **[maç]:** (Türkmen ve Terekeme Ağzı).

maçigal / maçgal / maçkal / macgal - [mocgal] (< Gürc. maçgali) Öküzlerle tarla sürerken sabanı yöneten kişiye verilen isimdir. (İl Geneli). **[mocgal]:** (Türkmen Ağzı).

maluh - [malık, malıh] ~ maluk (< ?) Boyunduruk kayışına takılan başı geniş küçük ağaç mile verilen isimdir. Düğümün açılmaması için kayışın ilmeğine takılır. (İl Geneli). **[malık]:** (Türkmen Ağzı). **[malıh]:** (Terekeme Ağzı).

maran (< ?) Öküz arabası tekerleğine verilen isimdir. (İl Geneli).

mazi - [maşi] ~ mazi (< Far. mazī). Öküz arabasının tekerlerini birbirine bağlayan kalın ve yuvarlak ağaç parçaya verilen isimdir. Öküz arabasına dingil görevi yapar. (İl Geneli). **[maşi]:** (TDK D.S., s.3226b) Kağının dingili. (Çıldır).

modgam - [modgem, modyam] (< Gürc. morbedi) Çiftçilerin imece yöntemiyle tarlalarını sürmelerine verilen isimdir. (İl Geneli). **[modgem]:** (Türkmen Ağzı). **[modyam]:** (Terekeme Ağzı).

nağar (< ?) Tarlayı kenar kısmından başlayıp sürmeye verilen isimdir. (İl Geneli).

nuşna - [muşna] (< ?) “Furğun” diye isimlendirilen arabanın dış taraftan tekerle kasa arasına mancılık olarak takılan ağaç parçaya verilen isimdir. Furğuna ot yüklendiğinde yükün baskı yapıp kasayı kırmasını önler. (İl Geneli). **[muşna]:** (Terekeme Ağzı).

perso (< Gürc. perso) “Cılğa” ve “kotan” türü ağaçtan yapılan sabanların

önüne takılan ağaç tekerlerin dış çember kısmına verilen isimdir. (İl Geneli).

pulluh ~ pulluk (< Sırp. plug) Bir çift öküz koşulan demir sabana verilen isimdir. (İl Geneli).

put (< Rus. pud) Yaklaşık olarak 16 kg tahılı ifade etmede kullanılan ölçü biriminin isimdir. Çoğunlukla bu ölçümler için yirmi kiloluk yağ tenekeleri kullanılır. (İl Geneli).

sagora (< ?) → **dib boyunduruğı** (Hanak Yerlileri Ağzı).

saha / şaha (< ?) → **dilo** (Türkmen Ağzı).

salđı ~ salgı Dibek taşına doldurulan buğdayı dövmede kullanılan geniş başlı ağaç tokmağa verilen isimdir. (İl Geneli).

sambağı ~ sambağı (< Bk. sam(i) +bağı < sami <) Boyunduruğun boyunbağı çubuklarını birbirine bağlamada kullanılan ipe verilen isimdir. (İl Geneli).

sami (< ?) Öküzleri boyunduruğa bağlamada kullanılan boyunbağı çubuklarına verilen isimdir. (İl Geneli).

sapakal / sapakel (< ?) → **kaziyecah** (Türkmen ve Terekeme Ağzı).

sel (< Ar. seyl) Dağlık alandan ot indirmek için kullanılan kızak ayaklı kağnı türü arabaya verilen isimdir. (Posof Yerlileri Ağzı).

sevüç - [seviç, seviç, sövüş] (< ?) Kotan türü sabanların diş önüne çeki ağacından dikine takılan kama biçimindeki demir parçaya verilen isimdir. Toprağı yarma işlevini görür. (İl Geneli). **[sövüş]**: (Türkmen Ağzı). **[seviç]**: (Terekeme Ağzı). **[seviç]**: (Posof Yerlileri Ağzı).

sitahan -[istahan] (< ?) Buğday ve arpa türü tahılların kılıfını almada kullanılan taş değirmenine verilen isimdir. İçi leğen biçiminde oyuk olan taşın içinde değirmen taşının dikine döndürülmesiyle çalışır. (İl Geneli). **[istahan]**: (Terekeme Ağzı).

sohu (< ?) → **dibek** (Türkmen Ağzı).

şin (< ?) Ağaç tekere dış kaplama olarak takılan kalın ve yassı demir halkaya verilen isimdir. Tekerin yıpranması ve kırılmasını engeller. (İl Geneli).

şolda (< ?) “Cılđa”, “kotan” ve “pulluk” türü sabanları çekmeye yarayan kalın ve uzun ağaç sırığa verilen isimdir. (İl Geneli).

şugul / şuğul (< ?) Başı enli, uzun demir mile verilen isimdir. “Furđun” diye isimlendirilen arabanın arka tekerlerinin bağlantı parçası ile gövde ağacını birbirine bağlamada kullanılır. (İl Geneli).

tağallah ~ tağallak (< ?) Boyunduruğun boyunbağı çubukları başına takılan demir halkaya verilen isimdir. Boyunduruktan çubukların çıkmamasını sağlar. (İl Geneli).

tapan Öküzlerin çektiği saman yığma aracına verilen isimdir. (İl Geneli).

tar (< Far. *tār*) Kağınının çeten türü kasası üzerine yatay olarak takılan uzun ağaç sıırıklara verilen isimdir. (İl Geneli).

tepür (< ?) İçinde tahıl seçilen tepsi biçimindeki tahta kaba verilen isimdir. Harmandan sonra tahılın içine karışmış yabancı nesnelere silkeleyerek seçme işinde kullanılır. (İl Geneli).

tikme ~ dikme Kağnyaya çeten türü kasa yapmak için kenarlarına aralıklarla dikilen ağaç kazıklara verilen isimdir. (İl Geneli).

tişti (< ?) → **dişleg** (Terekeme Ağzı).

ülek (< ?) → **çoros** (Terekeme Ağzı).

varansoy - [maransof] (< ?) On iki çift öküz koşularak tarla sürmede kullanılan tek dişli büyük demir pulluğa verilen isimdir. (İl Geneli). **[maransof]:** (Türkmen Ağzı).

zegerek - [zeyrek] (< ?) Keten tohumuna verilen isimdir. Eskiden “beziryağı” yapma amacıyla ekimi yapılırken artık bölge genelinde ekimi yapılmamaktadır. (İl Geneli). **[zeyrek]:** (Türkmen ve Terekeme Ağzı).

ziglik (< ?) → **el arabasi** (Terekeme Ağzı).

Ardahan'ın Tarım ve Hayvancılık Alanında Kullanım Alanı Daralmış Söz Varlıkları :

ağarti ~ ağartı Kışın yemek için yaz aylarında yapıp depolanan yağ ve peynir türü süt ürünlerine verilen isimdir. (İl Geneli).

ambar / anbar (< Far. *enbār*) Tahılların depolandığı büyük, ahşap depoya verilen isimdir. İçinde tahılları türlerine göre doldurmak için bölmeler vardır. (İl Geneli).

arhaç Yazın çobanın koyun sürüsünü yatırdığı dağ yamaçlarındaki açık alana verilen isimdir. Bu tür yerlerin ağıl gibi etrafı duvarla çevrili değildir. (Terekeme Ağzı).

ayvan (< ?) (TDK D.S., s.433a) Maya çoğuncası yoğurt mayası. (A. Torashev

*Ardahan).

badi (< *Ar. batt*) → **ördek** (Posof Yerlileri Ağzı).

baga - [beye] Ahırların duvar kenarlarına tahtadan yapılan asma yemliklere verilen isimdir. **[beye]:** (Terekeme Ağzı).

balabula - [balav] Dünyaya yeni gelmiş yavru hayvanların bedenlerini kaplayan saydam ve yapışkan perde deriye verilen isimdir. (İl Geneli). **[balav]:** (Terekeme Ağzı).

bardan - [bardam] (< *Far. bâr-dan*) Birkaç naylon çuvalın birleştirilmesiyle dikilen büyük çuvala verilen isimdir. Saman veya eşya taşıma işlerinde kullanılır. Yaylaya göçen aileler yatak ve yorganlarını yolda ıslanmaması veya tozlanmaması için bu tür çuvalların içine koyarlar. (İl Geneli). **[bardam]:** (Terekeme Ağzı).

basma Hayvan dışkısını topak yapıp duvar üzerinde ezerek yapılan tezeğe verilen isimdir. (İl Geneli).

bat (< *Erm. bad*) (TDK D.S., s. 568a) Ördek. (Ardahan).

beçe (< *Far. baça / baçça*) Piliç türü tavuklara verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

bellik (TDK DS s. 623a) Kulakları kıvrık koyun. (Ardahan, Göle, Posof ve çevresi). **ber / bere** (< *Erm. ber*) Büyük ağılın içinde koyun sağmak için yapılan küçük ağıla verilen isimdir. (İl Geneli).

berlik / bernek (< *Bk. ber*) Yerleşim birimlerinde koyun sürüsünün yığılarak koyunların sağımalarının yapıldığı açık alana verilen isimdir. Burada her aile kendi koyunlarını sürü içinde bularak sağımını yapar. (Türkmen Ağzı).

bılıh / bılıh ~ bılık / bılık (< ?) Dünyaya yeni gelmiş yavru buzağıya verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

biji biji / bijj bijj/ bijo bijo (< *Gürc. bijo*) Kuzuların gelmesi veya ürküterek gitmesi için çıkarılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli).

bijik - [bijih] (< *Bk. biji / bijj/ bijo*) Yaşlılarına göre fazla gelişmemiş melez sığira verilen isimdir. Yöreye has yerli kırmızı cins sığırların küçük kalanları için kullanılır. (İl Geneli). **[bijih]:** (Terekeme Ağzı).

bulama Yeni doğum yapmış hayvandan sağılan ağız sütüne verilen isimdir. (İl Geneli).

bulul / pulul - [purul, pulun] (< *Gürc. bululi*) Tarlada yapılan küçük ot yığınlarının her birine verilen isimdir. (İl Geneli). **[purul]:** (Türkmen Ağzı). **[pulun]:**

(Terekeme Ağzı).

burmaca (< ?) Kuluçkada yumurta içinde ölmüş civcive verilen isimdir. (Türkmen Ağzı).

caban - [**cavan**] (< *Erm. copan*) Ot yüklü arabayı sıkmak için kullanılan kalın ve uzun urgana verilen isimdir. (Baltalı *Çıldır). [**cavan**]: (Terekeme Ağzı).

camuş - [**camış**] (< *Far. camus*) Mandaya verilen isimdir. (İl Geneli). [**camış**]: (Terekeme ve Türkmen Ağzı).

cegen - [**ceven, ceyen**] (< ?) Harman yapıldıktan sonra artakalan kaba sap ve başak kırıntılara verilen isimdir. (İl Geneli). [**ceven**]: (Türkmen Ağzı). [**ceyen**]: (Terekeme Ağzı).

cığal - [**cahal**] (< ?) Boynuzları hilal şeklinde dik ve geniş olan öküze verilen isimdir. (İl Geneli). [**cahal**]: (Türkmen Ağzı).

cimbo (< ?) Bazı kazların karın altlarındaki şişkin çıkıntıya verilen isimdir. (İl Geneli).

cisah ~ **cisak** (< ?) Deri üzerinde kalan tüy kökleri uzantılarına verilen isimdir. İyi temizlenmemiş kümes hayvanlarının derileri üzerinde görülen tüyler için kullanılır. (İl Geneli).

cucul Kaz civcivlerine verilen isimdir. (İl Geneli).

cuga (< *Gürc. cugi*) Erkek hindiye verilen isimdir. Dişilerine göre daha iri cüsselidirler. Tüylerini kabartarak dolaşırlar. (İl Geneli).

culuh ~ **culuk** Hindi civcivine verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

cücük - [**cücüh**] ~ **cücük** (< *Far. cūcek*) Civcive verilen isimdir. Civcivler büyüyüp kanat tüyleri tamamlanıncaya kadar cücük sayılır. (İl Geneli). [**cücüh**]: (Terekeme Ağzı).

çağıldah - [**çağıldah**] ~ **çağıldak** Koyun ve sığır türü hayvanların tüyelerine yapışan dışkı topraklarına verilen isimdir. (İl Geneli). [**çağıldah**]: (Terekeme Ağzı).

çağçah ~ **çakçak** → **çığ** (Terekeme Ağzı).

çalaheş ~ **çalakeş** (< *Gürc. çala*) → **cegen** (Posof Yerlileri Ağzı).

çati ~ **çatı** İnek sağarken buzağıyı bağlamada kullanılan urgana verilen isimdir. Koyun yününden hazırlanmış ipten saç örgüsü biçiminde örülerek yapılır. Yaklaşık iki metre uzunluğunda olup baş kısmında ilmeği vardır. (İl Geneli).

çeğil - [**çeğel, çeğil**] Tarla içindeki taş yığımına verilen isimdir. Tarla içinden

toplanan taş birikintileri için kullanılır. (İl Geneli). **[çeğel]**: (Türkmen Ağzı). **[çeğil]**: (Terekeme ve Türkmen Ağzı).

çelh (< ?) (TDK D.S.,) s. 1122 b) Harman savrulduktan sonra arta kalan yarı ezilmiş başak ve kaba saman. (Ardahan).

çepiç - **[çebiş]** ~ **çebiç** İki yaşındaki dişi keçiye verilen isimdir. (İl Geneli). **[çebiş]**: (Türkmen Ağzı).

çere 1. Dişi hayvanların kızgınlık döneminde dişilik organından akıttıkları yapışkan saydam sıvıya verilen isimdir. 2. Dünyaya yeni gelen yavrunun bedenini saran saydam ve yapışkan perde için de kullanılır. (Türkmen Ağzı).

çiğ - [çiğcal] Ağılların girişine koyulan ağaç kapıya verilen isimdir. Ağaç parçaları çit biçiminde aralıklı çakılarak yapılır. (İl Geneli). **[çiğcal]**: (Posof Yerlileri Ağzı).

çışgar / gışgar (< *Gürc. çışgari*) → çiğ (İl Geneli).

damdan çıhma ~ **damdan çıkma** İki yaşındaki buzağıya verilen isimdir. Buzağılar bu yaş dönemindeyken yavru tüyleri değişir. Fiziki olarak daha irileşerek bedenlerini uzun tüy kaplar. (İl Geneli).

danaluh - **[danalıh]** ~ **danalık** Buzağuların kapatıldığı ahıra verilen isimdir. (İl Geneli). **[danalıh]**: (Terekeme Ağzı).

dangi (< ?) Kışın koyunlara ot yedirilen karı temizlenmiş açık alana verilen isimdir. (Senemoğlu *Göle).

daşgözel - **[daşgözeri]** Buğday tahılı içindeki yabancı ve iri taneli nesnelere seçmede kullanılan geniş gözlü eleğe verilen isimdir. (İl Geneli). **[daşgözeri]**: (Türkmen Ağzı).

davar - **[devar]** Kuzu doğurmuş süt sağılan koyun türü hayvanlara verilen isimdir. Yörede “koyun” sözcüğüne göre eski ve yaygın kullanıma sahiptir. (İl Geneli). **[devar]**: (Senemoğlu *Göle).

debert - **[devert-]** (< ?) Kuruması için harmana yayılan sapı dirgenle alt üst etme işini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli). **[devert]**: (Terekeme Ağzı).

deleme (< *Far. deleme - delemek*) Torbadan çıkarılan yeni süzölmüş peynire verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

dırçıhlan- ~ **dırçıklan-** (< ?) → **gudna-** (Terekeme Ağzı).

dirmih ~ **tırmık** Tarlada ot yığmada kullanılan tarak biçimindeki çok dişli el aletine verilen isimdir. (İl Geneli).

dız- (< ?) → **tez-** (Posof Yerlileri Ağzı).

dibek - [**diveyh**] İçinde tahıl dövülen tekne biçimindeki oyuk taşta verilen isidir. Arpa şehriyesi ile bulgur yapılacak arpa ve buğdayı kılıfından ayırmada kullanılır. (İl Geneli). [**diveyh**]: (Terekeme Ağzı).

diblik - [**diblih**] Sığırı yemliğe bağlamada kullanılan zincirin bağlandığı demir halkaya verilen isimdir. (İl Geneli). [**diblih**]: (Terekeme Ağzı).

dirgen (< *Yun. dikrani*) Otu toplayıp aktarma işlerinde kullanılan üç dişli el aletine verilen isimdir. (İl Geneli).

doğan Üç yaşına girmiş sığırlara verilen isimdir. (İl Geneli).

dola (< ?) Boynuzu olmayan koça verilen isimdir. (Hanak).

dolama İlk doğumunu yapması gerekirken kısır kalıp yaz mevsimini sağılmadan otlayarak geçiren düveye verilen isimdir. (İl Geneli).

döven → **gem** (Türkmen Ağzı).

duşa ~ **duşak** → **çatıla-** (Türkmen Ağzı).

düge - [**düve, düye**] İki ve üç yaşındaki dişi sığırlara verilen isimdir. [**düve**]: (Türkmen Ağzı). [**düye**]: (Terekeme Ağzı).

dümsük - [**dümsüyh**] Yavru hayvanın süt emerken annesinin memesine burnuyla kafa atması halini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli). [**dümsüyh**]: (Terekeme Ağzı).

edirtle- (< ?) → **maslamak** (Türkmen Ağzı).

eremik - [**eremih, eremug**] (< ?) → **urcan** (Posof Yerli Ağzı). [**eremih**]: (Terekeme Ağzı). [**eremug**]: (Senemoğlu *Göle).

etene (< ?) Hayvanın doğumdan sonra rahminden çıkan yavru besin emziklerine verilen isimdir. (Türkmen ve Terekeme Ağzı).

faraş (< *Ar. farrāş*) Döl dökümü zamanı gelmeden erken doğum yapan koyunlara verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

ferç (< *Ar. farc*) Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların dişilik organının dış kısmına verilen isimdir. (İl Geneli).

fişgi ~ **fişki** Ufak taneli tezek kırıntılara verilen isimdir. (İl Geneli).

fiştirih at- ~ **fiştirik at-** (< ?) Büyükbaş hayvanların sevinç gösterisinde bulunurken zıplayıp arka ayaklarının ikisini birden geriye doğru savurarak koşmaları

halini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli).

gambeş - [gemeş] (< *Gürc. kambeçi/ kameçi*) (TDK D.S., s. 1907a) Erkek manda. (Sarzep *Ardahan).

garaban (< *Gürc. garabani*) Üç tarafı duvarla çevrili önü açık binaya verilen isimdir. Ahıra bitişik yerde yapılır. Küçükbaş hayvanlara kışın yerde ot yedirmede kullanılır. (İl Geneli).

ged (< ?) → **küsgi** (Çataldere *Ardahan).

gedek (< ?) Manda yavrusuna verilen isimdir. (İl Geneli).

gem - [gemi] Öküz ve at gibi yük çeken hayvanların sürüttüğü dövene verilen isimdir. (İl Geneli). **[gemi]:** (Posof Yerlileri Ağzı).

gemlih ~ gemlik İki yaşındaki erkek buzağıya verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

gergi Ahırda sığırlara ayrılan bölmeleri yapmak için direklerle duvar arasına çakılan ağaç parçalara verilen isimdir. (İl Geneli).

gerraf / gerrap (< ?) → **tapan** (Terekeme Ağzı).

gevik → **gögüş** (Türkmen Ağzı, Senemoğlu *Göle).

gezyarma (< *gez+yarma* < *yarma* < *Ar. yà mür*) → **dolama** (Türkmen Ağzı).

gıbr (< ?) → **hıra** (Terekeme Ağzı).

gıcı gıcı → **biji biji/ bijj bijj /bijo bijo** (Türkmen Ağzı).

gıdi gıdi Keçi yavrusunu çağırma için kullanılan seslenme ünlemi. (İl Geneli).

gıdik - [gıdih] Keçi yavrusuna verilen isimdir. **[gıdih]:** (Terekeme Ağzı).

gıgı → **gurgul** (Türkmen Ağzı).

gıldık ~ gıldik → **gurgul** (Türkmen Ağzı).

gıjjj (< ?) Boğayı çiftleşmesi için sığırın üzerine atlamaya teşvik etme maksadıyla çıkarılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli).

gırdan (< ?) Yaşlılarına göre fazla gelişmediği için satılamayıp elde kalan iki yaşındaki erkek kuzuya verilen isimdir. (İl Geneli).

gışgar (< ?) → **çığ** (Hanak Yerli Ağzı).

godik - [gocik] (< ?) İki yaşındaki manda yavrusuna verilen isimdir. (İl

Geneli). **[gocik]**: (Senemoğlu *Göle).

gorcola (< ?) → **kelle peynir** (Aşıkzülali *Posof).

goşdor - [goşgol] (< ?) İri taneli tezek paçalarına verilen isimdir. (İl Geneli).
[goşgol]:

(Posof Yerlileri Ağzı).

gögüş / gögüş - [göyüş] Kulakları ile alın ve yüz kısmında beyaz tüyleri olan koyun ve kuzulara verilen isimdir. (İl Geneli). **[göyüş]**: (Terekeme Ağzı).

gudmer (< ?) Sığırların kuyruk sokumu üstüne verilen isimdir. (Hanak).

gudna- (< ?) Hayvanların zıplar vaziyette koşmaları halini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli).

guli Hindiye verilen isimdir. (İl Geneli).

gurgul - [gurgi] (< *Gürc. kurkli*) Hayvanların küçük topaklar şeklindeki dışkılarına verilen isimdir. (İl Geneli). **[gurgi]**: (Posof Yerlileri Ağzı).

guşga / kuşka (< *Rus. kuşka*) Hayvanların otlatılmasına yasaklanan tarlaların sınır kısımlarına taşları üst üste dizerek yapılan uyarı işaretlerine verilen isimdir. (İl Geneli).

hal (< ?) Harman sonrasında samanı sürüterek toplamada kullanılan tahta sıyrgaca verilen isimdir. Elle iterek saman bir araya toparlanır. (İl Geneli).

haran - [haral] (< *Ar. girār*) Büyük naylon çuvala verilen isimdir. Ot ve saman taşıma işlerinde kullanılır. (İl Geneli). **[haral]**: (Terekeme Ağzı).

harbul - [hervil] ~ **kalbur** (< *Ar. girbāl / girbāl*) Harmandan sonra buğday elemeye kullanılan eleğe verilen isimdir. Ahşap kasnağa deri ipten örülmüş tor takılarak yapılır. (İl Geneli). **[hervil]**: (Terekeme Ağzı).

harç (< *Ar. harç*) Tahılın içine karışmış olan yabancı nesnelere verilen isimdir. (İl Geneli).

harman - [hırman, garman] (< *Far. harmen-hirman*) 1. Üzerinde sap dövülen düz alana verilen isimdir. 2. Üzerinde döven sürütmek için yere yayılan arpa veya buğday sapına verilen isimdir. (İl Geneli). **[hırman]**: (Terekeme Ağzı). **[garman]**: (TDK D.S., s. 1928b) Harman. (Kol *Posof).

haro (< *Gürc. haro*) Tahıl ambarının içindeki bölmelere verilen isimdir. Tahıllar karışmaması için türlerine göre bu bölmelere doldurulur. (İl Geneli).

haros (< *Gürc. harosi*) Nadasa bırakılmış tarlaya verilen isimdir. Bu tür

tarlaların yüzeyinde doğal yollarla yabancı otlar biter. Eğer tarlanın ot verimi yüksekse hayvanlara yedirmek için otu biçilir. (İl Geneli).

haşa / haşal (< ?) → **dilo** (Terekeme Ağzı).

hedik - [hedih] (< *Erm. hadig*) Buğdayın suda haşlanmış biçimine verilen isimdir. İlkbaharda kuzusu olan zayıf koyunlara yedirmek için pişirilir. (İl Geneli). **[hedih]**: (Terekeme Ağzı).

here Koyunları yürütmek için çıkarılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli).

herzal - [hırzal] (< *Gürc. herzali*) Ahırdan hayvan dışkısını dışarı taşımada kullanılan ağaç kaba verilen isimdir. Tahtadan tekne biçiminde yapılır. Yanlarına ağaç kaldıraçlar takılarak taşınır. (İl Geneli). **[hırzal]**: (Türkmen Ağzı).

hıllik - [hıllih] (< ?) Çobanların soğuk ve yağışlı havada sırtına taktığı abaya verilen isimdir. Keçe türü malzemeden yapılır. Bedenin tamamını kaplayacak genişlikte olup kolsuz ve önü açıktır. (İl Geneli). **[hıllih]**: (Türkmen Ağzı).

hıra (< *Erm. hıray*) Yaşlılarına göre kısa ve cılız kalan kuzuya verilen isimdir. (İl Geneli).

hırrr Koç türü hayvanlara uyarı yapma maksadıyla çıkarılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli).

hızmıh ~ hızmık (< ?) → **cegen** (Türkmen Ağzı).

hozan (< *Erm. hozan*) 1. Arpa ve buğday ekini biçildikten sonra tarla yüzeyinde kalan anıza verilen isimdir. 2. Sürülmeden nadasa bırakılmış tarlalar için de kullanılır. Hasattan sonra güz aylarında merada ot kalmayınca hayvanlara otlatılır. (İl Geneli).

irmik (< ?) → **goşdor** (Türkmen Ağzı).

kabda (< ?) (TDK D.S., s. 2582b) Harmanda tahıl toplayan araç, sıyrığa. (Çıldır).

kalah ~ kalak Duvar şeklinde örülmüş tezek yığımına verilen isimdir. (İl Geneli).

keç Buzağının gitmesini sağlamada kullanılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli).

kehan (< *Erm. kehan*) Tarlanın tırpanla otlu kısımlarının biçilip diğer kısımlarının bırakılmış biçimine verilen isimdir. (İl Geneli).

kehan et- Otu biçilecek tarlanın otlu kısımlarını biçip diğer kısımlarını bırakma işini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli).

kelik - [kelin] (< ?) Boynuzu olan koyuna verilen isimdir. (İl Geneli). **[kelin]**:

(Terekeme Ağzı).

kelle peynir Yuvarlak kalıp şeklindeki çürük peynire verilen isimdir. Torbada süzülen peynir kalıpları için kullanılır. (İl Geneli).

kendime (< ?) → **yarma** (Türkmen Ağzı).

kenki - [kenkil] (< ?) Alın kısmında kıvrırcık yünü olan koyuna verilen isimdir. (Türkmen Ağzı).

kerenti (< ?) → **tırpan** (Terekeme Ağzı).

kerdige - [kerdiyer] (< ?) Arpayla buğdayın karışımından oluşan una verilen isimdir. (İl Geneli). **[kerdiyer]**: (Terekeme Ağzı).

kerme (< ?) Küçükbaş hayvanların dışkısından yapılan tezeğe verilen isimdir. (İl Geneli).

kikire / kikre (< ?) → **deşter** (Terekeme Ağzı).

kizit (< ?) → **gergi** (Türkmen Ağzı).

koblo (< ?) → **damdan** çihma (Yıldırımtepe Mah. *Çıldır).

koh - [kôh] (< *Gürc. kôhi*) Çobanların ağıl kenarlarına yaptıkları kulübe tipi alçak ve küçük yapıya verilen isimdir. (İl Geneli). **[kôh]**: (Terekeme Ağzı).

kokor ~ kokat (< *Fr. coquart*) Bazı kaz ve tavukların tepesi üzerinde bulunan dikey biçimdeki tüy kümesine verilen isimdir. (İl Geneli).

kolik (< ?) Boynuzsuz erkek sığira verilen isimdir. (İl Geneli).

kom (< *Erm. gom*) Küçükbaş hayvanların kapatıldığı ahıra verilen isimdir. (İl Geneli).

korut - [körüt] (< ?) Bir yaşındaki erkek keçiye verilen isimdir. (Türkmen Ağzı). **[körüt]**: (Terekeme ve Posof Yerlileri Ağzı).

koz - [köz] Yayla yerinde buzağuların kapatıldığı alçak ve küçük taş yapılara verilen isimdir. (İl Geneli). **[köz]**: (Türkmen Ağzı).

köç Biçili otların tarla içinde set şeklinde bir araya toparlanmış biçimine verilen isimdir. (İl Geneli).

közmek - [közmeh, tömzek] Ahır ve ağıl duvarlarının altında bulunan atık deliğine verilen isimdir. Zeminden süpürülen sıvı türü atıklar bu delikten dışarı atılır. (İl Geneli). **[tömzek]**: (Türkmen Ağzı). **[közmeh]**: (Terekeme Ağzı).

kura (< ?) Kulak kıkırdakları normal uzunluktan çok kısa olan koyun ve

kuzulara verilen isimdir. (İl Geneli).

külek - [küleyh] (< *Erm. kovlak*) İçine yağ konulan silindir biçimindeki ağaç kaba verilen isimdir. Dıştan geçmeli ağaç kapağı vardır. Yayıktan çıkarılan taze yağı saklamada kullanılır. (İl Geneli). **[küleyh]**: (Terekeme Ağzı).

küşgi ~ **küşkü** Kaldıraç olarak kullanılan uzun ağaç sırkılara verilen isimdir. Hasat ve harman dönemlerinde ot ve saman taşıma işlerinde kullanılır. (İl Geneli).

küze (< *Far. kûze*) Ağaçtan yapılan fıçı biçimindeki su kabına verilen isimdir. Suyu soğuk tuttuğu için hasat döneminde tarlaya içme suyu götürmede kullanılır. (İl Geneli).

las (< ?) → **zoğ** (Türkmen Ağzı).

loda (< ?) Yatay uzunlukta yapılan ot yığınının verilen isimdir. (İl Geneli).

loğ / loğo (< *Erm. loğ*) Tezek yapmak için yere serilen hayvan dışkısını bastırmada kullanılan silindir biçimindeki büyük taşın verilen isimdir. Dışkı üzerinde silindir görevini yapması için döndürülür. İl genelinde daha çok “basma daşı / basma taşı” olarak isimlendirilir. (Türkmen Ağzı).

lola (< ?) → **basma daşı** (Terekeme Ağzı).

mağ ~ bağ Ahırda sığırları bağlamak için duvar önlerinde direklerle duvar arasında ayrılan bölmelere verilen isimdir. Bir veya iki hayvan yan yana sığacak genişlikte ayarlanır. (İl Geneli).

mankılda- - [**mınhılda-**] Mandaların bağırarak çıkardıkları yansıma sestene türetilmiş eylemdir. Mandaların çıkardığı bu sesle ilgili ifadeler oluştururken kullanılır. (İl Geneli).

meğel - [**mehel, meğel**] (< ?) Çobanın meraya götürmek için sürüyü topladığı yerleşim birimi içindeki alana verilen isimdir. (İl Geneli). **[mehel]**: (Terekeme Ağzı). **[meğel]**: (Senemoğlu *Göle).

merek - [**mereyh**] (< *Erm. mereg*) Harman yerlerinde taş duvarla yapılan üstü toprakla kapalı eski tip samanlığın verilen isimdir. (İl Geneli). **[meryeh]**: (Terekeme Ağzı).

mimih ~ **mimik** (< *Fr. mimique*) → **mumola** (Terekeme Ağzı).

mijo - [**mijiyh**] (< ?) → **hıra** (İl Geneli). **[mijiyh]**: (Terekeme Ağzı).

morbet - [**morvet**] (< *Gürc. morbedi*) Ailenin tarım ve hayvancılıkla ilgili hafif işlerini yaptırdığı çocuk çalışana verilen isimdir. (İl Geneli). **[morvet]**: (Terekeme Ağzı).

motal → **tuluh** (< ?) (Terekeme Ağzı).

mozik - [**mozi**] (< *Erm. mozi / mozig*) İki yaşına girmiş buzağıya verilen isimdir. (İl Geneli).

mumola - [**mimola**] (< *Gürc. mimilo*) Tavukların tepesinde bulunan kırmızı renkli deri çıkıntıya verilen isimdir. (İl Geneli). [**mimola**]: (Terekeme Ağzı).

nagot (< ?) Kare biçiminde kesilmiş beyaz peynir dilimine verilen isimdir. (İl Geneli).

nahır (< *Erm. nahir*) Büyükbaş hayvanlardan oluşturulan sürüye verilen isimdir. Yerleşim birimlerinde sığır sahipleri hayvanlarını birleştirerek sığır sürüsü oluştururlar. (İl Geneli).

nalev - [**nalo, naloy**] (< *Gürc. nalevi*) Ağzı yıpranmış tırpana verilen isimdir. (İl Geneli). [**nalo**]: (Türkmen Ağzı). [**naloy**]: (Terekeme Ağzı).

naşal (< ?) Arabaya yüklenen otların yerde kalan döküntülerine verilen isimdir. Arabaya yüklenen ot sıkıldıktan sonra yerde kalan döküntüler tırmıkla toplanarak arabaya atılır. (İl Geneli).

nat (< ?) Tırpanın ağaçtan yapılan uzun sap kısmına verilen isimdir. (İl Geneli).

nigart /nikart (< ?) Kaz ve tavuk gibi kanatlı hayvanların gagasına verilen isimdir. (Posof Yerlileri Ağzı).

nigor (< *Gürc. nikora*) Sadece tepe kısmında bir miktar beyaz tüyü olan hayvana verilen isimdir. (İl Geneli).

oğursak (< ?) Kuzusu ölen koyuna verilen isimdir. (Terekeme ve Türkmen Ağzı).

otluh - [**otduh**] ~ **otluk** Kışın hayvanlara yedirmek için ahır veya samanlık yakınına yığılan büyük ot yığınına verilen isimdir. (İl Geneli). [**otduh**]: (Terekeme Ağzı).

ögeş / ögeç (< ?) Yaz aylarında merada otlayarak etlenmiş iki yaşındaki dişi kuzulara verilen isimdir. (İl Geneli).

ögür ~ ögür Üç yaşına yeni girmiş buzağılara verilen isimdir. (İl Geneli).

ögür **alan** Üç yaşına girmiş dişi sığırlara verilen isimdir. (İl Geneli).

örme → çati (Türkmen Ağzı).

örs Üzerinde tırpan dövülen demir alete verilen isimdir. (İl Geneli).

pahah ~ pakak (< ?) Hayvanların yemliğine konulan samana katık olarak karıştırılan arpa kırmısına verilen isimdir. (İl Geneli).

peleş (< ?) Boynuzları geriye doğru uzayarak yana ve aşağı doğru açılan mandalara verilen isimdir. Mandaların yanı sıra sığır türü hayvanlar için de kullanılır. (İl Geneli).

per (< ?) → çark (İl Geneli).

pingal - [**pinge, pungal**] (< *Erm. pingel*) Tavuklar yumurtlaması için ahır ya da kümes içinde tavana yakın yere yapılan yuvaya verilen isimdir. (İl Geneli). [**pingel**]: (Türkmen Ağzı). [**pungal**]: (Senemoğlu *Göle).

pingalluh - [**pingellik, fngallıh**] ~ **pingallık** (< *Bk.pingal+lık < pingal*) Folluğa verilen isimdir. (İl Geneli). [**pingellik**]: (Türkmen Ağzı). [**fngallıh**]: (Terekeme Ağzı).

pic ~ piç (< *Far. pīç*) Cinsine göre fazla gelişmeyip ufak kalan sığırlara verilen isimdir. Çoğunlukla yerli kırmızı sığır ırkının yaşlılarına göre fazla gelişmemiş olanları için kullanılır. (İl Geneli).

picine - [**picik**] (< piç < *Far. piç*) Bir yaş erken doğum yapan sığırlara verilen isimdir. (İl Geneli). [**picik**]: (Türkmen Ağzı).

pin (< *Erm. pin*) İçine kümes hayvanlarının kapatıldığı küçük ve alçak yapılara verilen isimdir. Yayla türü yerlerde geçici kullanmak için kapı önünde iğreti şekilde yapılır. (İl Geneli).

popore (< ?) → **kokor** (Posof Yerlileri Ağzı, Yalnızçam *Ardahan).

pöçük / pörçük - [**pöçüh**] (< *Erm. poçük*) Tırpanın sap takılan bölümüne verilen isimdir. (İl Geneli). [**pöçüh**]: (Terekeme Ağzı).

pörnek - [**pörneyh**] (< ?) Aynı yerleşim birimi içinde komşular arasında oluşturulan koyun sürülerinden her birine verilen isimdir. (İl Geneli). [**pörneyh**]: (Terekeme Ağzı).

puç puç / puçi puçi - [**biçi biçi**] Buzağları çağırırken ya da ürküterek götürürken çıkarılan seslenme ünlemidir. (İl Geneli). [**biçi biçi**]: (Terekeme Ağzı).

pumpule (< *Gürc. bunbuli*) → **mumola** (Senemoğlu *Göle).

püş (< ?) → fışği (Terekeme Ağzı).

reşme (< ?) → **diblik** (Türkmen Ağzı).

saburta (< ?) → **pingalluh** (Terekeme Ağzı).

sadır (< ?) Koyunların kuyruk altlarındaki dışkı topaklarına verilen isimdir. (Terekeme Ağzı).

sahavül - [**sakgavul**, **sakayil**, **sukayıl**] ~ **sakavül** (< *Erm. sahaven*) Çalı türü bitkilerden yapılarak ahır süpürmede kullanılan süpürgeye verilen isimdir. (Türkmen Ağzı). [**sakgavul**]: (Terekeme Ağzı). [**sakayil**]: (Senemoğlu *Göle). [**sukayıl**]: (Hoç. Hasköy *Ardahan).

salgı / **salği** ~ **sağı** Dibek taşına doldurulan buğdayı dövmede kullanılan geniş başlı ağaç tokmağa verilen isimdir. (İl Geneli).

sanahsal / **sanaskal** - [**salaskan**] (< *Gürc. sanarskali*) Ahırda hayvanların dışkılarının doldurulduğu kanala verilen isimdir. Ahırın orta zeminine dar ve uzun kanal şeklinde yapılır. (İl Geneli). [**salahsan**]: (Türkmen Ağzı).

sarat (< *Ar. sarrad*) → **şedire** (Türkmen Ağzı).

savuhluh - [**soyuhluh**] ~ **soğukluk** Taştan yapılan eski tip evlerde yağ peynir türü yiyeceklerin konulduğu kiler olarak kullanılan bina içindeki soğuk yerlere verilen isimdir. (İl Geneli). [**soyuhluh**]: (Terekeme Ağzı).

sehem (< ?) Kişi başına düşen otu biçilecek alana verilen isimdir. Yerleşim birimleri ot biçmek için koruma altına aldıkları alanları kurdukları gruplarla eşit şekilde pay ederek biçerler. (İl Geneli).

seklem - [**sehlem**] Çuvalın yaklaşık yarıya kadar doldurulmuş biçimlerine verilen isimdir. [**sehlem**]: (Terekeme Ağzı).

seyis (< ?) Sürünün önünde giden lider keçiye verilen isimdir. Çoğunlukla yaşı geçkin boynuzları kıvrımlı ve dik olan erkek keçiler için söylenir. (İl Geneli).

sile Kabın ağzına kadar tahılla doldurulmuş biçimine verilen isimdir. (İl Geneli).

sohu (< ?) → **dibek** (Türkmen Ağzı).

sur (< *Ar. sūr*) Hayvanların süt torbasına verilen isimdir. (İl Geneli).

şaltah - [**şelte**] ~ **şaltak** (< ?) Kuyruğu iri ve sarkık olan koç ve koyunlara verilen isimdir. (İl Geneli).

şana (< ?) → **yaba** (Meryem *Çıldır).

şedire - [**şadara**, **şadre**] (< ?) Harman altı süprüntüsünü elemeye kullanılan geniş gözlü eleğe verilen isimdir. Kalbura göre daha geniş gözlüdür. (İl Geneli). [**şadara**]: (Türkmen Ağzı). [**şadre**]: (Senemoğlu *Göle).

şеше (< ?) (TDK D.S., s. 3763b) Ay boynuzlu öküz. (Çıldır).

şişek - [şişeh] İki yaşındaki dişi kuzuların fiziki olarak yaz ve sonbahar arasındaki durumlarını ifade etmede kullanılan isimdir. [şişeh]: (Terekeme Ağzı).

tapan Öküzlerin çektiği saman yığma aracına verilen isimdir. (İl Geneli).

tapul (< ?) → **köç** (Terekeme Ağzı).

taya (< ?) → **otluh** (Terekeme Ağzı).

tec (< ?) Harmandan sonra biriktirilen tahıl yığımına verilen isimdir. (İl Geneli).

tepür (< ?) İçinde tahıl seçilen tepsi biçimindeki tahta kaba verilen isimdir. Harmandan sonra tahılın içine karışmış yabancı nesnelere silkeleyerek seçmek için kullanılır. (İl Geneli).

teten (< ?) Kırılardan toplanan tezeğe verilen isimdir. Büyükbaş hayvanların yaz aylarında merada otlarken dışkıladıkları dışkıları kuruyarak tezek haline gelir. (İl Geneli).

tez- ~ **tez-** Sığır türü hayvanların sinek ısırması veya ürkmesi nedeniyle kuyruk dikerek rastgele koşması halini ifade etmede kullanılan eylemdir. (İl Geneli).

tezek Hayvanların dışkısından yapılan yakacağa verilen isimdir. (İl Geneli).

tığ (< *Far. tig*) Tahılı seçilmemiş samana verilen isimdir. Dövenle yapılan samanlar için kullanılır. (İl Geneli).

tinaz (< *Yun. tinos*) Harmandan sonra biriktirilen saman yığımına verilen isimdir. (İl Geneli).

tırhıç (< ?) → **çığ** (Türkmen Ağzı).

tırpan (< *Yun. drepani*) Ot biçmede kullanılan uzun saplı ve geniş ağızlı ot biçme aletine verilen isimdir. (İl Geneli).

tohli - [tohlu] ~ **tuklu** İki yaşına girmiş kuzulara verilen isimdir. (İl Geneli).

tokluman Henüz kuzu dönemini tamamlamadan doğum yapan kuzuya verilen isimdir. (Türkmen Ağzı).

torhola (< *Gürc. torhola*) Kabuğu oluşmamış yumurtaya verilen isimdir. (İl Geneli).

tosun İki ve üç yaşındaki erkek sığırlara verilen isimdir. (İl Geneli).

tuluh ~ **tuluk** İçine peynir tepilen koyun ve keçi derisine verilen isimdir. (İl Geneli).

tumar ~ tımar (< *Far. timūr*) Hayvanların beden tüyleriyle ilgili yapılan temizliğe verilen isimdir. (İl Geneli).

urcan - [urzan]: (< ?) Doğurganlığı olmayan sığıra verilen isimdir. (İl Geneli). **[urzan]:** (Türkmen Ağzı).

yaba - [yava] Saman aktarmada kullanılan çok dişli el aletine verilen isimdir. (İl Geneli). **[yava]:** (Terekeme Ağzı).

yapma Hayvan dışkısından elle yapılan tezeğe verilen isimdir. Bu tür tezekler taze dışkı toprak yapılarak düz zemin üzerinde ezilerek yapılır. (İl Geneli).

yarma Buğdaydan yapılan pilavlık bulgura verilen isimdir. (İl Geneli).

yaşar → damdan çıkma (Türkmen Ağzı).

yazgezme Kısır kalıp yaz aylarını sağılmadan otlayarak geçiren sığırlara verilen isimdir. (İl Geneli).

yıgın Tarladaki büyük ot ve sap birikintisine verilen isimdir. (İl Geneli).

yırğat - [ırğat] ~ ırgat (< *Yun. ergátēs*) Hasat ve harman işlerinde çalıştırılan işçilere verilen isimdir. (İl Geneli). **[ırğat]:** (Terekeme Ağzı).

yoz Yaz aylarını merada otlayarak geçiren hayvanlara verilen isimdir. Bu tür hayvanlar genellikle genç ve süt sağılmayan hayvanlardan oluşur. (İl Geneli).

zebun (< *Far. zabūn*) Sağımı yapılmadan yaz aylarını otlayarak geçiren zayıf ve cılız hayvanlardan oluşturulan sürüye verilen isimdir. (Posof Yerlileri Ağzı).

zoğ (< *Gürc. zoli*) Tırpanın biçerken otları sıra halinde biriktirmesine verilen isimdir. (İl Geneli).

Sonuç

Dil toplumsal yaşamın günlük işleyişinde kullanım alanı buldukça hayata tutunur. Eğer kullanım alanı yoksa o da karşılığını bulduğu unsurla birlikte yok olur. Ardahan'ın geçmişten bugüne değin özellikle tarım ve hayvancılık üzerine oluşturduğu kültür dokusu da bu akıbeti yaşamaktadır. Tarım ve hayvancılık üzerine kurulan eski yaşama dair dil birikimleri çağın gereklerine göre şekillenen yeni yaşam tarzı içinde işlevsiz kaldığından günden güne hafızalardan silinip yok olmaya yüz tutmuştur. Bu kültürel birikime sahip son kuşaklar günden güne hayatlarını kaybetmekte, bu bağlamdaki tüm birikimlerini de kendileriyle birlikte toprağa götürmektedirler. Konuyla ilgili ön çalışmamızda yerleşim birimlerinde bu tükenişi bizzat yaşama fırsatı bulduk. Günümüzde kullanım alanı kalmamış konuyla ilgili unsurları ve onlara ait kelimeleri genç kuşakların doğru - dürüst bilmediği, o kültürel yaşamı bizzat

yaşamış yaşlı kesimin de aynı yerleşim biriminde yaşamalarına rağmen uzun yıllar kullanmadıkları için isimlendirme konusunda birbirleriyle çelişkiler yaşadıklarını ya da hatırlamada zorlandıklarını gördük. Bu ön tespitlerimiz, gerekli çalışmaların yapılp ilin bu alandaki dil birikimlerinin bir an önce kayıt altına alınması gerektiği fikrimizi pekiştirdi. Köy ve kasabalarda yaşayan nüfusu dolaşarak yaptığımız araştırmalarda Ardahan'ın tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dair kullanım alanı kalmayan söz varlıkları ile kullanım alanı daralan ve bundan dolayı il nüfusunun sadece belli bir kesiminde varlığını sürdüren sözcükleri derledik. Kullanım alanı kalmayan 96 sözcük, kullanım alanı daralan 229 sözcük, toplamda 325 sözcük tespit ettik. Bu sözcüklerin yöreye etki eden dış etkenlerinin görülmesi maksadıyla kaynakçada gösterilen sözlüklerden etimolojik incelemelerini yaptık. Buna göre Arapça 10, Ermenice 24, Farsça 17, Fransızca 1, Gürcüce 35, Rusça 6, Sırpça 1, Türkçe 98, Yunanca 4 adet sözcük belirledik. 129 sözcüğe ise incelediğimiz kaynaklarda yer verilmediğini tespit ettik. Ayrıca yörede kullanılmakta olan bu sözcüklerin Türk Dil Kurumunun Derleme Sözlüğünde de taramasını yaptık. “*alo, ambar / anbar, balabula / balav, beçe, burmaca, büyükyaman, caguşga, cal, çalaheş, çere, cısgar / gışgar, cil, cilim, cimbo, cisah, culga / culug, çamasakrave, datva, deşter, dırap, dıb bonduruğu, dilo, dişle / dişleg, doğan, dola, dolama, dorbuz, döven, döner, dulga, duşa, faraş, ferç, fişgi, fiştırh atmak, furğun, gani, gıbir, gıjjı, gırdan, gışgar, godik / gocik, goş, goşa, goşdor / goşgol, gögüş / göyüş, gudmer, gudnamak, gurgul / gurgi, kablice, kalpah, karakayış, kelle peynir, harbul / hervil, hepel, here, herzal / hurzal, hurrr, horavel / horel, irmik, kizit, koblo, kokor, kolik, kulan, küze, lola, mimih, mijo, modgam / modgem / modyem, morbet/morvet, mozik / mozih, mumola / mimola, /muşna, nagot, nahır, nalev / nalo / naloy, naşal, nigor, nuşna, öğür alan, perso, popore, pulluh, püş, saburta, sagora, saha /şaha, savuhluh / soyuhluh, sehem, şolda, sur, şugul / şuğul, tağallah, tepür, tikme, tişti, teten, torhola, urcan / urzan, ülek, varansoy / maransof, yazgezme, yığın, zebun. ziglik” türü sözcüklere TDK Derleme Sözlüğünde yer verilmediğini, bu sözcüklerin dışında kalanlarına ise yer verildiğini belirledik. Makale tüm bu tespit ve verilerden de görüleceği gibi unutulup yok olma tehlikesi içinde yer alan ilin kültürel bakımdan önemli bir toplumsal birikimini bünyesinde toplamakta, hem de konuyla ilgili araştırma ve inceleme yapmak isteyen bilim insanlarına ışık tutmaktadır*

KAYNAKÇA

- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*. Cilt. 1-2-3, 4. Baskı. İstanbul.
- Bala, M. (1967). *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4- 6. İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara.
- Erdoğan, K. ve Demir, T. (2011). Kars ve Ardahan Türkmenlerinin dünü ve bugünü. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları - Ses Bilgisi-*, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1992). *Kars İli Ağızları Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Cilt: 1 - 2. Ankara.
- Kartlis Tskhovreba. (2014, 201-210). Tbilisi.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*, Cilt: I. İstanbul.
- Kırzioğlu, F. (1998). *Osmanlıların Kafkasya Elleri Fethi*. Ankara.
- Kırzioğlu, F. (2011). *Ahıska - Ardahan - Artvin ve Oltu'da Hıristiyan Atabekler Hükümeti*. Bizim Ahıska Dergisi. 10.
- Konukçu, E. (1999). *Ardahan Tarihi*, Ankara: T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları.
- Korkmaz, R. (2015). *Çıldır Folklor ve Etnografyası*. İstanbul: Karadeniz Dergi Yayınları
- Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin Soyağacı - Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. 6. Baskı.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*. Ankara.
- Özkan, İ. (1997). Karapapak - Terekeme Türkleri ve Âşık Şenlik'in Şiirlerinde Destanî Motifler. *T.C. Kültür Bakanlığı Hagem - Kars Kalkınma Vakfı, Aşık Şenlik Sempozyumu*.
- Strabon. (2000) *Antik Anadolu Coğrafyası 12 -13-14*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları Antik Kaynaklar Dizisi 1. İstanbul.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Büyük Türkçe Sözlük*.

Türk Dil Kurumu. (1975). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara.

Türk Dil Kurumu. (1972). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Cilt:12. Ankara.

Kartuli Enis Ganmartebeti Leksikoni (Erttomeuli). (1986). *Gürcüce - Gürcüce Sözlük* (Tek Cilt). Tiflis.

TRT, (2013). *Damal'ın Bebekleri Belgeseli*. Ankara.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. I. Cilt: A-E. İstanbul.

Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. II. Cilt: F-J. İstanbul.

TABLO

İlçe Adı	Yerleşim Yeri Adı	Kaynak Kişiler	Cinsiyeti	Doğum Tarihi / Yaşı
Ardahan	Ağzıpek	Ersoy AKDENİZ	E	1961
	Ağzıpek	Mehmet YILMAZ	E	1959
	Ağzıpek	Şaizer DEMİR	K	82 Yaş
	Akyaka	Mülazım Hazır	E	1956
	Akyaka	Seyfet ÇELİK	E	1954
	Alagöz	Bedirhan GÖKÇE	E	1966
	Altaş	Mehralı OCAK	E	1944
	Atatürk Mah.	Fahrettin AVCİ	E	1963
	Atatürk Mah.	İsmet AVCİ	E	1960
	Çağlayık	Remzi ŞİT	E	77 Yaş
	Çağlayık	Şerafettin YILMAZ	E	1944
	Çağlayık	Şura YILDIRIM	E	75 Yaş
	Çamlıçatak	Alisultan TEMEL	E	1338
	Çamlıçatak	Asim ÖZERE	E	1945
	Çamlıçatak	Fazlı FIRINCI	E	1950
	Çateldere	Aydemir BİLGİN	E	1955
	Çateldere	İsmail GÜMÜŞ	E	1933
	Çateldere	Taliha KOTAN	K	1948
	Çatalköprü	Engin YILMAZ	E	1963
	Gürçayır	Mehmet HACIGÜL	E	1948
	Halilefendi Mah.	Ahmet KAYATÜRK	E	80 Yaş
	Halilefendi Mah.	Fatma KARADENİZ	K	80Yaş
	Halilefendi Mah.	Hacer EKMEKÇİ	K	80Yaş
	Halilefendi Mah.	Hidayet KARTAL	K	1953
	Halilefendi Mah.	Nuri AŞCI	E	78 Yaş
	Halilefendi Mah.	Solmaz BALTACI	K	1955
	Halilefendi Mah.	Yasin US	E	76 Yaş
	Hoç. Hasköy	Asger YILMAZ	E	1951
	Hoç. Hasköy	Kıyasettin AVŞAR	E	75 Yaş
	Hoç. Hasköy	İsmail KARTAL	E	1944
	Hoç. Hasköy	Mehmet YAZICI	E	1944
	Hoç. Hasköy	Mehmet YILMAZ	E	1937
	Kaptanpaşa Mah.	Zeki NALBANT	E	1949
	Kuşuçmaz	Nurettin ALTUN	E	1952
	Ölçek	Rasim DEMİRCİ	E	1931
	Sulakyurt	Ali İLKAR	E	85 Yaş
	Sulakyurt	Seyfettin GÜNGÖR	E	85 Yaş
	Sulakyurt	Hanife KARTAL	E	80 Yaş
	Sulakyurt	Vesile MARANCI	K	80 Yaş
	Sugöze	Kemal DEMİR	E	1944
	Sugöze	Yeter BAYRAKÇI	K	1938
	Tazeköy	Güzel ŞİT	K	1339
Tazeköy	Hüseyin AVŞAR	E	1940	

Ardahan	Tazeköy	Selfinaz AVŞAR	K	1942
	Tepeler	Bahattin ŞENTÜRK	E	1953
	Tepeler	Nizamettin ÖZCAN	E	1947
	Tepeler	Şemsettin BAKIRCI	E	1940
	Y. Hasköy	Bilgin ÜNAL	E	1952
	Y. Hasköy	Yaşar ÇETİN	E	1961
Çıldır	Akdarı	Ahmet KARABUĞA	E	1954
	Akdarı	Nuray KÖTEK	E	1954
	Akçil	Ali KIZILTAŞ	E	1947
	Akçil	Paşa TEKİN	E	1938
	Akçil	Yonus YAĞŞI	E	1940
	Akkiraz	Ergül AKÇAY	E	1970
	Aşağı Cambaz	Nihat DURDAĞI	E	1961
	Aşık Şenlik	Ayten YÜCEL	K	1942
	Aşık Şenlik	Dinar KARABAĞ	K	1955
	Aşık Şenlik	Enser KARAHAN	E	1941
	Aşık Şenlik	Fahri GÜRBÜZ	E	1944
	Aşık Şenlik	İrfan AYDIN	E	1956
	Aşık Şenlik	Melek KARABAĞ	K	1946
	Aşık Şenlik	Öztürk KARABAĞ	E	1945
	Aşık Şenlik	Sebahat ÇOBAN	K	1932
	Baltalı	Ahmet AKÇAY	E	1957
	Baltalı	Fiyat AKSU	K	1938
	Baltalı	Kemal ÖZTÜRK	E	1954
	Baltalı	Saffet AKSU	E	1962
	Baltalı	Şakir KAYA	E	85 Yaş
	E. Beyrehatun	Enver YILDIZ	E	1945
	E. Beyrehatun	İsmet YILDIZ	E	1969
	E. Beyrehatun	Halis YILDIZ	E	1945
	E. Beyrehatun	Selver YILDIZ	E	1950
	Eşmepınar	Fevzi AYDEMİR	E	1948
	Eşmepınar	İsrafil UZUNKAYA	E	1957
	Dedekorkut Mah.	İnal YILMAZ	E	1951
	Dedekorkut Mah.	Muhlis COŞUN	E	1936
	Dedekorkut Mah.	Nuri TAŞKURT	E	1934
	Gölbelen	Fikret TİNTAŞ	E	1955
	Gölbelen	Veli BEŞTAŞ	E	1949
	Güvenocak	İsa KARAGÖZ	E	1954
	Kayabeyi	Muhit KORKMAZ	E	1954
	Kayabeyi	Rasim TEKİRDAŞ	E	1952
	Kotanlı	Süleymen TİKTAL	E	1960
	Kurtkale	Asim AKÇAY	E	1948
	Kurtkale	Göksel BİNGÖL	K	1952
	Kurtkale	Hafız BİNGÖL	E	1952
	Kurtkale	Libas IŞIK	K	1946
	Kurtkale	Sebiha ADA	K	1950
Saymal	Ali Murat AKBIYIK	E	1946	

Çıldır	Saymal	Fahretin ASLANTEPE	E	1947
	Sazlısu	Salman ARSLANTEPE	E	1945
	Sazlısu	Veysel ARSLANTEPE	E	1950
	Taşdeğirmen	Ergin TİKMETAŞ	E	1966
	Semiha Şakir	Mikayil YILDIZ	E	1933
	Semiha Şakir	Seyfettin GÜNAL	E	1946
	Meryem	Celal KARATAŞ-	E	1955
	Meryem	İsmet YILMAZ	E	1936
	Meryam	Mecit DEMİRCİ	E	1938
	Meryem	Peri YILMAZ	K	1936
	Sabaholdu	Ayvaz SARAÇ	E	1967
	Sabaholdu	Güllü ŞİMŞEK	K	1338
	Sabaholdu	Mine DURAL	K	1933
	Sabaholdu	Rasim ŞİMŞEK	E	1955
	Yıldırımtepe Mah.	Binali AKTEMUR	E	1950
	Yıldırımtepe Mah.	Gül AKTEMUR	K	1951
	Yıldırımtepe Mah.	Niyazi AKTEMUR	E	1939
	Yıldırımtepe Mah.	Urbiye AKTEMUR	K	1955
	Y. Beyrehatun	Binnet BALKAN	E	1955
	Y. Beyrehatun	Cemil ÖZHAL	E	1941
	Y. Beyrehatun	Rahim YILDIZ	E	1940
	Y. Beyrehatun	Mansur CEYLAN	E	1946
	Y. Canbaz	Yalçın GÖKÇE	E	1958
	Y. Canbaz	Kasım PEHLİVAN	E	1954
	Damal	Burmadere	Kemal CANER	E
Burmadere		Merdali ERENDERE	E	1956
Burmadere		Mehmet GUDA	E	1959
Burmadere		Yeter ERENŞOY	K	1940
Burmadere		Yosma KISHAN	K	60 Yaş
Çaybaşı Mahallesi		Kemal DAMAT	E	1960
Dereköy		Aşık Cafer AVALIR	E	1957
Eskikılıç		Binali GÖKTEKİN	E	1665
Eskikılıç		İsmet ADIGÜZEL	E	1955
Konuksever Mah.		Kemal ÇAYDAR	E	1943
Konuksever Mah.		Kemal KANSU	E	1950
Konuksever Mah.		Kerma ÇAĞLA	E	1932
Konuksever Mah.		Merdali ÇALHAN	E	1969
Konuksever Mah.		Salman BEYKE	E	1945
M. Kemal Mah.		Aşır US	E	1950
M. Kemal Mah .		Güllüzar DİRDİYOK	K	1933
M. Kemal Mah .		Mehmet AKTAN	E	1940
M. Kemal Mah.		İsmail KALKAN	E	1956
Serhat Mah.		Erol ÖZER	E	1950
Serhat Mah.		Fadime GÖKGIYAZ	K	1944
Serhat Mah.		Nurgül HAKAN	K	1979
Serhat Mah.		Öztürk HAKAN	E	1977

Göle	Balçeşme	Hanifi ÇELENK	E	1956
	Balçeşme	Musa ÇELENK	E	1948
	Balçeşme	Resul ÇELENK	E	1952
	Büyük Altınbulak	Cevdet AYDIN	E	1971
	Çakırüzüm	İlyas KESKİN	E	1965
	Çalidere	Nevzat TEKGÜL	E	1954
	Çalidere	Ömer SARAÇOĞLU	E	1961
	Çardaklı	Mikayil İSLAMOĞLU	E	1955
	Çayırbaşı	Çetin GÜNEŞ	E	1966
	Çobanköy	Bahri YILDIZ	E	1960
	Çullu	İskender KAMBUR	E	1945
	Dedekılıç	Ercan GÜRER	E	1970
	Dedeşen	Osman YILDIZ	E	1968
	Dengeli	Cemal GÜLTEKİN	E	1942
	Dengeli	Murat SUCİ	E	1948
	Dereyolu	Aydın IŞIK	E	1950
	Durucasu	Dursun IŞIK	E	1956
	Eski Demirkapı	Fahrettin ALTUN	E	1932
	Fevzi Çakmak Mah.	Mehmet ÇARKÇI	E	1942
	Fevzi Çakmak Mah.	Nazım YIDIRIM	E	1932
	Fevzi Çakmak Mah.	Remzi KÜPELİ	E	1940
	Filizli	İsmet AKYILDIRIM	E	1942
	Filizli	Zeki ÖZTÜRK	E	1942
	Gedik	Mustafa KOÇ	E	1952
	Gülistan	Battal GÜL	E	1953
	Karatay	Ömer ALTUN	E	1945
	Karlıyazı	Burhan DEMİRKUŞ	E	1956
	Karlıyazı	Fevzi YILDIRIM	E	1938
	Kazım Karbekir Mah.	Mahmut MURTATOĞLU	E	1932
	Koyunli	Allahverdi AYDEMİR	E	1972
	Koyunli	Şentürk KAT	E	1966
	Kubilay Mah.	Hayrettin ŞENTÜRK	E	1938
	Kubilay Mah.	Hüseyin GÜLTEKİN	E	1936
	Kubilay Mah.	Hüseyin YILDIZ	E	1940
	Kubilay Mah.	Muhlis İLHAN	E	1942
	Kubilay Mah.	Seh naz GÜLTEKİN	K	1943
	Kubilay Mah.	Reyis GÖKÇE	E	1942
	Kubilay Mah.	Yusuf GÜLTEKİN	E	1944
	Kubilay Mah.	Zeki ŞEKER	E	1933
	Küçük Altınbulak	Ali ÇAVDAR	E	1950
Mollahasan	Kerem FINDIKÇI	E	1950	
Selimbey Mah.	Abdullah AYDIN	E	1945	
Selimbey Mah.	Billor DELİBALTA	K	1946	
Selimbey Mah.	Rabia BULAK	K	1948	
Selimbey Mah.	Yusuf TEMUR	E	1936	
Senemoğlu	Kıyaseddin CAMBAZ	E	1957	
Senemoğlu	Naciye CAMBAZ	K	1958	

Göle	Senemoğlu	Şevket YENİ	E	1950
	Senemoğlu	Şinasi KAYA	E	1954
	Tellioğlu	Binali YILMAZ	E	1940
	Yağmuroğlu	Yaşar YILDIRIM	E	1963
	Yanatlı	Kamil İPEK	E	1936
	Yanatlı	M. Nuri DÜZ	E	1968
	Yavuzlar	Fezayir YILDIRIM	E	1944
Hanak	Alaçam	Necati ÜNALLEYLİOĞLU	E	1936
	Alaçam	Nihat KARATAŞ	E	1949
	Aşağı Aydere	İsmail BEŞLİ	E	1950
	Aşağı Aydere	Turgay CEBECİ	E	1963
	Atalar Mah.	Atilla AYIK	E	1954
	Atalar Mah.	Bağdagül METE	K	1944
	Atalar Mah.	Binali ATAŞ	E	1955
	Atalar Mah.	Cemil ÇİFTÇİ	E	60 Yaş
	Atalar Mah.	Efrail METE	E	1936
	Atalar Mah.	Fuat DEMİRCİ	E	1956
	Atalar Mah.	Fuat METE	E	1939
	Atalar Mah.	İsminaz ÇELİK	K	1938
	Atalar Mah.	Gülzade POLAT	K	1940
	Binbaşak	Ali ODABAŞ	E	65 Yaş
	Binbaşak	İfaze ODABAŞ	K	1918
	Binbaşak	Mustafa ODABAŞ	E	60 Yaş
	Binbaşak	Selahattin TOPÇU	E	1941
	Binbaşak	Yakup KARADENİZ	E	73 Yaş
	Börk	Mehmet ÖZDEMİR	E	1953
	Çayağzı	Binali KİLİT	E	1941
	Çayağzı	Enver AKTAŞ	E	1944
	Çayağzı	Mehmet Ali YURTLU	E	1929
	Çayağzı	Mertali KÖMÜRCÜ	E	1946
	Çayağzı	Sürmeli YURTLU	E	1944
	Dilekdere	İbrahim AKPINAR	E	1957
	Dilekdere	Yılmaz GÖKYILDIZ	E	1952
	Karakale	Binali TURAN	E	1947
	Koyunpınar	Arslan ŞENGÜL	E	1956
	Koyunpınar	Dursun ŞENTÜRK	E	1954
	Koyunpınar	Hüseyin YILMAZ	E	1944
	Koyunpınar	Latif TAŞKIRAN	E	1941
	Koyunpınar	Muzaffer KOÇ	E	1951
	Ortakent Mah.	Fehminaz DEMİRCİ	K	1942
	Ortakent Mah.	Vezir DEMİRCİ	E	1940
	Selamverdi Mah.	Atife AKSAKAL	K	1937
	Selamverdi Mah.	Fadil KOÇAK	E	1940
Selamverdi Mah.	Fatma AYDIN	K	1949	
Selamverdi Mah.	Fehminaz AYTAN	K	1942	
Selamverdi Mah.	Göğüş ÇAKICI	K	1940	
Selamverdi Mah.	Hatice POLAT	K	1933	

Hanak	Selamverdi Mah.	İbrahim KOÇAK	E	82 Yaş
	Selamverdi Mah.	Kemal POLAT	E	1938
	Selamverdi Mah.	Kamera KURUKAYA	K	60 Yaş
	Selamverdi Mah.	Nazhanım AKSAKAL	K	1928
	Selamverdi Mah.	Paşa DURSUN	E	1954
	Selamverdi Mah.	Rasim POLAT	E	1937
	Selamverdi Mah.	Recep KURUKAYA	E	1928
	Selamverdi Mah.	Sabahat KOÇAK	K	73 Yaş
	Selamverdi Mah.	Sedrettin HANÇER	E	1954
	Selamverdi Mah.	Songül DURSUN	K	1955
	Selamverdi Mah.	Yaşa HANÇER	K	1961
	Selamverdi Mah.	Zennure TOPÇU	K	1954
	Sevimli	Abbas AKBULUT	E	1942
	Sevimli	Ekrem KEÇECİ	E	1955
	Sevimli	Erol BALCI	E	72 Yaş
	Sevimli	Sürmeli KAYA	E	1955
	Sazlıçayır	Bahar YILDIRIM	K	1944
	Sazlıçayır	Çiçek ÖLMEZ	K	1945
	Sazlıçayır	İsmail ÖLMEZ	E	1953
	Sazlıçayır	Selvinaz DEMİR	E	1944
	Sazlıçayır	Latif YILDIRIM	E	1946
	Sazlıçayır	Zeynep ÖLMEZ	K	1945
	Y. Aydere	Hükümdar AYDEMİR	E	1947
	Y. Aydere	Ormanşah KILIÇ	E	1949
Yünbüken	Selim AYYILDIZ	E	1934	
Yünbüken	Totoş AYYILDIZ	E	1940	
Alköy	Ali İhsan COŞKUN	E	1953	
Posof	Alköy	Aydemir YILDIZ	E	1940
	Alköy	Bilor ÖNAL	K	75 Yaş
	Alköy	Ekrem ÖNAL	E	84 Yaş
	Alköy	Fazlı COŞKUN	E	81 Yaş
	Alköy	Goncagül COŞKUN	K	1955
	Aşıkzülali	Adnan ULUDAĞ	E	1952
	Aşıkzülali	Cevdet AĞYAR	E	1950
	Aşıkzülali	Hafiye AĞYAR	K	1933
	Aşıkzülali	Heşim ŞANAL	E	1950
	Aşıkzülali	Mahmut ELGÜN	E	1957
	Aşıkzülali	Nafiye ERGÜN	K	1940
	Aşıkzülali	Nizamettin EROL	E	1940
	Aşıkzülali	Nurettin ŞANAL	E	1943
	Atatürk Mah.	Hükümdar RİCALOĞLU	E	1940
	Atatürk Mah.	Narhanım RİCALOĞLU	K	1939
	Binbaşı Emin Bey	Tevhit KOÇAR	E	1953
	Binbaşı Emin Bey	Summani TEÇİN	E	1948
	Çakırkoç	Aydemir GÜNGÖE	E	1964
	Çakırkoç	Birsen GÜNGÖR	K	1977
	Çakırkoç	Saniye ÇİFTÇİ	K	1964

Posof	Çakırkoç	Şerafettin ÖNER	E	1931
	Çambeli	Efsel PEHLİVAN	E	1938
	Demirdöven	Hikmet ARİFATAMAN	E	1945
	Günbatan	Hilmi ÇANKAYA	E	1929
	Günbatan	Mehmet ERTEN	E	1933
	Günlüce	Fariz DEMİREL	E	1926
	Gönülaçan	Bedir BAŞCI	E	1937
	Gürarmut	Enver KARATAŞ	E	1934
	Kaleönü	Emir ÇİFTÇİ	E	1932
	Kırköy	Hafız DEMİREL	E	1936
	Kolköy	Hoşnas AYDIN	K	1338
	Kolköy	Kemal TOHUMCU	E	1941
	Kolköy	Kirman KAHVECİ	E	1931
	Kolköy	Halim AYDIN	E	1932
	Kolköy	Muhlis ÖZEL	E	1934
	Kolköy	Yaşar MERT	E	1939
	Kopuzlu	Kaya ÇINAR	E	1947
	Merkez Mah.	Hilmi GÜNDOĞDU	E	1956
	Merkez Mah.	Köşeli ELGÜN	E	1949
	Merkez Mah.	Mustafa ŞİMŞEK	E	1941
	Merkez Mah.	Özdemir KAYABAŞI	E	1941
	Merkez Mah.	Tevittin ÖZKAN	E	1949
	Özbaşı	Günay ERDEM	E	1956
	Taşkıran	Fadli ÖZTÜRK	E	1935
	Türkgözü	Çiçek PALUT	K	1946
	Türkgözü	Ezel KAYA	K	1958
	Türkgözü	İbrahim ÇELİK	E	1951
	Türkgözü	Server YAVUZ	E	1958
	Uluçam	Merdali AYDEMİR	E	1933
	Yeniköy	Ekrem GÜNDÜZ	E	1956
	Yeniköy	Cengiz YAZICI	E	70 Yaş
	Yeniköy	Gülahmet CANBAY	E	75 Yaş
	Yeniköy	Kemal YAZICI	E	1973
	Yeni Rabat Mah.	Mustafa ERDEM	E	1929
	Yeni Rabat Mah.	Nevzat ERENGİL	E	1946
	Yeni Rabat Mah.	Zeki ERTÜRK	E	1945
	Yukarı Mah.	Cihangir BOZYİĞİT	E	1937

Kısaltmalar**Ar.** Arapça**Bk.** Bakınız**c.** Cilt**Erm.** Ermenice**Far.** Farsça**Gürc.** Gürcüce**Hoç.** Hocvan**s.** Sayfa**sa.** Sayı**Rus.** Rusça**TDK D.S.** Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü**Yun.** Yunanca**İşaretler**

< Kelimenin etimolojik bağlantısını gösterir.

> Sesler arasındaki değişimi gösterir

[] Sözcüğün farklı etnik topluluklardaki ağız özelliğiyle kullanımını gösterir.

[]: Sözcüğün ait olduğu etnik kesimi sembol eden yerleşim birimini gösterir.

→ Sözcüğün anlamının verildiği anlamdaşı olan sözcüğe gönderme yapar.

(< ?) Menşei tespit edilemeyen sözcüğü gösterir.

~ Yöresel ağızla telaffuz edilen sözcüğün Türkiye Türkçesindeki resmi dilde yer alan yazılış biçimini gösterir.

- Madde başı yapılan sözcükle karşısına yazılan köşeli parantez içindeki farklı kesimlere ait sözcüğü ayırır.

* Sözcüğün ait olduğu köyün bağlı olduğu ilçeyi gösterir.

/ Sözcüğün aynı kesimde farklı kullanımlarını gösterir.

ÇILDİR VE AKTAŞ GÖLLERİ HAVZASINDA BAZI COĞRAFİ GÖZLEMLER

SOME GEOGRAPHICAL OBSERVATIONS IN ÇILDİR AND AKTAŞ LAKES

Oğuz ŞİMŞEK*

Öz

Çıldır ve Aktaş Gölleri Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde yer almaktadırlar. Çıldır Gölü, Ardahan ve Kars illeri sınırları içerisinde yer alırken, Aktaş Gölü'nün yarısı ülkemiz sınırları içerisinde, diğer yarısı ise Gürcistan sınırlarında kalmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'nun geniş bazalt kaplı plato bölgesinde yer alan göller oluşum bakımından farklılıklar göstermektedir. Çıldır Gölü doğal set gölü özelliği taşırken, Aktaş Gölü tektonik oluşum özelliği göstermektedir. Çıldır Gölü güneyindeki bir kapma boğazı ile sularını dış akışa gönderirken, Aktaş gölünde dış drenaj henüz tam gelişmemiştir. Balık potansiyeli oldukça iyi olan Çıldır Gölü çevresinde bulunan yerleşmelerin balık ihtiyacını karşılamaktadır. Göllerin bulunduğu çevrenin yerleşim tarihi oldukça eski dönemlere kadar gitmektedir. Yörenin iklimi, yeryüzü şekilleri diğer taraftan doğal bitki örtüsünün uzun boylu çayırlardan oluşması, Büyükbaş Hayvancılık ekonomik faaliyet kolunun doğmasına zemin hazırlamıştır.

Ülkemizin ve bölgenin önemli varlıklarından olan bu göller, sahip oldukları doğal güzellikler, çevrelerinde ve içerisinde yaşayan bitki ve değişik hayvanlarıyla henüz bozulmamış doğal çevre yapılarından dolayı tanıtılması ve yararlanılması gereken önemli doğal kaynaklarımızdır.

Anahtar Sözcükler: Çıldır Gölü, Aktaş Gölü, Ardahan, Gözlem

* Dr. Öğr. Üyesi. Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.
E-mail: oguz.simsek@igdir.edu.tr

Abstract

Çıldır and Aktaş Lakes are located in the Erzurum-Kars section of the Eastern Anatolia Region. Çıldır Lake, Ardahan and Kars, while half of Aktaş Lake is within the borders of our country and the other half is on the borders of Georgia. The lakes in the wide basalt-covered plateau region of Northeast Anatolia differ in terms of formation. While Çıldır Lake is a natural set-up feature, Aktaş Lake is characteristic of tectonic formation. The outer drainage in the Aktaş lake has not yet fully developed, while the waters of the Çıldır Lake have been transported to the outside with a grazing throat. The settlement around Çıldır Lake, which is quite good with its potential for fish, meets the fish need. The settlement in which the lakes are located goes back to ancient times. The climate of the place, the shape of the earth and the formation of the natural vegetation cover the tall grasses from the other side, Cattle Livestock laid the foundation for the birth of the economic activity line.

These lakes, which are the important assets of our country and the region, are the important natural resources that should be exploited and exploited due to the natural beauties they have, their natural surroundings and the plants and animals living in them.

Keywords: Çıldır Lake, Aktaş Lake, Ardahan, Observation

Giriş

Karalar üzerindeki çanak (çukur) alanların sular ile dolması sonucu oluşan göller, sahip oldukları değerleriyle yer aldıkları bölgenin, ülkenin ve hatta dünyanın doğal zenginlik alanlarını oluşturmaktadırlar.

Göller taşıdıkları zenginlik ile çevresinde yaşayan insanların yaşamında çok önemli bir yere sahiptirler. Bunun dışında buldukları bölge ve ülke ekonomisine doğrudan ve dolaylı katkı sağlamaktadırlar. Göller; doğal dengenin sağlanması, biyolojik çeşitliliğin korunması ve çevresine sağladığı görünüm bakımından çok önemli bir yere sahiptirler. Buldukları bölgede, yer altı ve yer üstü reşarjı ve deşarjı, taban suyunun dengelenmesi, buldukları yörenin iklimi üzerinde etkisi, zengin biyolojik çeşitliliğe sahip olması yönünden ayrı önem taşımaktadır.

Buldukları bölge ve ülke ekonomisi açısından da göller çok önemli role sahiptir. Turizm ve eğlence, balıkçılık, tarım ve hayvancılık, eğitim ve bilimsel çalışmalar, taşımacılık gibi ekonomik sektörlerdeki katkısı bunların başında gelmektedir.

Dünyada görülen göl tiplerinin birkaçı dışında hemen hemen bütün göl tiplerine ülkemizde rastlamak mümkündür. Ayrıca Türkiye gölleri gerek su ortamları, gerekse yakın çevrelerinin flora, fauna ve beşerî özellikleri bakımından da büyük bir çeşitlilik gösterir (Doğanay, 2001, s. 364-482).

Türkiye’de birkaç büyük göl ve büyük yerleşim yerleri yakınında yer

alan göller dışında göllerimizden yeterince yararlanılmamıştır. Doğaner'e göre hâlihazırda Türkiye'de sadece bir kentin çekim alanına girebilen göller turizme konu olabilmektedir. Bunların içerisinde konum itibarıyla kıyılara yakın bazı göller, iç turizm yanında dış turizm etkinliklerine de sahne olmaktadır (Doğaner, 2001, s. 81-94). Ardahan ili, Çıldır ve Aktaş gibi bulunduğu bölümde önemli ve çeşitli potansiyelleri yüksek göllerine sahiptir. Ancak bu potansiyelin değerlendirilmesine yönelik yapılan çalışmalar kanaatimize göre yeterince ilgi uyandırmamıştır.

Türkiye'de göllerin çeşitli özellikleri hakkında bilim insanları tarafından birçok çalışmalar, etütler yapılmış, taşıdıkları önem ve potansiyelleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunlardan başka yine yeni çalışmalar yapılmakta, ileride yapılacak çalışmalarla da yeni bakış açıları ortaya konulacaktır. Türkiye'nin diğer gölleri gibi Çıldır ve Aktaş Gölleri yakın çevresi ile alakalı da birçok araştırmacı dikkate değer çalışmalar yapmış, çeşitli özellikleri ele alınmıştır. Lahn'ın *Bazı Türkiye göllerinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi Hakkında* (Lahn, 1951, s. 118-126), ayrıca Çıldır Gölü ve Hazapın '*Gölünün jeolojisi hakkında* (Kars ili), Atalay ve arkadaşlarının Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri (Atalay, Tetik ve Yılmaz, 1984), Koçman, *Kura nehri yukarı havzasında doğal bitki toplulukları ve yetişme ortamı özellikleri*, (Koçman, 1990, s. 44-54), Kırar'ın, Çıldır ve Aktaş Gölleri Civarının Jeomorfolojisi (Kırar, 1990), Hoşgören'in *Türkiye'nin Gölleri* (Hoşgören, 1994, s. 19-51), Akgül'ün Çıldır ve Aktaş Gölleri Arasında Kalan Bölgenin Florası, (Akgül, 1997), Kuşatan'ın, Çıldır Gölü Havzasının Coğrafi Etüdü, Kuşatan, 1998), Ababy'ın, Çıldırın Yönetmelik Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü (Ababay, 2000), Koday'ın Çıldır Gölünde Balıkçılık (Koday, 2001, s. 171-182), Değe, Çıldır İlçe Merkezi'nin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, (Değe, 2003), Bingöl'ün *Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi* (Bingöl, 2003), Ceylan ve arkadaşlarının, *Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu* (Ceylan, Alp, Bingöl ve Topaloğlu, 2006), Ceylan'ın, Çıldır Akçakale Kazıları (Ceylan, 2011; 2006), Karakuzulu ve Atnur'un *Kültür coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri* (Karakuzulu ve Atnur, 2007, s. 157-167), Ocakverdi, Vural ve Adıgüzel'in *Kısır Dağı'nın* (Kars-Ardahan) vejetasyonu (Ocakverdi, Vural ve Adıgüzel, 2009, s. 1-37), Zengin ve arkadaşlarının Çıldır Gölü Balıkçılığında Son Yirmi Yılda Meydana Gelen Değişimler (Zengin, Yerli, Dağtekin ve Akpınar, 2012, s. 10-24), Kızılkaya'nın *XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu* (Kızılkaya, 2013, s. 405-423) ve Korkmaz'ın *Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası* (Korkmaz, 2015) aklı gelen önemli çalışmalardır. Bundan başka Yerli, Bekiroğlu, Gündüz ve arkadaşları (1996), Yerli ve Zengin (1998) Kalafat (2006), Uyanık (2006) Zengin, Yılmaz (2008), Karatepe (2011), Dağtekin ve Baştürk (2014), ve Güneş (2014) Çıldır yöresi ile yapılan diğer çalışmalar arasında yer almaktadır.

Konum Özellikleri

Çıldır ve Aktaş (Hozapın) Gölleri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde bulunmaktadır. Çıldır Gölü, Ardahan ilinin Çıldır ilçesi ile Kars ilinin Arpaçay ilçeleri arasında yer alırken, Aktaş Gölü, Çıldır ilçesi ile Gürcistan'ın Javakheti idari bölümü arasında, yani Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan Cumhuriyeti arasında doğal sınırı oluşturmaktadır. Çıldır Gölü, Ardahan iline 48 km, Çıldır ilçe merkezine 4 km, Kars il merkezine 85 km ve Arpaçay ilçe merkezine ise 14 km uzaklıktadır. Aktaş Gölü ise Ardahan il merkezine 45 km, Çıldır ilçe merkezine ise 7 km uzaklıkta bulunmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü'nden sonra ikinci büyük gölü olan Çıldır Gölü, Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan göller içerisinde en büyük olanıdır. Gölün alanı 120 km^2 'dir. Göl deniz seviyesinden ortalama 1960 m yükseltide yer almaktadır. Kabaca tabanı kuzeyde yer alan ters bir üçgen şeklindeki gölün kuzey-güney uzunluğu 18 km, doğu-batı yönündeki en geniş yeri ise 16 km kadardır. Büyük ulaşım yolları güzergâhında bulunmayan Çıldır ve Aktaş Gölleri, Türkiye ile Gürcistan arasında 2015 yılında hizmete giren Aktaş Sınır Kapısı vasıtasıyla transit karayollarına bağlanmıştır. Bunun yanında inşasına devam edilen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu bağlantısının kurulması ile hem karayolu hem de demiryolu ulaşım ağı ile ülkemizin önemli merkezlerine bağlantısı kurulacaktır(Harita 1).

Doğal Çevre Özellikleri

Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Çıldır Gölü

Doğu Anadolu'da volkanizma tersiyer başlarında yer yer başlamıştır. Miyosen'de kuzeydoğudaki depresyonlar daha çok göl rejimi altında kalmışlar, bu devrede fasıllı olarak çıkan volkanik malzemeler göl havzalarına akmışlardır. Böylece Arpaçay, Çıldır ve Kura vadisinin bulunduğu alanlarda tortullarla ara tabakalı volkanik (volkano-sedimenter) araziler teşekkül etmiştir. Yani, Çıldır Gölü'nün bulunduğu bölgenin temeli, Oligosen'den daha genç volkanik tuf, blok tufü, andezitik ve bazaltik akıntılarla, marn ve konglomeralardan oluşmaktadır. Pliyosende ise bölge dikey tektonik hareketlere uğramış ve sonuçta faylar boyunca blok halinde çökmeler meydana gelmiştir. Bu esnada doğu ve batısında merkezi püskürmeler meydana gelmiş ve püskürmelerde doğuda Akbaba, batısında Kısır dağı volkan konileri (Kuaterner'e atfedilen bazaltik volkan grupları) teşekkül etmiştir. Bu merkezlerden çıkan bazaltik lavlar, Çıldır gölü havzasına ve volkano-laküstür araziler üzerine akmıştır. Söz konusu merkezlerden çıkan lavlar, günümüzdeki Çıldır gölünün kuzey ve güneyindeki sahaları kaplamamıştır, çünkü bu alanlarda volkano-sedimenter araziler üzerinde bazaltik lav akıntıları bulunmamaktadır (Atalay,1978, s.

23-33). Tortul tabakaların hiçbir kıvrılma (iltivalanma) göstermediğine bakılırsa, bu kısım muhtemelen Üst Neojen'e aittir. Başlangıçta göl çanağı ile çıldır ovası bir biriyle bağlantılı iken sonraki zamanlarda göl havzası, göl seviyesine göre yaklaşık 200 m alçakta yer alan Çıldır Ovasından, nispeten dar olan (genişlik: 2-3 km) doğal bir set ile ayrılmıştır. Bu seddin en büyük kısmı, gölün kuzey doğusunda yükselen Akbaba Dağı'ndan (3040 m) batıya doğru inmiş uzun eski bir lâv akıntısıdır (Lahn, 1948, s. 113-117). Batıda, bu set, gölün batısında bulunan Kısır Dağı'nın (3150 m) kuzeydoğu yamacından gelen bir moloz malzemesi-örtüsü (Mahrutu) tarafından tamamlanmıştır. Bu malzeme ile lâv akıntısı arasındaki sınır; Arpaçay-Çıldır karayolunun takip ettiği gölün kenarı boyunca yükselen geçitten geçer. Lahn (1948, s. 113-117), İnandık (1965, s. 73) ve Hoşgören (1994, s. 25) buradan hareketle çıldır gölü için lav setti gölü olduğunu söylemektedir. Atalay ise yukarıda bahsedilen delillerden hareketle gölün tektonik kökenli (Atalay) olduğunu belirtmektedir. Bugünkü göl havzası ile Çıldır ovasının eskiden tek bir depresyonu teşkil ettikleri için, bu depresyonun akıntısı Çıldır çayı vasıtasıyla Kura Nehri'ne doğru gitmiştir (Lahn). Yukarıda belirtilen lâvların akmasından dolayı, bu havza eskiden (lâv akıntısının cephesi ile Kısır Dağı'nın arasında açık kalmış) dar bir düzlük tarafından iki kısma ayrılmıştır. Kısır Dağından gelen moloz malzemesi-örtüsünün burada birikmesi ile bu geçit tamamen kapatılarak bugünkü göl havzası, Çıldır ovasından tecrit edilmiş ve böylece bu havza çevreden inen akarsuların birikmesiyle göl haline getirilmiştir.

Çıldır gölü, yakın zamana kadar kapalı bir havza halinde kalmıştır. Ancak pleistosenin plüviyal devrelerinde, gölün fazla suları, kuzeybatıda Gölbelen köyündeki 1970-1975 metre yükseklikteki Çıldır havzasına, oradan da Karaçay (Çıldır çayı) vasıtasıyla kura nehrine akmıştır. Günümüzde ise çıldır gölü güneyde bazaltlar üzerinde açılmış bir taşma boğazı (Telek suyu) vasıtasıyla Arpaçay'a kavuşmaktadır (Harita 2 / Fotoğraf 1).

Sonuç olarak: Çıldır Gölü, bir lâv akıntısı ile bir moloz örtüsü tarafından ortaklaşa meydana getirilmiş bir doğal set (baraj) gölüdür (Fotoğraf 2).

Aktaş Gölü

Yörede yaşayan halk tarafından "*Hazapın Gölü*" de denilen bu göl, Türkiye ile Gürcistan arasında sınır oluşturmaktadır. Yüzölçümü 27 km²'yi olan gölün yarısı (14 km²) ülkemiz sınırlarında yarısı da (13 km²) sınırlarımız dışında Gürcistan topraklarındadır. Gölün denizden ortalama yüksekliği 1797-1800 m arasında değişmektedir.

Lahn'a göre bu gölün meydana gelmesi kolayca izah edilemez. Göl ve yakın çevresi genel itibarıyla Çıldır Gölü'nü de içine alan, Ardahan volkanik platosunun devamı niteliğindedir. Ancak Çıldır Gölü gibi etrafında lav setti görülememektedir (İnandık, 1965, s. 75). Gölün çevresinde Neojen marn ve konglomeraları gibi tortul

sedimentlerin yanı sıra lav ve tüfler dikkati çeker (Güney, 2009, s. 309). Bunlar üzerinde birkaç genç volkan yükselmektedir. Fakat gölün civarında müstakil lâv akıntılarına veya lâv akıntılarında ileri gelen tabii bir baraja benzeyen bir olay yoktur (Lahn). Pleistosenin plüvyal devresinde göl sularının çanakta taşarak daha geniş bir alana yayıldığı eski taraça düzlüklerinden anlaşılmaktadır (Kırar, 1990, s. 11). Plio-kuaternerin nemli iklim dönemlerinde gölün, bu alanlara doğru yüzeyini genişletmiş olduğu ileri sürülebilir. Ancak holosende iklimin kuraklaşması ile birlikte beslenmenin de yetersiz olması, göl alanının küçülmesine yol açmıştır. Buna göre Aktaş gölü, pleistosen plüvyal gölünden kalan artık bir göl olarak kabul edilebilir (Koçman, 1979, s. 178) (Fotoğraf 3).

Göl çanağı, denizden 1800 ilâ 1840 metrelik bir seviyede (Kura Irmağının bugünkü seviyesinden 300 ilâ 400 m daha yüksek) olan bir düzlük (peneplen), çukurluk ve taraça sistemi içindedir. Aktaş Gölü çukurluğu, batısında ve doğusunda uzanan ve doğrultuları güneybatı-kuzeydoğu olan iki eşik arasında bulunmaktadır. Batıda 20-30 m. yüksek olan Kenarbel eşiği ile Çıldır Gölü, Çıldır Ovası ve Kura Irmağı ve kolları tarafından yarılmış derin vadilerden ayrılırken, doğuda takriben 50 metreye kadar yükselen Karzak eşiği ile komşu düzlüklerden ve plato sahasından ayrılmıştır. Bütün bu bölgede olduğu gibi, bu eşikler lâv akıntıları olmayıp tuf, lâv ve marnlardan meydana gelmişlerdir. Kenarbel eşiğinin batısında, Aktaş çanağından daha küçük olan akıntısız ve bataklık olan bir çukurluk, Karzak eşiğinin doğusunda buna benzeyen diğer birkaç kuru veya bataklık çanaklar vardır. Aktaş gölünün de içinde yer aldığı tektonik kuşak Ermenistan ve Gürcistan sınırlarına kadar uzanmaktadır. Nitekim bu bölge içinde irili ufaklı on kadar göl bulunmaktadır. Bu çukur ve çanak sırası çok muhtemel olarak tektonik menşeli olup genç ve düşey doğrultulu tektonik hareketler esnasında meydana gelmiştir. Zaten, bu bölgede bir fay sisteminin bulunması, göl civarında ve Kura Irmağı boyunca çıkan sıcak sulardan anlaşılmaktadır. Neticede, Aktaş Gölü'nün tektonik menşeli bir göl olması çok muhtemeldir (Harita 3).

Sodali olan gölün sularında Sodyum Karbonat (Na_2CO_3) muhteiyatı çok yüksektir. Gölün soda muhteiyatı, volkanik sahlarda dağılmış bulunan sodyum minerallerinin erimesi ve gölde toplanması ile açıklanabilmektedir.

Lahn çalışmasında, çıldır gölünün lav akıntısı ve moloz örtüsü tarafından ortaklaşa meydana getirilmiş doğal bir set gölü, Aktaş (Hozapın) gölünün ise tektonik kökenli bir göl olduğunu belirtmiştir (Lahn, 1951, s. 120) (Harita 4 -5).

İklim Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu bölümünde yer alan Çıldır Gölü ve çevresinde bölgenin karakteristik iklimi olan karasal iklim görülmektedir. Ancak bölümün özel konumundan dolayı ülkemizde karasal iklimin en şiddetli görüldüğü alanlardan

birisi de bu yöredir. Yazları kısa ve serin geçerken, kışları uzun ve çok soğuk geçmektedir. Yörenin sıcaklık ve yağış verileri tespitinde Ardahan ve Kars illeri meteoroloji istasyonu rasat değerlerinden yararlanılmıştır. Bu istasyonların verilerine göre uzun yıllar (1956-2013) sıcaklık ve yağış değerlerine göre Kars'ta ortalama sıcaklık 4,8°C, Ardahan'da ise 3,8°C olmaktadır. Sıcaklık ortalamalarının en yüksek olduğu Temmuz ayında Kars da sıcaklık 17,5°C olurken, Ardahan'da ise Temmuz ayı sıcaklık ortalaması 16,2°C kadardır. Yağış miktarı ise yılda Kars'ta 497,4 kg/m² yağış düşerken Ardahan'da 550,5kg/m² yağış düşmektedir. Yağışın aylara ve mevsimlere dağılımında, en yağışlı ay her iki merkezde de Mayıs olurken, en yağışlı mevsim olarak da Türkiye'nin diğer bölge ve bölümlerinden farklı olarak Yaz mevsimi olmaktadır. Yağışları en az Kış mevsiminde görülmektedir (Tablo 1 ve 2).

Bölümde görülen iklim özellikleri, özellikle de sıcaklık, yağış miktarı ve yağışın mevsimlere dağılım şartlarına bağlı olarak, yaz mevsiminde uzun boylu çayırın yetişmesine, buna bağlı olarak da büyükbaş hayvancılık ekonomik sektörünün doğmasına zemin hazırlamıştır.

Hidrografik Özellikler

Çıldır ve Aktaş gölleri çevresi, Aras ve Kura ırmaklarının su toplama havzasında bulunmaktadır. Bu ırmaklar ise Azerbaycan'ın Sabirabad bölgesinde birleşerek Hazar denizi kapalı havzasına sularını boşaltmaktadır. Her iki göl de kar suları, mevsimlik ya da sürekli akan dereler ile beslenmektedir.

Çıldır Gölü'nü besleyen dereler, batısında bulunan Kısır ve doğusunda bulunan Akbaba dağlarından kaynaklanan 12-13 adet küçük boylu akarsulardır. Batıda, Gölbelen-Kındırğa ve Gölebakan Çayları, güneybatıda Gülyüzü Çayı, güneyde Taşbaşı ve Taşköprü Köyleri arasında Lavaşın Gölü'nden gelen ve tünelle göle aktarılan su, doğuda Göldalı ve Çanaksu Köyü'nden geçerek göle dökülen küçük dereler ile gölün kuzeydoğusunda, Doğruyol Köyünden dökülen Çıngıl Deresi, Karakale, Damlıca ve Başköy köylerinin çevresindeki suları toplayarak Aşağı Cambaz köyünden geçerek Akçakale köyü yakınlarından bir tünelle göle aktarılan "Kuzey Derivasyon Tüneli" suyudur (Ulutaş, 2011). Suları tatlı olan Çıldır Gölü fazla sularının güneyden Taşbaşı köyü yakınlarında bulunan bir boğaz vasıtasıyla Telek suyu ile Arpaçay'a akıtmaktadır. Bu akarsu üzerinde 1969-1976 yılları arasında bir adet 15,4 MW gücünde enerji ve sulama amaçlı baraj inşa edilmiştir. Bunun yanında kuzeyde göl tabanı ile Çıldır Ovası arasında bulunan ve gölü oluşturan doğal setin altından ovasındaki su kaynakları ve çeşitli akarsular göl tarafından beslenmektedir (Lahn, 1948, s. 113-117). Özellikle Çıldır Ovası'nın sularını boşaltan Karaçay'a ulaşan bu sular Şeytan Kalesi'nin de bulunduğu derin ve dar boğazdan geçerek Kura Irmağı'na katılmaktadır.

Aktaş gölü ise, Kenarbel Köyü yakınlarında iki dere ile gölün güney kesimindeki kaynak suları tarafından beslenmektedir. İlkbahar aylarındaki seviye yükselmesi ile birlikte fazla sularını kuzeybatıda da (Aktaş sınır karakolu yakınlarında) kısmen beşeri müdahaleye uğramış Arıkbeli (Zigaristav) deresi aracılığıyla Kura ırmağına boşaltmaktadır. Saha ile ilgili kaynakların birçoğunda herhangi bir gideğenden söz edilmezken, Lahn ve Koçman, gölün suları çok zayıf bir şekilde ve ancak gölde su seviyesinin çok yükseldiği dönemlerde, Öncül köyünden geçen küçük bir dere aracılığıyla Kuraya karıştığını belirtmişlerdir. Lahn a göre oldukça zayıf olan bu akış yeni bir kapmaya benzetilmektedir. Arıkbeli (Zigaristav) deresi ile fazla sularını boşaltmaktaysa da henüz drenaj sistemi bu gölde tam anlamıyla gelişmemiştir (Lahn, 1949; Koçman, 1979). Hatta kapalı havzalarda rastlanılan soda içeriği de Aktaş Gölü'nün kaptırmasının yeniden oluştuğunu göstermektedir (Lahn).

Aktaş Gölü suları sodalıdır. Sodyum karbonat oranı yüksek olan göl suyunun acılığı, volkanik kayalarda sodyumlu feldspatların erimesi ve bu eriyiklerin göle karışması ile açıklanmaktadır (Lahn, 1949). Ancak ilkbahar aylarında göl sularının Kura çayına ulaşmasını sağlayan Arıkbeli (Öncül) deresi bunu az da olsa değiştirmiştir. Arıkbeli deresinin DSİ tarafından genişletilmesi, göl suyunun kimyasal yapısını kısmen değiştirmiştir. Çevredeki yerleşmeler göl suyundan içme amaçlı faydalanmazlar. Bununla birlikte çevredeki geniş meralarda otlayan büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri göl sularını içmektedir. Ayrıca, yaklaşık 1985 yılına kadar gölde herhangi bir canlı yaşamadığı, ancak bu yıldan günümüze kadarki süre içinde gölde sazan balık türünün çoğaldığı hatta bazen avlandığı çevre sakinleri tarafından ifade edilmektedir. Bu değişimde gölün fazla sularını kura ırmağına gönderen Arıkbeli (öncül) dersinin payının olduğu muhakkaktır. Beşeri müdahaleler ile gölün dışa akışının kuvvetlendirilmesinin, göl suyunun soda oranının azalması yönünde değişiklik yarattığı tahmin edilmektedir. Aynı yıllarda DSİ elemanlarınca göle sazan balığı yavruları bırakılmıştır (Doğanay ve Zaman, 2006).

Biyocoğrafya Özellikleri

Türkiye'de İran-Turan flora bölgesine ait bitkiler, Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır (Atalay, 1978, s. 23-33). Dönmez'e göre Kuzeydoğu Anadolu'da genel olarak bu flora bölgesine ait bitkiler geniş yayılım alanı göstermektedir. Bölgede yayılım gösteren bu floraya mensup step elemanlarının başında; geven ve sığırkuyruğu gelir. Ancak Akgül'ün tespitlerine göre yörede Avrupa-Sibirya fitocoğrafik bölgesine ait elemanlar daha baskındır (Akgül, 1997). Çıldır ve Aktaş göllerini bulunduğu bölgenin özel konumundan dolayı Avrupa-Sibirya flora Bölgesine ait türlere ait örnekler daha fazladır.

Çıldır ve Aktaş Gölleri çevresi doğal bitki örtüsü zenginliği bakımından bulunduğu bölge ve çevresinin özelliklerini taşır. Bu yüzden bitki örtüsü çeşitliliği

nispeten azdır. Bunda sahanın 4 ile 5 ayı bulan kısa vejetasyon devresi ve diğer coğrafi çevre özelliklerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Çıldır ve Aktaş gölleri çevresinin bitki örtüsü özellikleri üzerine yapılan çalışmaya göre, dört vejetasyon tipi ayırt edilmiştir. Bunlar step, çayır, kaya ve ağaç-çalı vejetasyonlarıdır (Akgül). Aktaş gölü güney kesiminde öbek öbek ağaç-çalı karışımı formasyonlar bulunmaktadır. Bunlar, Söğüt (*Salix Caucasicus* ve *Salix Caprea*), çalı türleri (*Spiraea hypericifolia*, *padusavium*) ve Yabani Erik (*prunus spinosa*) türleridir.

Çıldır Gölü'nde birçok balık türü yaşamaktadır. Göldeki en önemli ve yerli olan türler yerli sazan veya sarı balık (*Cyprinus carpio*) ve alabalık popülasyonları (*Salmo trutta caspius*) dır. Çıldır gölünde 1990'lı yılların başından itibaren doğal stokların çöküşüne karşılık; 2000'li yıllarda göle egzotik ve yayılımcı bir tür olan havuz balığı (*Carrasius gibelio*) ve kerevitin (*Astacus leptodactylus*) aşılmiştir. Bunun yanında aynı dönemde gölde başlatılan ve başarısız olan gökkuşağı alabalığı (*Oncorhynchus mykiss*) kafes balıkçılığı, plansız/rastgele kültür sazanı ile balıklandırma çalışmaları da yapılmıştır. Yerli balıkların azalması üzerine göle dışarıdan katılan bu balıklar zamanla yerli türleri üzerine baskı uygulamış ve balıkçılıkta içinden çıkılmaz bir durum oluşturmuştur. Ayrıca Arpaçay Hidroelektrik Santralinin işletme kapasitesini artırması sonucu, yerli sazanın üreme ve beslenme alanlarını oluşturan sığ kıyı, kamışlık ve hassas bölgelerin olumsuz etkilenmesi göl balıkçılığını olumsuz etkilemiştir (Zengin, Yerli, Dağtekin ve Akpınar, 2012, s. 10-24) (Fotoğraf 4).

Orman ve Su İşleri Bölge müdürlüğü verilerine göre Çıldır Gölü çevresinde 86 kuş türü, 9 memeli, 11 sürüngen ve 15 balık türü tespit edilmiştir. Kadife ördek ve dik kuyruk en önemli kuş türlerindedir. Çıldır gölünde kuş adası iki ada bulunmaktadır. Adalar üzeri kuş sürüleri tarafından öylesine işgal edilmektedir ki, adalara baktığımız zaman martı sürüleri kar yağmış izlenimi vermektedir (Koday, 2001, s. 174). Geçmişte pelikan türleri Çıldır gölündeki adalarda kuluçkaya yatıyorlardı. Yakın dönemde ak pelikan, ender olarak da tepeli pelikan gözlenmiş olmasına karşın, bunların yeniden üreyip üremedikleri henüz anlaşılabilmiştir. Pelikanların Aktaş Gölü'ndeki kolonilerine ait kuşlar oldukları düşünülmektedir. Her iki göl çevresinde yaşayan Angıt ve Van Gölü Martısı varlığından dolayı özel koruma alanı statüsü uygulanmaktadır.

Aktaş gölünde ise, 107 kuş, 15 memeli, 5 sürüngen ve 5 balık türü tespit edilmiştir. Tepeli ve Akpelikan, kadife ördek ve dik kuyruk en önemli kuş türlerindedir. Aktaş Gölü, Türkiye'de ak pelikanın kuluçkaya yattığı yedi alandan biri olarak belirlenmiştir (Ormansu.gov.tr 2018)(Fotoğraf 5).

Beşerî Çevre Özellikleri

Nüfus ve Yerleşme

Çıldır ve Aktaş gölleri çevresinde yer alan yerleşmelerin nüfus ve yerleşmelerin

özelliklerinden önce göl ve çevresinin de yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu'nun kısa tarihi geçmişine göz atmak yararlı olacaktır. Bilindiği gibi su kenarları tarihi dönemlerden beri insan topluluklarının yerleşim yeri olarak tercih ettiği alanların başında gelmektedir. Çıldır yakın bölgesinde bulunan büyük yerleşim merkezlerine bakıldığında, bunların su kenarında kurulduğu görülmektedir. Ardahan, Kars, Ahıska, Tiflis kent merkezleri ve kaleleri, ırmak veya çay kenarında kurulmuştur. Çıldır Gölü kenarında tarihi dönemlerden beri birçok yerleşmeler kurulmuş ve hatta bu yerleşmelerden bazılarının (Akçakale ve Adalar) neolitik dönemden günümüze kadar yerleşim yeri olarak kullanılmışlardır (Ceylan, 2011, s. 85-96).

Bölge tarihi genel anlamda Transkafkasya kültürü içerisinde değerlendirilmektedir (Kökten, 1944, s. 659-680; Kırzioğlu, 1953, s. 17-26). Urartular, Kafkas kabileleri, Huri ve Mitanniler, Azziler, Kimmerler, İskitler, Cavaklar, Gogarlar, Kıpçaklar (Arda Boyu) ve Selçuklularla gelen Türkmenler bölgede yerleşmiş ve hâkimiyet kurmuşlardır. Kıpçak Türkeri'nin Arda Boyunun M.Ö. IV. yüzyılda buraya yerleşerek, daha sonraları kullanılan "Ardahanlar" adını bölgeye verdikleri sanılmaktadır (Kırzioğlu). Bölgede Türk hâkimiyetinin devamı olan Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler hüküm sürmüş, 1570 li yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu bölgeye hâkim olmuştur. 19. Yüzyılın başlarından itibaren bölgede Rus Çarlığının ilgisi artmış ve birkaç kez bölgeye inen Rus Çarlığı ordusu 1877-78 (93 Harbi)'de bölgeyi işgal etmiştir. Rus hâkimiyetinde 40 yıl kaldıktan sonra Kurtuluş savaşında tekrar Anavatana katılmıştır. 1921 yılındaki Kars ve Moskova antlaşmalarıyla sınırlar yeniden belirlenirken Aktaş gölünü yarısı Türkiye'de yarısı ise sınırlarımız dışında kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte bölgede bazı idari düzenlemeler yapılmıştır. Rus işgali döneminde Kars Oblastı (Vilayeti) sınırları içinde kalan Çıldır ve Aktaş gölleri yöresi, cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan vilayeti sınırlarında kalmıştır. 1926 yılında Ardahan vilayetinin Kars'a bağlanması sonucu tekrar bu ilin idari sahasında kalmış ve 1992 yılında Ardahan'ın tekrar il statüsüne getirilmesi ile birlikte Ardahan ili Çıldır İlçesi sınırlarında kalmıştır. Ancak 1992 yılından sonra yapılan bazı idari düzenlemelerle gölün güney kısmı Kars ili Arpaçay ilçesine bağlanmıştır.

Çıldır Gölü, Çıldır ve Arpaçay ilçeleri sınırlarında yer alırken Aktaş gölü Çıldır ilçesi ile Gürcistan'ın Javakheti bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Harita 1). Çıldır ilçesinin 2015 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre toplam nüfusu 9759 kişi, yüz ölçümü ise 1 082 km²'dir. Arpaçay ilçesinin nüfusu ise yine 2015 yılı sonuçlarına göre 18 156 kişi, yüz ölçümü 1 079 km² kadardır. Çıldır ve Arpaçay ilçeleri ülkemizde göç olgusunun ivme kazandığı 1980-1985 yıllardan sonra nüfuslarının bir kısmını göçler vasıtasıyla kaybetmiştir (Tablo 3).

Her iki ilçe merkezimizde nüfusları iki bin sınırında bulunmaktadır. Küçük birer ilçe merkezi olan bu yerleşmeler çevrelerindeki kırsal yerleşmelerin idari, eğitim,

sağlık, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan birere kasaba görünümündedirler.

Çevredeki kırsal yerleşmeler toplu yerleşme dokusuna sahip ve meskenlerde çevreden temin edilen taş kullanılarak inşa edilmiş meskenler ağırlıktadır.

Hem Kuzeydoğu Anadolu bölümünde hem de Çıldır Gölü ve çevresinde ekonomik faaliyet büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ve bunların ürünlerinin ticaretine dayanmaktadır. Tarımsal faaliyetler daha çok yöre ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve yok denecek kadar azdır.

Ulaşım ve Konaklama Tesisleri

Çıldır Gölü, Çıldır ilçe merkezine 4 km, Arpaçay ilçe merkezine ise 10 km mesafededir. Ardahan-Çıldır-Kars karayolu gölün kuzeydoğu ve doğu kıyısından geçmektedir. Ayrıca 2015 yılında hizmete giren Türkiye-Gürcistan arasındaki Aktaş Sınır Kapısı ile yöre karayoluyla ülkemizin diğer bölgelerine ve uluslararası karayolu ağına bağlanmıştır. Bunun yanında inşası devam eden Bakü-Tiflis-Kars demir yolu yörenin demiryolu ağı ile bağlantısını sağlayarak diğer ulaşım alternatifi olanağı sunacaktır. Çıldır'a en yakın havaalanı 42 km mesafedeki Kars Havalimanı'dır. Bunun yanında Iğdır havalimanına ise 180 m uzaklıktadır. Kuzeyde Karadeniz kıyısında yer alan en yakın liman 200 km uzaklıktaki Hopa limanıdır. Bütün bunlar bir araya getirildiğinde ulaşım olanakları bakımından Çıldır ve çevresi oldukça iyi bir konuma sahiptir.

Çıldır Gölü kenarında Gençlik ve Spor bakanlığına ait tesisler bulunmaktaydı ancak 2008 yılında Ardahan üniversitesinin açılmasıyla bu tesisler Ardahan Üniversitesi Çıldır Meslek Yüksekokuluna ait Turizm ve Otelcilik Uygulama Oteli bünyesinde hizmet vermeye başlamıştır. Ayrıca bu tesislerin hemen doğusunda Ardahan Valiliği Özel İdare Müdürlüğü tarafından 2016 yılından itibaren yeni tesislerin de inşasına başlanılmıştır. Bunun yanında Çıldır gölü Kars ili sınırları içerisinde kalan bölümünde Kars Valiliği tarafından yelken sporları yapılması için tesis ve iskele, misafirhane, piknik ve dinlenme alanları inşası 2017 yılı içerisinde devam etmektedir. Bunun dışında her iki göl çevresinde gece konaklayacak herhangi bir tesisi bulunmamaktadır. Çıldır gölü kıyısında gölden avlanan balıkların sunulduğu iki adet lokanta hizmet vermektedir. Bunlardan bir tanesi Çıldır ilçesi sınırlarında yer alırken diğeri Arpaçay'a bağlı Çanaksu köyünde bulunmaktadır. Her iki işletmenin kapasiteleri çok sınırlı olup yöreye gelen misafirlerin yararlanabildiği küçük ölçekli tesislerdir (Fotoğraf 6).

Göl kıyısında yer alan yerleşmelerde yaşayan insanların balık avında kullandığı küçük motorlara sahip bir kaç su taşıtı ve sandalın dışında göl içerisinde faaliyet gösteren herhangi bir ulaşım vasıtası bulunmamaktadır.

Sonuç ve Önerileri

Çıldır ve Aktaş Gölleri hem ülkemizin hem de buldukları bölgenin önemli gölleri arasındadır. Çıldır Gölü tektonik bir çukurluğun, ağzının lav ve moloz örtüsü ile kapanması sonucu oluşan bir doğal set gölü iken Aktaş Gölü ise tektonik kökenli bir göldür.

Her iki göl de kar ve kaynağını çevredeki dağlardan alan akarsularla beslenmektedir. Çıldır gölü güneyden bir kapma boğazı ile sularını Arpaçay'a boşalttığı için tatlı suya sahiptir ve suyu kullanılabilir niteliktedir. Aktaş gölü ise fazla beslendiği zaman sularını öncül köyünden geçen Arıkbeli deresi ile Kura Irmağı'na boşaltmakta, ancak beslenmesinin az olduğu zamanlarda bu durum söz konusu olmayarak kapalı bir göl durumunda kalmaktadır. Bu yüzden de suları sodalıdır.

Çıldır gölünde birçok balık türü yaşadığı halde, Aktaş gölünde doğal olarak balık yaşamamaktadır. Ancak yakın yıllarda beşeri müdahalelerle göle balık bırakılmıştır.

Çıldır gölünde yaşayan balıklar amatör balıkçılar tarafından avlanmakta ve yörede tüketilmektedir. Fazla avlanan balıklar ise Kars, Ardahan, Iğdır, Erzurum ve Artvin illerine sınırlı olarak pazarlanmaktadır. Ancak burada yapılan balıkçılığın ekonomik değeri az ve yöre ekonomisinde yerinden söz edilemez.

Yöre zengin bitki örtüsüne ve birçok kuş türüne ev sahipliği yapmaktadır. Zengin kuş varlığı göllerin ülkemiz ve bölgemiz açısından önemini yükseltmektedir. Bitki ve kuş gözlemciliği ile uğraşan araştırmacılar, gözlemciler ve doğaseverler için yörede birçok imkânlar bulunmaktadır.

Göller çevresinde doğal orman örtüsü bulunmamaktadır. Ancak çevre orman müdürlüğü tarafından ağaçlandırma çalışmaları yapılmaktadır. Göl çevresinde yer alan yerleşmelerde büyükbaş hayvancılık yapıldığından, yapılacak olan ağaçlandırma çalışmalarında mera alanları ile ağaçlandırma sahalarının yerleri ayırt edilmelidir. Ağaçlandırma çalışmalarında ağaçların belirli büyüklüğe ulaşabilmesi için hayvan sürülerinden korunması gerekmektedir.

Çıldır gölü çevresi tarihin eski dönemlerinden beri yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Akçakale adası; gerek doğal, gerekse beşerî özellikleriyle ziyaretçilerin ilgisini çekebilecek niteliklere sahiptir. Turizm plânlaması kapsamında tarihî dokuya zarar vermemek koşuluyla burası mutlaka değerlendirilmelidir.

Göl yakın çevresinden ondan fazla köy yerleşmesi mevcuttur. Bu köy yerleşmelerinin tamamında ekonomik faaliyet büyük baş hayvancılıktır. Bundan dolayı göl çevresinde geniş mera alanları bulunmaktadır. Aktaş gölü yakın çevresinde çıldır ilçesine ait üç köy yerleşmesi bulunurken, Gürcistan sınırlarında bir köy

yerleşmesi bulunmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu ülkemizde karasal iklimin en şiddetli görüldüğü alanların başında gelmektedir. Kış mevsiminde çok düşük hava sıcaklıkları görülürken yaz ayları ise serin geçmektedir. Sonbahar ile birlikte yağışlar kar şeklinde düşmeye başlamakta ve yaklaşık nisan ayına kadar kar örtüsü yerde kalmaktadır. Çıldır gölü yüzeyi Aralık ayının başlarında donmakta ve nisan ayına kadar erimemektedir. Bu devrede göl yüzeyinde kızaklarla ulaşım yapılmakta ve hatta karşı kıyılarda bulunan yerleşmeler arasında göl yüzeyi üzerinden ulaşım yapılmaktadır.

Gürcistan ile olan sınırimızdaki gümrük kapılarının aktif hale getirilmesi, özellikle ülkemizin diğer bölgelerinden ve İran üzerinden gelerek Gürcistan sınırına geçen yük taşıtları bölgede karayolu trafiğini arttırmıştır. Her iki göl kenarından geçen karayollarındaki trafik artışı doğal çevre üzerinde git gide baskı yapmaya başladığı muhakkaktır. Göllerin çevresinde artan ulaşım yoğunluğunun doğal çevreye uygulayacağı baskı şimdiden planlanmalı ileride her iki gölün de zarar görmemesi için tedbirler alınmalıdır.

Yörede en önemli eksiklerden biriside konaklama tesislerinin olamamasıdır. Çıldır gölü kenarında bulunan lokantalar ise, bir tane Ardahan üniversitesine ait ve iki tanede özel girişimciye aittir. Doğal çevre ile uyumlu hem kamu hem de özel girişimciler tarafından Çıldır Gölü ve çevresinde konaklama tesislerine ağırlık verilmeli ve birden çok alternatifler sunulmalıdır. Komşu ülkelerden ve komşu illerden gelerek günübirlik veya daha uzun süre konaklayabilecek misafirlere imkânlar ve alternatifler sunulmalıdır.

Kars-Sarıkamış kayak tesisleri ve Ardahan-Yalnızçam kayak tesislerinden yararlanmak için bölgeye gelen insanlara kayak sporunun yanı sıra Çıldır Gölü üzerinde değişik kış spor aktiviteleri düzenlenebilmelidir. Çıldır Gölü üzerinde Şubat ayında yapılan Altın At Festivali devam ettirilerek, tanıtımı daha geniş kitlelerle ulaşacak şekilde yapılarak, uluslararası düzeyde devamlılığı sağlanmalıdır.

Bölgede hala eski bir gelenek olan at yetiştiriciliği teşvik edilmeli, Geleneksel Spor Federasyonu Başkanlığı tarafından bölgede yapılan cirit ve atlı spor aktiviteleri bölge tanıtımı açısından iyi değerlendirilebilir.

Akçakale adası; gerek doğal, gerekse beşerî özellikleriyle ziyaretçilerin ilgisini çekebilecek niteliklere sahiptir. Turizm plânlaması kapsamında tarihî dokuya zarar vermemek koşuluyla burası mutlaka değerlendirilmelidir.

Aktaş gölü ve çevresi sınır bölgesinde yer aldığı için askeri bölge statüsündedir. Askeri bölge içerisinde olduğu için alana giriş çıkışlar sıkı denetim altındadır. Bu nedenle, doğal hayat üzerinde insan baskısı yüksek değildir.

Çıldır gölü gideğeninde yer alan Hidroelektrik santralının kapasite artırımı, gölün sularının seviyesinde oynamalara neden olmaktadır. Seviye oynamaları göl kenarındaki sazlık ve kamışlık alanlarda yumurta bırakan veya yuvalanan balık popülasyonlarına zarar vermektedir. Bunun dışında DSİ tarafından çevredeki bir kaç dereyi çıldır gölüne yönlendirerek yapılması planlanan ikinci bir HES'in mutlaka getirisi ve götürüsü iyi hesaplanarak kararı verilmelidir.

Aktaş gölü bilindiği gibi bazen yalnızca Arkbeli deresi aracılığı ile dış drenaja bağlıdır. Göl sularının doğal yapısını koruması ve doğal seyri içerisinde kendini yenilemesi veya temizlenmesi kanatımızca en doğrusudur. Ayrıca göle dışarıdan suni olarak bırakılan balık vb. Canlılarda göle dış müdahaledir. Bu yüzden gölün hassas doğal ortam dengesini bozabilecek beşeri müdahaleler ve faaliyetler denetim altında tutulmalıdır. Bunun için de yasal tedbirler oluşturulması oldukça önemlidir.

Her iki gölde de küçük adalar bulunmaktadır. Bu adalar ve göl kıyılarındaki sazlık ve otlak alanlar çeşitli kuş türlerinin yuvalanma ve yavrulama alanlarıdır. Çevrede yaşayan insanların hayvan otlatmak veya ot biçmek amacıyla buraları rahatsız etmeleri, bölgedeki doğal yaşam üzerinde tehdit oluşturmaktadır.

Göl ve yakın çevresine çeşitli zamanlarda yaptığımız gezi ve gözlemler sonucu göl ve çevresi henüz yeterince tanıtılamamıştır. Bunun sebepleri arasında uzun yıllar boyunca bölgenin kapalı bir sınır hattında olması, önemli ulaşım yollarının uzağında kalması, ağır iklim şartları, büyük yerleşim merkezlerinin uzağında kalması ve bölgeden dışarıya göç hareketi gibi nedenler gelmektedir. Yörenin hâkim ekonomik faaliyeti olan hayvancılığın geliştirilmesi ve bu alanda hammadde işleyen tesislerin kurulması, Gürcistan ile olan sınır kapılarının daha çok aktif hale getirilmesi, alternatif ekonomik sektörlerin oluşturulması ve geliştirilmesi ile birlikte hem yöre kalkınacak hem de ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımların yapılacağı kanaatindeyim. Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan Kars ve Ardahan illerinin gelişmesi ve burada yer alan üniversitelerin desteği ile çeşitli aktiviteler ile göl ve çevresi hak ettiği öneme kavuşacaktır.

Çıldır ve Aktaş gölleri ve çevresinde yaptığımız uzun süreli gözlem ve çalışmanın yapılan diğer çalışmalar ile birlikte ülkemizin bu sınır bölgesinin tanıtımına ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara katkıda bulunacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Ababay, F. (2000). Çıldırın yönetsel örgüt süreci; Kuzeydoğu Anadolunun tarihi coğrafyası ile Osmanlı taşra örgütü. Ankara.
- Akgül, G. (1997). Çıldır ve Aktaş Gölleri (Ardahan) arasında kalan bölgenin florası (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Alp, N., Ceylan, A., Bingöl, A. ve Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan/Çıldır Akçakale Adası kazısı ön çalışma raporu*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, İ. (1978). Çıldır Gölü ve çevresinin jeomorfolojisi. *Jeomorfoloji Dergisi*, 7.
- Atalay, İ. (1982). *Türkiye jeomorfolojisine giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Atalay, İ., Tetik, M. ve Yılmaz, Ö. (1984). *Kuzeydoğu Anadolu'nun ekosistemleri*. Ormanlık Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bingöl, A. (2003). *Eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Kars ve çevresi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Ceylan, A. (2011). Çıldır Akçakale kazısı çevresinde bölgede yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar. Özsait Armağanı içinde (s. 85-96). İstanbul.
- Dağtekin, B. ve Baştürk, Ö. (2014). Çıldır Gölü 'nde yaşayan gümüşü havuz balığının (*carassiusgibelio bloch*, 1782) et verimi ve biyokimyasal kompozisyonu. *Yunus Emre Bülteni*, 2, 15-22.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1940, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990, 2000). Genel nüfus sayımı istatistikleri.
- Doğanay, H. (2001). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Doğanay, H. ve Zaman, S. (2006). Aktaş Gölü ve yakın çevresinin coğrafyası. *Türk Coğrafya Dergisi*, 46, 23-39.

Doğaner, S. (2001). *Türkiye turizm coğrafyası*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Güneş, B. (2014). Çıldır merkez ağzı üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 51, 17-34.

Güney, E. (2004). *Türkiye hidrocoğrafyası*. İstanbul: Camay Kitabevi.

Hoşgören, M. Y. (1994). Türkiye'nin gölleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 29, 19-51.

İnandık, H. (1965), *Türkiye gölleri (Morfolojik ve hidrolojik özellikler)*. İstanbul: İ.Ü Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

Kalafat, Y. (2006). Çıldır ve yakın çevresinin etnososyal yapısı ve Türk halk inanmalarında sudan çıkan atlar. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 1(5), 75-89.

Karakuzulu, Z. ve Atnur, G. (2007). Kültür coğrafyası açısından bir inceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 157-167.

Karatepe, A. (2011). Kafkaslara açılan kapı serhat şehri Ardahan. *İdarecinin Sesi Dergisi*, 94-104.

Kavkaski Kalendar. Na 1910 God. Tipogafin: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, Tiflis. s. 444-445.

Kırar, M. (1990), Çıldır ve Aktas Gölleri civarı jeomorfolojisi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.

Kırzıoğlu, F. (1953). *Kars tarihi*. Ankara.

Kızılkaya, O. (2013). XIX. yüzyılın ortalarında Çıldır Sancağı'nın sosyo-ekonomik durumu. *Turkish Studies International Periodical for the languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (5), 405-423.

Koçman, A. (1979), *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın fiziksel coğrafyası* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum.

Koçman, A. (1990). Kura Nehri ve yukarı havzasında doğal bitki toplulukları ve yetişme ortamı özellikleri (Ne Anadolu). *Ege Coğrafya Dergisi*, 44-54

Koday, Z. (2001). Çıldır Gölünde balıkçılık. *Türk Coğrafya Dergisi*, 37, 171-182.

Kökten, K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmalar, *Bellekten*, 8(32).

Korkmaz, R. (2015). *Çıldır folklor ve etnoğrafyası*. İstanbul: Karadeniz Dergi Yayınları.

Lahn, E. (1948). *Türkiye göllerinin jeolojisi ve jeomorfolojisi hakkında bir etüd*, Ankara:

Lahn, E. (1949). Çıldır ve Aktaş Gölü'nün jeolojisi hakkında. *T.J.K.B.*, 1(2), 113-117.

Lahn, E. (1951). Bazı Türkiye göllerinin jeoloji ve jeomorfolojisi hakkında. *MTA Dergisi*, 41, 118-126.

Maden Tetkik ve Arama Müdürlüğü. (t.y.). Türkiye jeoloji haritası 1/500 000, Kars paftası.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü. (t.y.). <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=KARS> adresinden erişildi.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü. (t.y.). <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ARDAHAN> adresinden erişildi.

Ocakverdi, V. ve Adıgüzel. (2009). *Kısır Dağı'nın (Kars - Ardahan) vejetasyonu*.

Staiska Rossıa Imperia XVII. Volosti I Gmini 1890 Goda LXV. Karskay Oblastı.

(1892). S. Petersburg.

Türkiye İstatistik Kurumu. (t.y.). TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları, 2010-2015. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> adresinden erişildi.

Uyanık, O. (2006). Çıldır adı üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 87-93.

Yerli, S. V., Bekiroğlu, Y., Gündüz, E., Çalışkan, M., Canbolat, A. F., Akbulut, A., Ataç, Ü. (1996). Çıldır Gölü stok tayini (TÜBİTAK, DEBAG 17/G No'lu proje). Ankara.

Yerli, S. V., Emir, M. ve Akbulut, A. (1998), The observation of aquatic parameters of Çıldır Lake. *Hacettepe Bulletin of Natural Sciences and Engineering*, 27, 67-77.

Yerli, S. ve Zengin, M., (1998). Çıldır Gölü (Ardahan, Kars)'ndeki *Cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758)'nin üremesi üzerine bir araştırma, *Journal of Veterinary and Animal Sciences*, 22, 309–313.

Zengin, M. ve Yerli, S. (2011). Çıldır Gölü balıkçılık yönetimi üzerine bir değerlendirme. *Bildiriler, 1. Çıldır Gölü Çalıştayı* içinde. Ardahan.

Zengin, M. ve Yılmaz, S. (2008). Ardahan Kura Nehri ve yakın çevresi alan kullanımının belirlenmesi ve optimal alan kullanım önerileri, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 43-54.

Zengin, M., Yerli, S. V., Dağtekin, M. ve Akpınar, İ. Ö. (2012). Çıldır Gölü balıkçılığında son yirmi yılda meydana gelen değişimler, *Eğridir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 8(2), 10-24.

TABLOLAR

ARDAHAN	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ortalama Sıcaklık (°C)	-11.3	-10.0	-3.6	4.5	9.4	12.9	16.3	16.2	12.2	6.6	-0.1	-7.7	3.8
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-5.1	-3.5	2.4	10.6	16.0	20.0	23.8	24.3	20.6	14.3	6.4	-2.1	10.6
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-17.1	-16.2	-9.3	-1.3	3.0	5.7	8.7	8.3	4.2	-0.3	-5.5	-12.9	-2.7
Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortalaması (kg/m ²)	18.7	21.3	31.3	52.4	81.5	92.3	70.1	60.1	34.6	37.1	28.1	23.0	550.5

Tablo 1. Ardahan Meteoroloji İstasyonunu Uzun Yıllar İçinde Gerçekleşen Ortalama Değerler (1954 - 2013)Kaynak: <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ARDAHAN> (Erişim 01/12/2015)

KARS	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ortalama Sıcaklık (°C)	-10.4	-8.7	-2.3	5.4	10.2	13.9	17.5	17.6	13.4	7.3	0.4	-6.5	4.8
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-4.7	-2.9	3.1	11.5	16.6	21.0	25.4	26.1	22.0	14.9	6.6	-1.4	11.5
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-15.9	-14.6	-7.6	-0.2	3.9	6.7	9.9	9.8	5.3	0.5	-4.8	-11.6	-1.6
Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortalaması (kg/m ²)	20.9	22.3	29.5	51.4	79.7	76.5	58.5	41.4	28.7	40.1	26.1	22.3	497.4

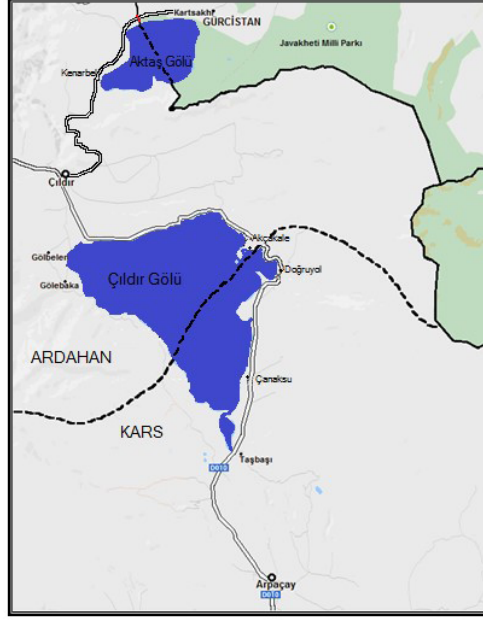
Tablo 2. Kars Meteoroloji İstasyonunu Uzun Yıllar İçinde Gerçekleşen Ortalama Değerler (1954 - 2013)Kaynak: <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=KARS> (Erişim 01/12/2015)

	2015	2010	2000	1990	1980	1970	1960	1950	1940	1908	1886
Çıldır (Zurzuna)	2598	1522	2415	2119	2391	2637	1420	1118	1307	209	128
Arpaçay (Zaruşat-Grenaderskoe)	2893	2503	4453	2815	3151	3111	1554	1234	1363	441	344
Akçakale	186	218	248	371	401	697	378	274	215	212	178
Doğruyol (Cala)	1017	1046	1262	1865	2 72	2114	1788	1407	1129	803	629
Çanaksu (Kamervan)	220	290	337	497	600	600	535	443	388	172	140
Gölbelen (Urta)	427	503	560	712	1062	974	853	658	578	281	247
Göbelbakan (Meredis)	446	541	615	708	902	758	622	473	315	243	137
Taşbaşı	233	320	490	650	879	755	702	543	440	283	198
Kayabeyi (Cayıs)	167	190	221	341	681	808	826	674	638	317	215
Kenarbel	343	236	404	455	926	969	1013	910	726	543	347
Öncül (Zigaristav-Çhrostev)	284	276	302	525	808	977	1010	836	630	315	317

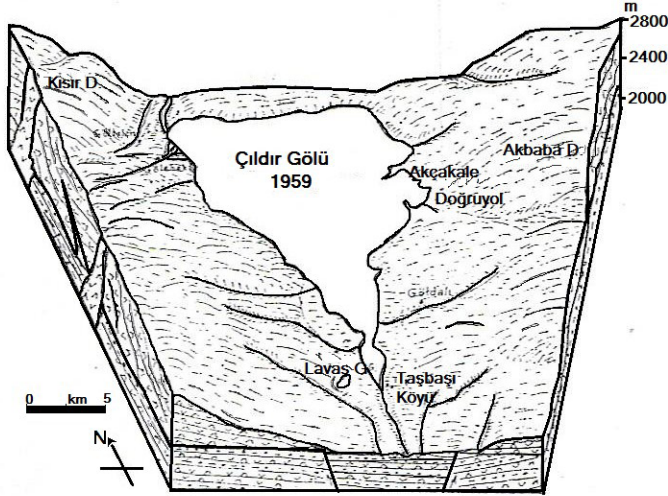
Tablo 3. Çıldır ve Aktaş Gölleri Çevrelerindeki Bazı Yerleşmelerin Nüfusları (1886-2015)

Kaynaklar: DİE, 1940,1950,1960,1970,1980,1990,2000 Genel Nüfus Sayımı İstatistikleri, TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları; 2010, 2016, ve STAİSKA ROSSIA IMPERIA XVII. VOLOSTI I GMINI 1890 GODA LXV. Karskay Oblastı S. Petersburg-1892 ile Kavkaski Kalendar. Na 1910 God. Tipografın: Gruzinsk. İzdatel'skogo Tovarişestva, Tiflis. s. 444-445'den Hesaplanmıştır.

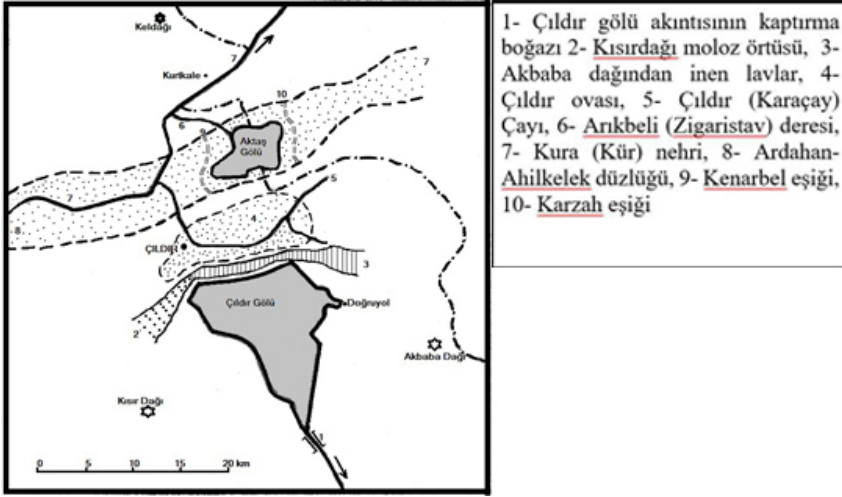
HARİTALAR

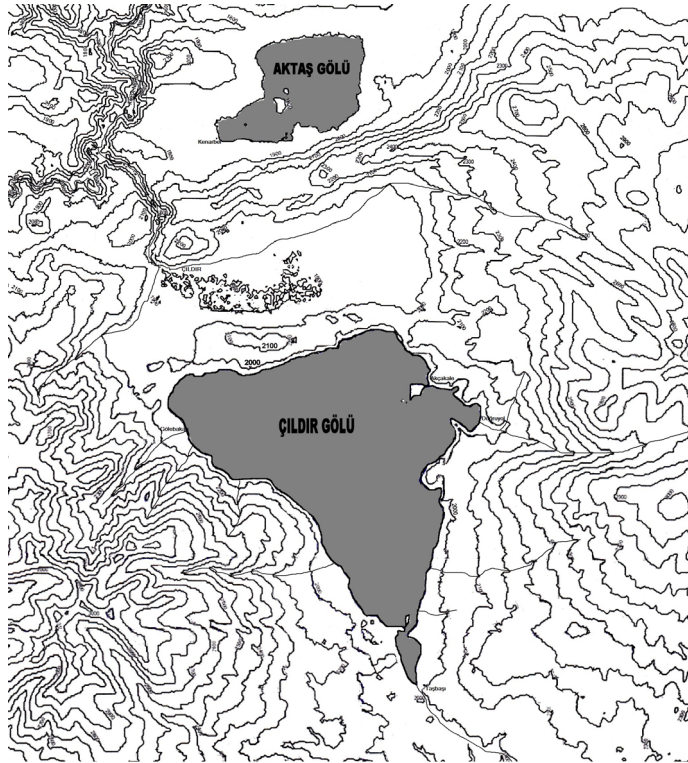
Harita 1. Çıldır Gölü ve çevresinin konum haritası

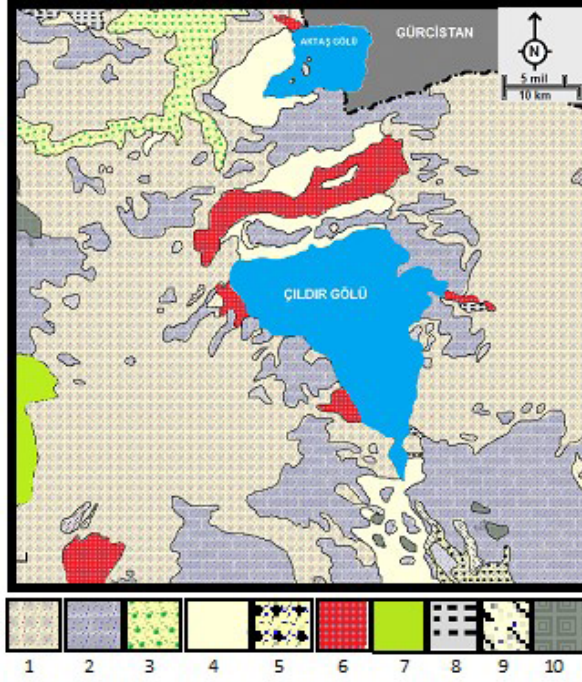
Harita 2. Çıldır Gölü ve çevresini gösteren blokdiyagram (Kaynak: İ. Atalay)

Harita 3. Çıldır ve Aktaş Göllerini gösteren kroki (Kaynak: E. Lahn)

Harita 4. Araştırma sahasının topoğrafya haritası

1- pl_a-Pliyosen – Andezit, 2- Q_b-Kuvaterner - Bazalt, 3 m₃pl_p-Üst Miyosen - Pliyosen Piroklastik kayalar, 4- pl_p-Pliyosen - pl_(b): Karasal kırıntılılar, 5- m₃pl_n-Üst Miyosen - Pliyosen Ayrılmamış volkanitler, 6- Q_a-Kuvaterner - Q_(b): Alüvyon Yelpazesi, yamaç molozu, moren vs., 7- pl_p-Pliyosen - Piroklastik kayalar, 8- Q_a-Kuvaterner - Q_(a): Ayrılmamış Kuvaterner, 9- pl_b-Pliyosen – Bazalt, 10- pl_Q-Pliyosen – Kuvaterner Ayrılmamış karasal kırıntılılar

Harita 5. Çıldır ve Aktaş Gölleri çevresinin jeoloji haritası

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Çıldır Gölü güneyindeki Taşma Boğazı (Telek Suyu)

Fotoğraf 2. Çıldır Gölü ve Akçakale Adası

Fotoğraf 3. Aktaş Gölü ve Kenerbel Köyü

Fotoğraf 4. Çıldır Gölünde yaşayan balık türleri

Fotoğraf 5. Kış aylarında donan göl yüzeyinde yapılan balık avcılığı

Fotoğraf 6. Kış aylarında göl yüzeyinde atlı kızak ulaşımı

ARDAHAN MEKÂN İMGESİ EKSENİNDE GÜRCİSTANLI ÂŞİĞİN HALK HİKÂYESİ

THE IMAGE OF ARDAHAN IN THE CONTEXT OF THE NARRATIVE OF A
FOLK POET FROM GEORGIA

Şureddin MEMMEDLİ*

Öz

Ardahan ilinin Kafkaslarla coğrafi bütünlüğü, aynı zamanda kültürel yakınlığa da bir vesiledir. Gürcistan arazisinde etnik azınlık olarak bulunan Borçalı-Karapapak Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatında, öncelikle de bayatı-manilerinde ve halk hikâyelerinde Ardahan'ın imgelik kazanması dikkati çekmektedir.

Bu makalede Borçalılı şair Ağacan'ın kendi hayatıyla ilgili tasnif etmiş olduğu "Ağacan ile Güllüzar" adlı âşık öyküsünde Ardahan mekân imgesinin işlenişi ele alınmaktadır. Buradan hareketle, söz konusu âşık anlatısı tanıtılmakta, eserin olay örgüsü incelenmekte ve yapının tasnifçisi, anlatıcısı özelinde bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ağacan, Ardahan, âşık edebiyatı, Gürcistan, Halk şairi, Halk hikâyesi.

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi.
E-mail: shureddin@gmail.com

Abstract

Ardahan's geographical proximity to the Caucasus is also a source of cultural proximity. It is noteworthy that Ardahan's acquisition of space in the oral and literary texts of Borchaly-Karapapak Turks, which are ethnic minorities in the territory of Georgia, and primarily in their folklore and folk stories. In this article, the process of Ardahan space image is taken up in the story of "Agacan and Gulluzar", which Borchaly poet Agacan classified about his life. From here, the story of the lover is introduced, the story is analyzed, the information is given about the narrator of the work, the narrator.

Keywords: Agacan, Ardahan, Ashuk literature, Georgia, Folk story.

Giriş: Ardahan-Ahıska-Borçalı Sanat Ağı Üzerine

Anadolu'nun Kafkaslara açılan penceresi Ardahan ilinin coğrafi konumu, bölgenin Kafkaslarla sosyal-toplumsal ilişkilerinin yanı sıra kültür-edebiyat ilişkilerinin de gelişimine vesile olmuştur. Diğer yandan Ardahan ilinin Kafkaslardan Anadolu'ya göç hareketlerinin ilk durak noktası olması da buraya Kafkas kültür-edebiyat geleneklerinin taşınmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla, Ardahan-Ahıska-Borçalı kültür ağı, genellikle Doğu Anadolu ile Kafkas arasında, özellikle de Azerbaycan arasında kültür bağı kabul edilen bir olgudur.

"Türkiye'nin kuzeydoğu bölgesinde, yani Iğdır, Kars ve Ardahan illerimizde yetişen âşıkların ortaya koydukları örnekler; âdeti bu iki Türk coğrafyasının, Türkiye ve Azerbaycan'ın nazım şekillerinin kesiştiği noktalar gibidir" (Sakaoğlu, 2014, s. 343).

19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aralıklarla mevcut siyasal, askeri karışıklıklara binaen Gürcistan'a bağlı Borçalı kazasından, Azerbaycan'ın Gazah sancağından binlerle Karapapak ailesi Anadolu taraflarına kaçırılmıştı. Onlar Çıldır, Ardahan, Kars, Arpaçay, Kağızman, ayrıca Ağrı, Erzurum, Oltu vb. civarlarında yeni mesken kurmuşlardı.

Tespitlere göre;

"Karapapaklardan Anadolu'ya göç edenler toplu şekilde değil de küçük kafileler halinde geldiklerinden Anadolu'da iskânları farklı coğrafyalarda oldu. Özellikle Kars, Malatya, Elazığ, Sivas, Mardin, Muş, Tokat ve Yozgat bölgeleri Karapapakların iskânının yoğunluk kazandığı yerlerdir" (Tanrıverdi, 2009, s. 99).

Göçlerin beraberinde konuşma, ağız özellikleri, sanat gelenekleri de taşınmıştır.

Ahmed Caferoğlu'nun Doğu Anadolu ağzının Anadolu illerinin diğer ağızlarına nispeten Azerî ağızlarına doğru oldukça büyük bir yakınlık gösterdiği değerlendirilmesi önemlidir (Caferoğlu, 1942, s. 11).

Zeynelabidin Makas, Kars yöresi âşıklarının Anadolu'dan ziyade Azerbaycan âşıklarının üslubunu benimsediklerini sezmektedir (Makas, 2000, s. 32).

Ensar Aslan;

“Doğu Anadolu’da yaşayan Karapapak ve Azeri grupları arasından çıkan âşıklar dil, kültür ve gelenek bakımından kendilerine çok yakın olan Azeri âşıklarıyla her bakımdan sıkı bir bağ meydana getirmişlerdir”
kanısındadır (Aslan, 2007, s. 13).

Kars–Ardahan sanat sahasının uzantısı Gürcistan’ın Ahıska, Ahılkelek, Borçalı alanlarını da içine alır.

Gürcistan’dan göçenler arasında sanatçılar çoktu ve onlar yeni yurttaki yeni çıraklar yetiştirmişler, Ahıska–Borçalı–Gazah saz söz geleneklerini ağ halinde sürdürmüşlerdir.

Borçalı–Ahıska bölgesinden Ardahan civarlarına, özellikle de Çıldır’a göç etmiş saz söz adamları olarak ünlü Şenlik Baba, Kul Ahmet, Hacı İsa ve diğerlerini hatırlayabiliriz. Gürcistan’daki Karapapak Türk âşıkların ifa repertuarlarında Ardahan yöresinde meşhur ozanlardan Şenlik Baba, Karanî, Zülalî, Sümmanî ve diğerlerinin şiirleri etkin yer tutmuştur.

Gürcistan Türklerinin vücuda getirdikleri folklor örneklerinde, öncelikle de mani-bayatılarda, halk anlatılarında Kars, Çıldır, Sivas, İstanbul vb. mekân imgelerinin görünümü ilgi çeken olgudur. Bu açıdan Borçalı ozanı Mehmed Sadaklı’nın söylemesinde Ağacan ile Güllüzar âşık öyküsünde Ardahan mekân imgesinin işlenişine de önem arz etmektedir.

Ağacan ile Güllüzar Halk Hikâyesinin Künyesi

Tasnifçi: Ağacan – bölgede ünlü şair, Gürcistan Marneuli ilçesi Kaçağan köyü.
Tasnif tarihi: 1910–1920’li yıllar.

Anlatıcı: Mehmed Sadaklı – üstat âşık, Gürcistan Marneuli ilçesi Mollaoğlu köyü.

Anlatım tarihi: 2005–2008 yılları.

Kaynak kişi: Şakir Kurbanov – şairin kız torunu, Gürcistan Marneuli ilçesi Kaçağan köyü.

Tasnifçi Şair Ağacan Cebbar oğlu Cebbarlı (1876–1951) Borçalı kazasının güney kısmındaki Gümrü yöresi Karakilise köyü doğumludur. 1906’da Ermeni zulmünden kurtularak, Borçalı kazasının kuzey kısmında Kuşçu, Kaçağan köylerinde

barınmıştır. 1949 yılında ailesiyle Rusya'nın uzak Sibiryâ kırlarına sürgüne gönderilmiş, orada vefat etmiştir. Şairin vefakâr karısı Zehra, kemiklerini getirerek Kaçağan kabristanında defnettirmiştir (Ağacan 2006, s. 10; Nebioğlu, 2011, s. 22–29; Analoq, 2018).

Söz koşmaya erken yaşlarından başlamış, gençken Türkiye’de, İran’da, Azerbaycan’da ve Borçalı yöresinde meşhur olmuştur (Ağacan, 1990, s. 3). Şiirlerinden örnekler 1930’lu yıllarda Hümmet Alizade’nin “Azerbaycan Âşıkları”, (Alizade 1930), Selman Mümtaz’ın “El Şairleri” (Mümtaz, 1935) antolojilerinde yer almıştır. Edebi mirası eşi Zehra’nın ve Âşık Gökçe’nin hafızalarından derlenmiş ve şiir, hikâye birikiminin belirli bir kısmı gün yüzüne çıkarılmıştır (Ağacan, 1990; Ağacan 2006; Nebioğlu, 2011, s. 22–29).

Memleketini, köyü Kaçağan’ı saygıyla dile getirmiştir:

*Aslim Şöregel’dir, vatanım, yurdum,
Özümü deryadan ummana vurdum,
Borçalı yurdunda dayandım, durdum...*

(Ağacan, 2006, s. 37)

“Ağacan’ın Türkiye Seferi” isimli nesir-nazım bileşik anlatısı, nitelikli sanat eseridir. Bir varyantı Âşık Mehemed Sadaklı’dan (Ağacan, 2006, s. 127–142), diğer varyantı Âşık Gökçe’den (Hacılar ve Memmedli, 2013, s. 186–197) derlenmiş olan bu eserde olaylar Erzurum’da geçer. Ağacan’ın Erzurumlu Âşık Mustafa ve çırağı Âşık Mehemed ile atışmaları hikâyemsi bir dille sunulur.

“İlimize, obamıza kimliği hem iyi hem de belirli anlamda az belli olan bu şairin kendisi de, yaratıcılığı da, şiirleri de halk arasında taze ürün niteliğindedir.” (Ağacan 1990, s. 3). “Ağacan Cebbaroğlu, Borçalı’da çok meşhur olmuştur, şiirleri bugün de âşıkların dilinden düşmez” (Nebioğlu, 2011, s. 22).

“Deryadır, ummandır şair Ağacan” şeklindeki ifadesiyle Ağacan, kendisinin şairlik ilminde kâmil olduğunu vurgulamıştır. Samimi şiirleri, “Cihangir” destanı, kendi hayat öyküsüne dayanan “Ağacan ile Güllüzar”, “Ağacan’ın Türkiye Seferi” mensur-manzum anlatıları Gürcistan coğrafyasında Türkçe edebi mekânda vücuda gelmiş sanat incileridir.

Anlatıcı Âşık Mehemed Sadaklı (1930–2016), Borçalı ozan ekolünün verimli temsilcisidir. Gürcistan Marneuli ilçesi Sadaklı beldesinin Mollaoğlu köyünde yaşamıştır. Üstat Hındı Memmed’e çiraklık yapmıştır. Gürcistan’ın Şeref devlet nişanını almıştır. Şiirleri, âşık hikâyeleri vardır. Kitapları neşredilmiştir. Hakkında belgesel film çekilmiştir (Sadaklı, 2007).

Halk Hikâyesinin Olay Örgüsü

Eserin, birisi 2009 yılında “Borçalı Folkloru Antolojisi”nde, diğeri 2013 yılında “Karapapaklar” dergisinde olmakla iki basımı vardır (Abbas ve Bayramov, 2009, s. 36–47; Ağacan, 2013, s. 56–60).

Anlatının olay örgüsünü şair Ağacan’ın Ardahanlı güzel Güllüzar / Gülizar ile sevgi macerası ve mektupla ya da bizzat görüşüp atışmaları oluşturur.

Ardahanlı Güllüzar adlı eşsiz bir güzel, yeri geldiğinde şiir de yazmış birisidir. Bu kız Şöregel vilayetinde Ağacan isimli bir şairin yaşadığını duyar. Mektup yazıp onu atışmaya davet eder. Ağacan, Güllüzar hanıma “fazla uzun sürmez, tez bir vakitte meydana gelirim” diye cevap yazıp, “o yüze”, yani Osmanlı’ya giden bir kervanla mektubu gönderir. Şöregel livasında tanınmış âşık İsmail’in eşliğinde Ardahan’a yüz tutar. Sorup soruşturarak Güllüzar hanımın yaşadığı yeri bulur, bir çapar-ulak gönderir, görüşmek arzusunda olduğunu bildirir. Güzel Güllüzar şairin gelişine çok sevinir.

Ağacan ile Güllüzar’ın karşılaşması meclistikleri hayran bırakır. Güllüzar’ın murat üstünde olduğunu, başkasına nişanlı-sözlü olduğunu duyan Ağacan, hayır duada bulunur. Bunu gören Güllüzar’ın babası Mahmud Efendi, şair Ağacan’a hediyeler vermek ister. Ağacan öz payını da Güllüzar’ın ayakları altına serip Ardahan vilayetini terk eder (Abbas ve Bayramov, 2009, s. 47; Ağacan, 2013, s. 56–60).

Bahsedilen halk hikâyesinde Güllüzar Hanım bir yerde İstanbullu, başka bir yerde Kandeharlı, iki yerde ise Ardahanlı olarak tanıtılır (Abbas ve Bayramov, 2009, s. 36-37, 47; Ağacan, 2013, s. 57-60). Bizce, bu, anlatıcının mekân hafızasını bağdaştıramamasının tezahürüdür. Bu fikrimizi Ağacan’ın kızı Gökçek Seyidova’nın anıları kanıtlar:

“Bir gün Türkiye’nin Ardahan vilayetinden şaire Güllüzar adlı bir hanım babamı gizlice atışma meydanına davet eder. Mektubu alan Ağacan, Ardahan’a yüz tutar. Güllüzar’la karşılaşarak onu bağlar. Sonunda her ikisi birbirlerini sevdiklerini itiraf ederler” (Nebioğlu, 2011, s. 23; Analoq, 2018).

Dolayısıyla, şairin hayat macerasına bağlı olan bu olay Ardahan’da vuku bulur ve Güllüzar hanım Ardahanlıdır, diyebiliriz.

Halk Hikâyesinde Ardahan’ın Şiirsel Görünümü

Bu âşık öyküsündeki şiirler daha çok semai-giraylı ve koşma türlerindedir.

Güllüzar’ın Ağacan’a manzum mektubundan:

*Nice şairleri al eylemişim,
Girince meydana lal eylemişim,
Deryalar yüzünden yol eylemişim,
Gark olmak istese, ummana gelsin.*

(Abbas ve Bayramov, 2009, s. 36; Ağacan 2013, s. 57)

Ağacan'ın yanıtından:

*Aldım mektubunu, Güllüzar hanım,
Çok çekmez, tezlikle meydana gellem.
Sana sual verip cevap alırım,
Oduna yanmağa pervana gellem...
Hede korku gelme sen Ağacan'a,
Şair semender tek odlara yana,
Sen zenen haylağı, ben bir merdane,
Çovguna, borana, tufana gellem.*

(Abbas ve Bayramov, 2009, s. 36; Ağacan, 2013, s. 57)

Başkişi, okuduğu mektebin muallimine müsaade için şöyle hitapta bulunur:

*Molla baba, bir sevdaya düşmüşüm,
Baş götürüp Ardahan'a giderim.
Bir şamın odunun pervanesiyim,
Alışmışım, yana yana giderim.
Benim sevdiceğim bir boyu beste,
Bülbül cehceh vurur, durmaz kafeste,
Ağlarım, sızlarım ben asta asta,
Bülbül olup gülistana giderim.*

(Abbas ve Bayramov, 2009, s. 37; Ağacan, 2013, s. 57)

Ağacan'ın atışma öncesi kendisini tanıtmaması:

*Dad eleyip Şöregel'den, a beyim,
Kadem koyup bu diyara gelmişim.
İşitmişim, şair meydan açıptır,
Yüz tutmuşum o pazara gelmişim...
İster kolu bağlı saldır zindana,
Diyecem sözümü merdi merdana,
Ağacan'ım, bel bağlamam düşmana,
Kısa sözüm, Güllüzar'a gelmişim.*

(Abbas ve Bayramov, 2009, s. 39; Ağacan, 2013, s. 58)

Önemlidir ki, coşkulu nazım parçalarında Ardahan bir mekân olarak daha etkin şekilde imgeleşir. Görüldüğü üzere, bu şiirlerde ezgi, coşku üst düzeydedir.

Sonuç

Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin edebi faaliyetinin tarihsel gelişim, edebi simalar düzleminde araştırılması önemli bilimsel stratejik kanaatlere yol açar. Bu, bir yandan milli edebiyat hazinemizin, edebiyat bilimimizin yeni olgularla, mülahazalarla zenginleştirilmesi, diğer yandan da komşu, dost ülkede yaşayan yarım milyonluk soydaş topluluğun manevi dünyasının eşsiz özgünlüklerinin tanıtılması demektir.

Gürcistan'da âşık öykücülüğünün tipik örneklerinden olan “Ağacan ile

Güllüzar” yapıtında Ardahan’ın mekânsal bir imge olarak kullanılması, Borçalılılar için Ardahan da dâhil tüm Anadolu coğrafyasının ne kadar aziz olduğunun gözler önüne serilmesi açısından önem arz eder.

Metindeki edebi parçalar üzere sözlükçe:

Al eylemek: *denemek*

Alışmak: *ateşlenmek*

Cehceh vurmak: *tatlı ezgi söylemek, ötmek*

Çovgun: *firtına, tipi*

Dad eylemek: *imdat dilemek*

Dayanmak: *durmak*

Dözmek: *katlanmak, dayanmak*

Gellem: *gelirim*

Gülistan: *gül bahçesi*

Lal eylemek: *susturmak, mest etmek*

Od: *ateş*

Öz: *kendi*

Soruşmak: *sormak*

Şam: *mum*

Tezlikle: *çabukça, tez bir vakitte*

Üz tutmak: *yüz tutmak, yön almak*

Üzünden: *yüzünden, sebebiyle*

Zenen haylağı: *kadın, bayan*

KAYNAKÇA

- Abbas, A. ve Bayramov, M. (2009). Borçalı Folkloru Antolojisi. Bakü: Tahsil Neşriyatı.
- Ağacan (1990). Şiirler. Sovet Gürcüstanı (gazete). Ş. Memmedli (Der.). Tiflis, 114(3).
- Ağacan (2006). Deryadır Ummandır Şair Ağacan. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- Ağacan (2013). Ağacan ile Güllüzar. Karapapaklar (dergi). Marneuli, 68, 56–60.
- Alizade, H. (1930). Azerbaycan âşıkları. 2. Kitap. Bakü: Azerneşr.
- Analoq. (2018, 20 Ağustos). <http://analoq.az/arasdirma/5098-shar-agacan-haqqnda>.
- Aslan, E. (2007). Çıldırli âşık şenlik. Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1942). Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. İstanbul: TDK Yayınları.
- Hacılar, V. ve Memmedli, E. (2013). Borçalı folklor örnekleri. 1. kitap. Bakü.
- Makas, Z. (2000). Çağdaş Azerbaycan âşık şiiri biçimleri. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Mümtaz, S. (1935). El şairleri. 1. ve 2. Ciltler. Bakü: Azerneşr.
- Nebioğlu, M. (2011). Şair Ağacan hakkında. Ozan Dünyası, 1, 22–29.
- Sadıklı, M. (2007). Şiirler ve destanlar. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- Sakaoğlu, S. (2014). Âşık edebiyatı araştırmaları. Konya: Kömen Yayınları.
- Tanrıverdi, M. (2009). Karapapakların Anadolu'ya göçü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Yazım Kuralları

Odak ve Kapsam

Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Fakültesi yayın organı olan Belgü, sosyal ve beşeri bilimler alanlarında özgün ve derleme bilimsel araştırma çalışmalarına yer veren hakemli bir dergidir. Yılda bir sayı olarak yayımlanmaktadır.

Belgü açık erişimli bir dergi olup kâr amacı gütmemektedir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi Bölümleri

Belgü'de üç tür çalışma yayımlanmaktadır.

Hakemli Makaleler: Bu bölümde araştırma ve derleme çalışmaları değerlendirilecek olup bu yazıların söz konusu çalışma alanına yenilikçi teori ya da etki sağlayan çalışmalar olması beklenmektedir. Hakem değerlendirme sürecinden geçer.

Görüşler: Bu bölümde tanımlayıcı çalışmalar ve kısa makaleler yer alacaktır. Hakem değerlendirme sürecinden geçer.

Kitap Tanıtımları-Eleştiriler-Mektuplar-Haberler: Hakem sürecinden geçmez.

Değerlendirme Süreci

“Hakemli Makaleler” bölümüne gelen çalışmalar öncelikle editör değerlendirmesinden geçmektedir. Editörler, gönderilen çalışmalarını doğrudan reddedebilir. Çalışmalar reddi gerektirecek bir neden yoksa “çift körleme” yöntemiyle iki hakeme gönderilmektedir.

Çalışmalar, “çift körleme” sistemi uyarınca, yazarların isimleri çalışma metninden çıkartılarak konuyla ilgili hakemlere gönderilir. Yazarlara da, çalışmanın hangi hakemlere gönderildiği ile ilgili bilgi verilmez. Değerlendirme sonucunda yayınlanması uygun bulunmayan çalışmalara yönelik gerekçeler, editörler tarafından yazarlara iletilir.

Hakem değerlendirme süreci, makalenin kabul veya reddedilmesi kararına kadar belirli etik ilkeler ışığında uygulanmaktadır.

Derginin diğer bölümlerinde yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, editörler tarafından değerlendirilmektedir. Yayınlanmasına karar verilmiş bir çalışmanın hangi bölümde yayınlanacağı ile ilgili son karar daima editörlere aittir. Yazarların beyanı gereği derginin diğer bölümlerinde yayınlanması için gönderilen bir çalışmanın editörlerce “Hakemli Makaleler” bölümünde yayımlanması uygun görülürse, çalışma hakem değerlendirme sürecine alınabilir. Nadir durumlarda, belli

Yazım Kuralları

alanların uzmanlarından, belirli konularda çalışma talebinde bulunulabilir. Bu tür özel çalışmalar, hakem değerlendirme sürecine alınmayabilir.

Verilen süre içerisinde kendisine gönderilen çalışmayı değerlendirmeyen hakem yerine başka bir hakem görevlendirilebilir. Ayrıca, hakemlik görevini zamanında yapmayan hakemin “Hakem Değerlendirme Kurulu” üyeliği editörlerce gözden geçirilmektedir.

Açık Erişim Politikası

Belgü açık erişim politikasını desteklemektedir. Açık erişim kavramı Budapeşte Açık Erişim Girişimi tarafından “[hakem değerlendirilmesinden geçmiş bilimsel literatürün] internet aracıyla finansal, yasal ve teknik bariyerler olmaksızın, erişilebilir, okunabilir, kaydedilebilir, kopyalanabilir, yazdırılabilir, taranabilir, tam metne bağlantı verilebilir, dizinlenebilir, yazılıma veri olarak aktarılabilir ve her türlü yasal amaç için kullanılabilir olması” şeklinde tanımlanmıştır. Daha fazla bilgi için Budapeşte Açık Erişim Girişimi tarafından oluşturulan politikalara bakılabilir. <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/boai-10-translations/turkish-translation>

İntihal Politikası

Belgü’ye gönderilen çalışmaların daha önce başka yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere herhangi bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir.

Bildiri, tez ya da diğer çalışmalardan geliştirilen makalelerde bu durum mutlaka dipnot ve bibliyografik künye gösterilerek belirtilmelidir.

Çalışmalarda intihal olduğu tespiti durumunda çalışma reddedilecektir.

Yazar Rehberi

Çalışmaların daha önce başka yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere herhangi bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir.

Çalışmaların yazım kurallarına uygun olması beklenmektedir.

Yazarların çalışmalarını, derginin hangi bölümü için gönderdiklerini belirtmeleri gerekmektedir.

Çalışmanın kısımları giriş, yöntem, bulgular, sonuç ve öneriler şeklinde oluşturulmalı ve aşağıdaki kurallara bağlı kalınarak yazılmalıdır.

I. Başlık

Makale başlığı, 12 punto büyüklüğünde, kalın, kelime baş harfleri büyük olarak yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde Türkçe başlığın altına sırasıyla “yazar ad(lar)”, “Öz” ve “Anahtar Sözcükler” geldikten sonra İngilizce başlık verilmelidir. İngilizce

Yazım Kuralları

başlık da Türkçe başlık formatı gibi yazılmalı ve başlıktan hemen sonra “Abstract” ve “Keywords”ler gelmelidir.

Yazar(lar)ın ad ve soyadları (baş harfleri büyük şekilde) 10 punto olarak başlığın altında verilmelidir. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte bağlı olduğu kurum ve e-posta adresi dipnotta özel imle ve 9 punto olarak belirtilmelidir.

Örnek:

*Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ardsan@ardahan.edu.tr

II. Öz ve Anahtar Sözcükler

Her makalenin başında mutlaka Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise “Öz,” herhangi bir yabancı dilde ise “Abstract” başa gelmelidir. Makalenin “öz”ü araştırmanın amacını, yöntemini ve elde edilen bulguları yansıtabilecek şekilde hazırlanmalıdır. Her makalede en az üç ve en fazla beş tane, Türkçe ve İngilizce, anahtar sözcükler bulunmalıdır. Anahtar sözcükler “Öz”den hemen sonra verilir. “Abstract”tan sonra ise İngilizce olarak anahtar sözcükler verilmelidir (Keywords) Öz ve anahtar sözcükler 10 punto büyüklüğünde aralarına virgül gelecek şekilde yazılmalıdır.

III. Bölümler ve Alt Bölümler

Birinci düzey ana başlıklar 11 punto, kalın ve düz olmalıdır. Makalelerde problem/çalışmanın konusu, giriş bölümü içinde açıkça belirtilmelidir. Giriş bölümünü sırasıyla yöntem, bulgular, yorum/tartışma ve sonuç bölümleri izlemelidir. İkinci düzey alt başlıklar 10 punto, kalın ve italik; üçüncü düzey alt başlıklar 10 punto ve italik; dördüncü düzey alt başlıklar 10 punto, italik ve bir tab içeriden başlamalıdır. Her düzey başlıkta kelimelerin ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Makalenin alanı ve içeriği bu tür bir bölümlendirmeye ve başlık/alt başlık kullanılmasına uygun değilse, yazar makale şablonunun başlıklarla ilgili kurallarını dikkate almayabilir.

IV. Dipnot ve Kaynakça

Kaynaklar APA 6 (American Psychological Association) standartlarına uygun olarak verilmelidir. Yazılarda dipnot verilmesi gerektiğinde, açıklamalar metin içinde numara verilerek sayfa sonunda belirtilmelidir. Dipnotlar ve Kaynakça kısmındaki referanslar 9 punto olmalıdır.

V. Şekiller

Şekil yazısı şeklin altında, ve eğer metnin içinde birden fazla şekil yer alıyorsa

Yazım Kuralları

numaralı olarak verilmelidir. Şeklin adı yalnızca ilk kelimenin baş harfi büyük olacak şekilde belirtildikten sonra, eğer şekil bir başka kaynaktan alınmış ise, alıntı yapılan kaynağa gönderme yapılır.

VI. Tablolar

Tablolar metin içinde, tablo yazısı tablonun üstünde ve numaralandırılarak (eğer birden fazlaysa) verilmeli, içeriği tablo numarasının yanında başlık olarak açıklanmalıdır. Tablo başlıklarının sadece ilk harfleri büyük olarak düzenlenmelidir.

Başvuru Kontrol Listesi

Başvuru sürecinde yazarlar başvurularının “Yazar Rehberi”ndeki tüm maddelere uyduğunu kontrol etmelidirler. Aksi durumlarda Editörler makaleyi reddedecektir.

Gizlilik Beyanı

Belgü yayım sürecinde elde edilen tüm bilgiler derginin amaçları doğrultusunda kullanılacak olup, üçüncü kişi ve kurumlarla paylaşılmayacaktır.

